

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ОҒТУСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ

ғылыми-педагогикалық журналы
№3 (13) 2017

научно-педагогический журнал
№3 (13) 2017

G-GLOBAL

№ 3 (13) 2017

ISSN 2415-8186

ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (13)

Шымкент
2017

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ
№3 (13) 2017

БАС РЕДАКТОР

АЯШЕВ О.А. – п.ғ.д., профессор

Редакциялық алқа

Айтбаев Ө. – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Надилов Н.К.** – х.ғ.к., профессор, ҰҒА академигі; **Махашев Е.Ж.** – т.ғ.к., (бас редактордың орынбасары); **Амиргазин Қ.Ж.** – п.ғ.д., профессор (Ресей); **Аширов Ә.Ә.** – х.ғ.д., профессор; **Байғұтова А.** – ф.ғ.к.; **Дмитрюк Н.В.** – ф.ғ.д., профессор; **Досбенбетова А.Ш.** – п.ғ.д., профессор; **Жапбаров А.** – п.ғ.д., профессор; **Исабек Б.Қ.** – тарих ғ.к., доцент; **Любчик С.** – PhD докторы, профессор (Португалия); **Дерижина И.** – п.ғ.д. (Болгария); **Пардала А.** – п.ғ.д., м.ғ.к., профессор (Польша); **Норкуте О.** – әлеумет.ғ.д., профессор (Литва); **Подушкин А.Н.** – тарих ғ.д., профессор; **Рахымбек Д.** – п.ғ.д., профессор; **Тәңірбергенов М.Ж.** – п.ғ.д., профессор; **Шыныбаев М.Д.** – ф.-м.ғ.д., профессор; **Иманбаев Н.С.** – ф.-м.ғ.к., профессор.

Редакциялық кеңес

Қадырбаева Р.И. – п.ғ.д., доцент; Мәдібекова Ғ.М. – х.ғ.к., доцент; Халила А. – б.ғ.д., профессор; Арынғазиева Б. – филос.ғ.к., профессор м.а.; Алдаберген М.Н. – т.ғ.к. доцент; Омар Б. – ф.ғ.к., доцент; Стычева О.А. – п.ғ.к., доцент; Абрамова Г.И. – ф.ғ.к. доцент; Киясова Қ.Қ. – п.ғ.к., доцент м.а.; Алтынбеков Қ.С. – ф.ғ.к.; Қаражігітова К.Ж. – п.ғ.к., доцент; Қойшиев Қ.Е. – п.ғ.к.;

Жауапты хатшы - Үсенбаева С.С. – ф.ғ.к.

Техникалық редакция - Байырбекова Л., Аблаев Н., Утепов Н.

Журнал 2016 жылдың наурыз айынан бастап Париж қаласындағы

ISSN орталығында тіркелген.

ISSN 2415-8186 (Online), ISSN 2415-8178 (Print)

Журнал Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат агенттігінде тіркеліп, **6.06.2014 ж. №14373-ж** куәлігі берілген.

Меншік несі: «Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны.

2014 жылдың қараша айынан бастап шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:

160012, Шымкент қаласы,
Байтұрсынов көшесі 13
222-бөлме., тел. 390244/756
87022993934; 87083581795,
e-mail: yukgpi_khabarshy@mail.ru

© Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық институты
Қазақстан Республикасы, 2017

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

УДК 37.091.212:330.8

ПЕДАГОГ С ВЫСОКИМ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ КРЕДО

Н.Ш.АЛМЕТОВ

Статья освещает основные этапы профессиональной деятельности профессора кафедры педагогики и психологии А.Ш. Досбенбетовой, чьи научные интересы связаны с обучением студентов и школьников старших классов экономической культуре в условиях этнорегиональных особенностей Республики Казахстан.

Ключевые слова: экономическая культура, экономическое воспитание, этнопедагогика, культурно-досуговая деятельность, этнорегиональные особенности.

80-летний юбилей Южно-Казахстанского государственного педагогического института совпал с юбилеем выпуска 1977 года. И это совпадение для Анары Шаймахановны Досбенбетовой не случайное, так как она с детства мечтала быть учителем.

Закончив в 1977 году математический факультет Шымкентского педагогического института, она работала учителем математики в СШ № 8 им.В.И. Ленина, затем секретарем комитета комсомола и преподавателем кафедры педагогики Шымкентского педагогического института культуры им. аль-Фараби. В 1987-1990 гг. обучалась в очной аспирантуре Московского государственного института культуры. В 1990 году защитила кандидатскую диссертацию на тему «Психолого-педагогические основы профориентации подростков на культурно-досуговую деятельность (в условиях любительского объединения)» [1]. Работа осуществлялась в русле комплексного научного исследования АПН СССР «Школа-микрорайон» на основе концепции общественного воспитания учащихся по месту жительства. Под руководством доктора педагогических наук, профессора Исаенко В.П. [2; 3] на базе школы-интерната г. Сходни Московской области был организован психолого-педагогический эксперимент по формированию у школьников – участников любительского объединения – устойчивых интересов к культурно-досуговой деятельности, умений и навыков организации и самоорганизации досуга. Для проведения формирующего эксперимента А.Ш. Досбенбетовой пришлось работать руководителем детского любительского объединения и выполнять параллельно несколько задач:

- организация досуга членов любительского объединения;

- проведение культурно-досуговых мероприятий в школе и микрорайоне;

- оказание помощи школьникам в их профессиональном выборе.

Разработанная ею и внедренная в практику модель взаимодействия социальных институтов, включенных в подготовку кадров для культурно-досуговой сферы, является актуальной и в наши дни, так как способствует активной социализации детей и подростков, профессиональному самоопределению выпускников школ. Результаты диссертационного исследования были апробированы соискателем на всероссийских и международных научно-практических конференциях в г. Киеве, Ленинграде, Самаре, Челябинске, Алматы, Ташкенте. Кандидатская диссертация Досбенбетовой А.Ш. хранится в диссертационном зале Российской Государственной библиотеки.

После защиты кандидатской диссертации А.Ш. Досбенбетова продолжила работу на кафедре педагогики Шымкентского педагогического института культуры. В июне 1994 года решением ВАК РК ей присвоено ученое звание доцента педагогики. С 1996 по 2000 год работала заведующей аспирантурой, затем заместителем декана социально-гуманитарного факультета ЮКГУ им. М. Ауезова. В 2006-2009 гг. училась в докторантуре при ЮКГУ и в ноябре 2010 года защитила докторскую диссертацию на тему «Научно-педагогические основы формирования экономической культуры школьников с учетом этнорегиональных особенностей Казахстана» [4]. С диссертационным исследованием можно ознакомиться в библиотеке Южно-Казахстанского государственного университета имени М.О. Ауезова по адресу: 160012, г. Шымкент, пр. Тауке-хана, 5.

Актуальность исследования А.Ш. Досбенбетовой вызвана тем, что в новых социально-экономических условиях усиливается проблема подготовки подрастающего поколения к реальной жизни и трудовой деятельности, преодоления стереотипов экономического мышления и поведения. Успешность социально-экономической адаптации подрастающего поколения в большей степени зависит от уровня его экономической культуры. «Казахстан располагает значительными потенциальными природными ресурсами, а освоение богатых природных ресурсов, которые могут стать надежной основой для защиты национального суверенитета и территориальной целостности страны, невозможно без квалифицированных, экономически грамотных и глубоко нравственных специалистов», – отмечено в Послании Президента страны Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Казахстан – 2030» [5]. В ряде других посланий Президента и документов правительства Республики Казахстан в качестве приоритетных задач

образования особо выделяется формирование экономической культуры подрастающего поколения.

Научная новизна и теоретическая значимость исследования, проведенного А.Ш. Досбенбетовой, заключаются в том, что:

– уточнены сущность и содержание понятий «экономическая культура», «экономическая культура личности школьника»;

– определены идеи и опыт экономического воспитания, содержащиеся в казахской этнопедагогике и трудах казахских просветителей;

– изучены зарубежный инновационный опыт и реальное состояние проблемы формирования экономической культуры школьников в Казахстане;

– разработана концепция формирования экономической культуры школьников с учетом этнорегиональных особенностей Казахстана и практически апробированы ее основные положения;

– спроектирована модель формирования экономической культуры школьников с учетом этнорегиональных особенностей Казахстана;

– обоснованы педагогические условия, обеспечивающие эффективность формирования экономической культуры учащихся в учебно-воспитательном процессе общеобразовательной школы;

– экспериментально проверена результативность разработанной модели формирования экономической культуры учащихся с учетом этнорегиональных особенностей Казахстана в учебно-воспитательном процессе общеобразовательной школы.

Практическая значимость исследования заключается в том, что оно способствует расширению и углублению знаний о социально-педагогической значимости формирования экономической культуры школьников на основе этнорегиональных особенностей Казахстана.

Разработанные и апробированные Программы курсов переподготовки педагогических кадров и спецсеминаров «Учет этнорегиональных особенностей в экономическом образовании школьников», «Методика формирования экономической культуры школьников в процессе внеклассной работы» могут найти свое применение на курсах повышения квалификации работников образования, в школах передового педагогического опыта, в высших учебных заведениях в процессе преподавания на факультетах педагогических специальностей. Предложенные автором учебно-методические комплексы, научно-методические рекомендации, программы, педагогические технологии по экономическому образованию и воспитанию учащихся на этнорегиональном материале («Программа внеклассной работы «В мире экономики» по

модульной технологии» [6], «Использование игровых методов на уроках прикладной экономики в школе» [7], диагностические методики по определению уровней сформированности экономической культуры учащихся могут быть использованы педагогами общеобразовательных школ в работе по формированию экономической культуры учащихся.

В качестве базы исследования были привлечены общеобразовательные средние школы № №10, 25 г. Шымкента, № 9 им. Д. Нурпеисовой Сайрамского района, № 4 г. Ленгера Толебийского района, № 10 им. К. Сатбаева Сарыагашского района Южно-Казахстанской области, № № 8, 32, 49 г. Тараза, № № 169, 171 Кызыл-Ординской области, Центр внедрения новых технологий в образовании, повышения квалификации и подготовки педагогических кадров (г. Шымкент), Областной институт повышения квалификации и переподготовки педагогических кадров (г. Кызыл-Орда), региональный центр повышения квалификации и переподготовки педагогических кадров (г. Тараз), Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауезова. В различных видах экспериментальной работы приняли участие 112 учителей, 394 учащихся 5-11 классов, 85 родителей, 145 студентов. Всего в эксперименте было задействовано 735 человек.

По теме исследования А.Ш. Досбенбетовой было проведено более 20 семинаров, тренингов и конференций.

С 2012 учебного года А.Ш. Досбенбетова принята на работу в ЮКГПИ на должность профессора кафедры «Общей педагогики». Ее учебно-методическая и научная деятельность посвящена разработке учебных программ, учебников и учебно-методических пособий, лекций на русском и казахском языках. Ею опубликовано более 300 работ, среди них монографии, учебные и учебно-методические пособия, в том числе научные статьи и выступления, опубликованные в материалах Республиканских и Международных научно-практических конференций дальнего и ближнего зарубежья, в журналах с высоким импакт-фактором. По итогам научно-педагогической деятельности ей была присвоена номинация «Лучший ученый года» акима Южно-Казахстанской области (2014 г.), а в 2016 году была награждена медалью имени Ыбрая Алтынсарина.

А.Ш. Досбенбетова привлекает к научно-исследовательской работе студентов, которые выступают на студенческих научных конференциях, публикуются в республиканских научно-методических журналах. Так, например, студенты Русакова Мария и Аликулова Ксения заняли 1 место в V и VII Республиканском конкурсе научных работ «Ғылым шарайнасы».

Анара Шаймахановна является членом редакционной коллегии Республиканских научно-педагогических журналов «Вестник ЮКГПИ» и «Білім әлемінде – В мире образования – In the world of education».

Она принимает активное участие в общественной жизни кафедры, факультета и института, является руководителем научно-методологического семинара кафедры, инициатором и организатором педагогической олимпиады «Жастар – тәуелсіз Қазақстанның жарқын болашағы», воспитательных мероприятий «Абай шағает по планете», технологии коллективного творческого дела «Казахстан – наш общий дом» и др.

Профессиональное кредо Анары Шаймахановны – «Готовить студентов не к экзаменам, а к жизни».

ЛИТЕРАТУРА

1. Досбенбетова А.Ш. Психолого-педагогические основы профориентации подростков на культурно-досуговую деятельность (в условиях любительского объединения) // Дис. канд. пед. наук, 1990. – 248 с.
2. Исаенко В.П. Праздники в вашем доме. – М.: ЛПБО, 1992.
3. Исаенко В.П. Сценарии праздников для старшеклассников. – М.: Айрис-пресс, 2006.
3. Досбенбетова А.Ш. Научно-педагогические основы формирования экономической культуры школьников с учетом этнорегиональных особенностей Казахстана // Дис. докт. пед. наук, 2010. – 358 с.
4. Казахстан – 2030. Процветание, безопасность, улучшение благосостояния всех казахстанцев: послание президента страны народу Казахстана // сб. инф. материалов Аппарата Акима ЮКО. – Шымкент, 1997. – 191 с.
5. Досбенбетова А. Ш., Избасханова А. А. Программа внеклассной работы «В мире экономики» по модульной технологии: методическое пособие. – Шымкент: ОЦНТ, ПК и ППК, 2009. – 57 с.
6. Досбенбетова А. Ш. Использование игровых методов на уроках прикладной экономики в школе: Учебно-методическое пособие. – Шымкент: ЮКГУ, 2001. – 72 с.

АЛМЕТОВ Н.Ш. ЖОҒАРЫ КӘСІБИ КРЕДОСЫ БАР ПЕДАГОГ

Мақалада педагогика және психология кафедрасының профессоры А.Ш.Досбенбетованың кәсіби қызметінің негізгі кезеңдері қарастырылады. Оның ғылыми қызығушылығы мектеп оқушыларының экономикалық мәдениетін Қазақстан Республикасының этноаймақтық ерекшеліктерін ескеру негізінде қалыптастыру болып табылады.

***Кілт сөздер:** экономикалық мәдениет, экономикалық білім, педагогика, мәдени және ойын-сауық іс-шаралар, этноаймақтық ерекшеліктер*

ALMETOV N. SH., THE TEACHER WITH HIGH PROFESSIONAL CREDO

Article highlights the main stages of professional activity of the professor of the chair of pedagogics and psychology A. Sh. Dosbenbetova, whose scientific interests are connected with teaching of students and schoolchildren of the senior classes of economic culture in the conditions of ethno-regional peculiarities of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: *economic culture, economic education, ethnopedagogics, cultural and leisure activity, ethnoregional features.*

ӘОЖ 51/53.81

**Қ.Б.БЕКТАЕВ – ПЕДАГОГ, МАТЕМАТИК ЖӘНЕ ФИЛОЛОГ
ҒАЛЫМ.**

ӘМІРБЕКҰЛЫ А., МЫРЗАХМЕТОВА Б.Ш., БӘЙМІШЕВА А.Ж.

Мақалада қазіргі кезде «қара шаңырақ» аталып отырған оқу орынының компьютерлік қорының жасақтаушы-бастамашысы болған профессор Қ.Б.Бектаевтың информатика, математика және филология салаларындағы жеткен жетістіктері көрсетілген. Профессордың еңбектері жайлы белгілі ғалымдар мен тұлғалардың мойындаулары мен бағамдары келтірілген.

Кілт сөздер: *математикалық статистика, математикалық лингвистика, тілдер, сөздік, математик, филолог, ғалым*

1937 жылы Шымкент қаласында мұғалім даярлау институтының ашылуынан бастау алатын ОҚМПИ-дің өзіндік даму тарихы мен қызмет нысаны бар. 80 жылдық тарихы бар ОҚМПИ-дің өсуіне, өркендеуіне, заман талабына сай түрлі саладағы педагог мамандар даярлайтын жоғары оқу орыны болып қалыптасуына, еліміздегі әйгілі педагогикалық ғылым орталығы болып танылуына, қомақты үлес қосқан тұлғалардың алдыңғы қатарында ұлағатты ұстаз, ғұлама ғалым, адал да ақылшы Бектаев Қалдыбай Бектайұлы жүрді.

Қалдыбай Бектайұлы Бектаев Оңтүстік Қазақстан облысы, Ордабасы ауданы, Шұбар ауылының тумасы. 1946 жылы Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетін бітірген. 1941-45 жылдар Ұлы Отан соғысына қатысып, аман-есен оралған соң, 1946-1956 жылдары Шымкент мұғалімдер институтында, онан соң Шымкент педагогикалық институтында оқытушы, кафедра меңгерушісі, физика-математика факультетінің деканы, доцент, профессор қызметтерін атқарды. 1955 жылы ф-м.ғ.к., 1975 жылы фил.ғ.д., диссертацияларын қорғап шыққан.

80-жылдары Советтер Одағында ЭЕМ-ге қатысты жаңа көзқарас пайда болып, айтарлықтай бетбұрыс жасалынды. Еуропа мен Американың, ішінара, Азия елдерінде информа-тика күнделікті өмірге енгізіле бастаған болатын. Осы кезде Қ.Б.Бектаев та прогрессивті математик ретінде ЭЕМ-ді жаппай ақпараттандыру ісіне пайдалануға, әсіресе, бейне мәтінді жасауға батыл кірісті [1].

ЭЕМ-дерді пайдалану барысында олардың ақпараттық мәселелермен қатар басару мәселелерін де шешу мүмкіндіктерінің орасан зор екендігі анықталды. Сол жылдары экономиканың дамуы күн санап күрделене түсіп, күрмеуі қиын мәселелерді жедел шешуді талап етті. Өткен ғасырдың сексенінші жылдары шаруашылық пен мекеме басшыларына, тіпті үкімет басшылығына да ЭЕМ-нің орасан зор ролін мойындату тек Қ. Б. Бектаев сияқты алдыңғы қатардағы, алысты болжайтын ғалымдардың ғана қолынан келді.

81-жылдар ғылыми ақпараттың көп ұлтты халыққа дер кезінде және дәл мағынасында жеткізілмеуі, ғылыми-техникалық прогресстің кең қанат жаюына кедергі келтіре бастаған кез еді.

Осыған байланысты, 1985 жылы 10 қарашада КСРОның Ғылым мен техника жөніндегі мемлекеттік комитеті мен КСРО Ғылым Академиясының «Ғылыми-техникалық ақпараттың автоматтандырылған мемлекеттік жүйесін құру туралы» біріккен қаулысы қабылданды. Соған сәйкес орыс тілінің машиналық қорын жасаудың 1986-1990 жылдарға арналған бағдарламасы жасалынды. КСРО-да кез-келген мәтінді ЭЕМ көмегімен бір тілден екінші тілге аудару мәселесі шындырап көтеріле бастады.

Бұл мәселеге қатысты іс-шаралардың алғашқы қатарында профессор Қ. Б. Бектаев жүрді. Оның аты орыс тілінің машиналық қорының конструкторларының тізіміне енгізілді. Аталған тізімде басқа түркі тілдес ғалымдардан ешкім жоқ болатын.

Қ.Бектаевтың еңбектері инженерлік лингвистика ғылымы бағытының пайда болуы мен дамуына үлкен үлес қосты. 1968-1974 жылдары Қазақ КСР Ғылым академиясының тіл білімі институтына қатысты «Статистикалық-лингвистикалық зерттеу және автоматтандыру» тобын, ресейлік Р. Пиотровскиймен бірге бүкілодақтық «Статистика речи» тобын басқарды.

Жалпы, қазақ және түркі тілдерін статистикалық және кибернетикалық әдістемен зерттеу ісі түркітану әлемінде үлкен және маңызды орын алды. Аса қиын жұмыстарды автоматтандыру жөніндегі нақтылы тәжірибелер жалпы лингвистикалық ғылыми жұртшылықтың назарын ерекше аударды. Бұған соңғы жылдары қазақ тілінен басқа туыстас түркі тілдерінің грамматикалық тіл құрылысын, т.б. түрлі құбылыстарын зерттеуде математикалық әдістерді қолдану, компьютерлер көмегін пайдалану нәтижесінде Өзбекстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан және Башқұртстан ғалымдарының тілдік зерттеулері дәлел бола алады. Олар елеулі нәтижелерге қол жеткізе алды да.

Правда газетінің 1980 жылғы 6 желтоқсанындағы N341 санында оның штаттан тыс тілшісі В. Торский: «Шымкент, 5 желтоқсан. Москва, Ленинград, Украина, Белоруссия, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан

ғалымдары осында машиналық аударманы пайдалану және оның сапасын жоғарылату жұмыстарынан тәжірибе алмасты.

Семинарға қатысушылар ағылшын., француз, неміс және орыс тілдеріндегі ғылыми- техникалық және тағы басқа да мәтіндерді автоматты талдау, аннотациялау мен рефераттау, автоматты аудару мен автоматтандыру жүйелерін құру мүддесіне сай индоевропалық және статистикалық-ақпараттық сипаттау түріндегі маңызды мәселеге қатысты қазақстандық ғалымдардың жетістіктерін атап өтті.

Шымкент педагогикалық институтының қызметкерлері Қ. Бектаевтың жетекшілігімен машиналық аударманың ықтималдық- лексикалық біртума жүйесін пайдаланып келеді.» – деп жазды.

Сол жылдары, Кеңес дәуірінде шет шалғайда орналасқан Шымкент қаласында тұратын қазақ азаматы Қ. Бектаевқа Правда газетінің назар аударуының өзі ерекше оқиға болатын.

Сонымен бірге, Қ.Б.Бектаев қазақ тілінің компьютерлік қорын жасаудың негізін қалаушы. Оның басшылығымен қазақ тілінде баспадан шыққан барлық терминологиялық сөздіктерге төлқұжаттар берілді. Олардың 51-і компьютер жадына енгізілді.

Қ.Б.Бектаев – Г. М. Фихтенгольцтың «Дифференциалық және интегралдық есептеу курсы» атты кітабын орысшадан қазақшаға аударған аудармашы.

Бір қараған адамға профессор Қ. Бектаевтің ұстаздық қызметі – студенттерге лекция оқу, сияқты болып көрінуі мүмкін. Шын мәнінде ол жан жақты және өте мәнді құбылыс еді. Ол жөнінде КСРО халық ағарту ісінің үздігі, Ы. Алтынсарин төсбелгісінің иегері, И, Кадеев былай деп еске алады: «Қалдыбай Бектайұлы математика кафедрасындағы жас оқытушылардың бірі еді. Бізге арифметика, алгебра және математиканы мектепе оқыту әдістемесі, пәндеріне лекциялық және іс-тәжірибелік сабақтар жүргізді. Сабақ үстінде студенттерді қысып ұстамайтын. Студенттер түсінбеген сұрақтарын қысылмай қоя алатын. Алайда, емтихан кезінде қатал болатын. Бұл кезде әзіл, уәж . өтініш жүрмейтін. Шпаргалка туралы ойлау да мүмкін емес еді.

Жастығынан ба, әлде, табиғаты солай ма, Қалекен басқа оқытушыларға қарағанда студенттерге жақын болатын. Олармен жиі араласатын. Өз ойын ашық айтып, студенттермен тең жағдайда сөйлесетін.»

Қ.Бектаев – жоғарғы деңгейдегі мамандар даярлау ісіне қомақты үлес қосқан ғалым. Оның жеткшілік етуімен 18 кандидаттық және докторлық диссертация қорғалған..

Профессор Қ.Б.Бектаевтың математик, математика оқытушысы ретіндегі елеулі еңбектері «Мектептегі математикалық кештер (1967)», «Ықтималдықтар теориясы мен қисындау элементтері (1973)»,

«Ықтималдықтар теориясы курсы жөніндегі методикалық құралдар (1978, 1980)», «Сынауларды қайталау (ықтималдықтар теориясы бойынша методикалық талдау (1979)», «Ықтималдықтар теориясы және математикалық статистика (1990)».

Профессор Қ.Б.Бектаев математикалық және инженерлік лингвистиканы, жалпы тіл білімі мен математикалық статистиканы, диалектика мен жеке әдістемені дамытуға мол үлес қосқан ірі ғалым әрі педагог. Ол ҚР жоғары оқу орындарындағы, Санкт-Петербург, Минск, Кишинев, Алматы, Ташкент, Нүкіс, Шымкент, Уфа, Бішкек және т.б. қалалардың ғылыми-зерттеу институт-тарында ғылыми мамандарды даярлауға көп жігер–күш жұмсады. Оның жетекшілігімен 20-дан астам маман ғылым кандидаты дәрежелерін қорғап шықты.

Қ. Б. Бектаев жайлы белгілі ғалым, академик, қоғам қайраткері Өмірбек Жолдасбековтің, «Ұлағатты ұстаз, үлкен ғалым Қалдыбай аға! ... үш бірдей ғылымның тереңінен сусылдаған Сіз қазаққа ғана емес, ілімге іңкәр барша елге математика құпияларынан, тіл білімінің құдіретінен, информатиканың сиқырлы сырынан ғажайып үлгі, өшпес мұра қалдырдыңыз.

Ұрланып өтіп жатқан ұшқыр уақыттың ең басты өлшемі бар. Ол – Еңбек! Ұлы мәртебелі еңбек деген құдіреттің қасиетін біліп, қадіріне жеткен Сіздің алдыңызда ділмәрсіп, көшелі сөз айту оңай емес.

Мен Сізден 10-класс оқып жүрген кезімде физикадан дәріс алдым. Оны мақтан етемін. Оқығаны мен тоқығаны мол Сіздей ұстаздан қаншалықты нәр алғанымды шәкіртіңіздің шыққан биігіне қарап бағаларсыз.

Ұстаз деген ұлы сөз. Сіздің есіміңіз, ісіңіз осындай құрметке лайық.» – деп тебірене жазылған жолдарын ұстазға деген үлкен құрмет деп бағалаған жөн [2].

Қ. Б. Бектаев қос ғылымды қатар игерген әрі математик, әрі филолог-тілші. Оларды шебер түйістіру және үйлестіру нәтижесінде пайда болған жаңа ғылыми сала лингвистикалық статистиканың түркітанудағы негізін қалаушы. Математикалық және инженерлік лингвистика салаларындағы құнды еңбектердің қатарына ресейлік ғалым Р.Г.Пиотровскиймен бірігіп жазған екі бөлімнен тұратын «Математические методы в языкознании (1973,1974)», «Математическая лингвистика (1977)» атты оқу құралдарын атауға болады. Бұл еңбектерде статистикалық лингвистиканың негізгі идеяларының жүйелену тәжірибесі баяндалған. Статистикалық әдістер көмегімен лингвистиканың функциялары мен құрылымы, қасиеттері және тіл мен сөздің табиғаты жайлы жаңа ақпараттар жүйеленіп сипатталған.

Профессор Қ.Б.Бектаевтың тіл біліміне қатысты зерттеу еңбектерінің негізгілері: «Қазақ тілінің кері алфавиттік сөздігі (1971)», «Статистика речи (1957-1972), (1957-1985)», «Статистико-информационная типология

тюркского текста (1978)», «М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі (1979)», «Орысша-қазақша математикалық сөздік (1986)», «Библиографический указатель (1986)», «Орысша-қазақша математикалық сөз тіркестері (1989)», «Қысқаша қазақша-орысша сөздік (1989,1991)», «М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар тестерінің жиілік сөздіктері (1995)», «Үлкен қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік (2007)» [3].

«Статистико-информационная типология тюркского текста» еңбегі ғалымның тіл статистикасы және түркі тілдері мен т.б. тілдер мәтіндерінің ақпараттық интерпретациясы саласындағы көп жылдық ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижесі еді. Бұл еңбекте түркі тілдері мәтіндерін жан-жақты зерттеу үшін лингвистикалық әдістерді, ықтималдық және ақпараттық модельдерді (жиелік сөздіктерді) пайдалану жолдары нақты баяндалды. Ғалым статистикалық талдау нәтижелеріне сүйене отырып, индоевропалық тілдерге қағанда жалғамалы тілдердің тұоғалар (формалар) тудыру қасиеттерінің сан алуан әрі бай болатынын дәлелдеп көрсетті. Түрлі тілдерді зерттеудің квантативті-типологиялық біріңғай әдістемесін жасау туралы маңызды теориялық проблеманы түйіндеп берді.

«Үлкен қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік» жайлы Елбасы Н. Ә. Назарбаев «Сөздіктің атқаратын жұмысы тілге тиек ететіндей. Егеменді еліміздегі көпұлтты, миллиондаған қазақстандықтар үшін бұл сөздік сүйікті оқу құралы, кеңесшісі болады деген ойдамын. Өйткені, бұл сөздік қазақ тілін үйренушілерге ғана емес, барлық азаматтарға әрдайым қажет.» деп баға берген болатын [2].

Аталған еңбектер ғалымның тіл статистикасы және түркі және басқа да тілдер мәтіндерінің ақпараттық интерпретациясы саласында орындалған көп жылдық ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижесі еді. Еңбектерде ғалым статистикалық талдау нәтижелеріне сүйене отырып, индоевропалық тілдерге қарағанда жалғамалы тілдердің формалар тудыру қасиеттерінің сан алуан әрі бай болатынын дәлелдеп көрсеткен болатын. Түрлі тілдерді зерттеудің квантативті-типологиялық біріңғай әдістемесін жасау туралы маңызды теориялық проблеманы түйіндеп берді. Түрлі тілдер мәтіндері негізінде құрастырылған жиілік сөздіктердегі сөздердің қолданылу жиіліктерін талдай келе, олардың үлестірілу заңдылығын анықтады. анықтаған бұл заңдылық, тіл біліміндегі әдебиеттер мен ғылыми әлемде «Бектаев эффектісі» деп аталып, ғылымда тұрақты атқа ие болып отыр [2].

«Бектаев эффектісінің» мәні неде? деген сұраққа Қ.Б. Бектаевтің өзі «Мен сөздердің жиілігін зерттей келе, олардың математикалық заңдылыққа ұқсастығын байқадым. Лексикада жиі қолданылатын сөздер математиканың қалыпты заңдылығына, сирек қолданылатындары Пуассон заңдылығына

және т.с.с., ал ешқандай заңдылыққа бағынбайтын сөздер ситуациялық заңдылықтарға бағынатынын анықтадық.» деп жауап беретін.

Профессор Қ.Б.Бектаев көп жігер-күш жұмсаған «Тіл (сөйлеу) статистикасы» тоқсаныншы жылдарға айтарлықтай жетістіктерге жетті. Бұл жетістіктер, Р.Г. Пиотровский атап көрсеткендей:

Жұмыста есептеу техникасына көшу;

Жұмыстың лингвистикалық ауқымын кеңейту, яғни шығыс тілдеріне назар аудару;

Парсингті және түрлі сепантикадық-синтаксистік процедураларды онан әрі дамыту;

- 70-ші және 80-ші жылдарда жасалған сөздіктер мен грамматикалар базасында шет ел тілдерін қолданудың машиналық жүйелерін дамыту;

- Ішкі және халықаралық нарықта бәсекеге төтеп бере алатын машиналық аударманың өндірістік жүйелерін жасақтау;

- Машиналық аударма алгоритмі негізінде химия саласы бойынша ағылшын тілінен қазақ және өзбек тілдеріне аудару.

Осы нәтижелерді ескере келе, көрнекті ақын, лингвист – ғалым О. Сүлейменов ғұлама ғалым, талантты педагогты бір дәуірге балай келе «Қ. Бектаев әрқашан басқалардан көп және жақсы жұмыс істейтін, ол ұжымының жаны, идеялар генераторы ғана болған жоқ, ... сонымен қатар әрқашан еңбексүйгіштіктің, энтузиазмнің жанды үлгісі болды. Ол жұмыс істеп дем алды, жұмыс істеп өмір сүрді, жұмыс істеп қана бәрін жасай алды. Қолымыздағы сөздіктер соның айғағы. Ол отандық ғалым тілшілердің бірнеше буынының істей алмаған жұмысын жалғыз өзі тындырды. Қ. Бектаевтың еңбектері өзінше өмірді жалғастырып қана қоймайды, әрмен қарай дамытуға, жетілдіруге ыңғайланып тұрады. Қ. Бектаевтың ғылыми ойлары, концепциясы, методологиясы – ертеңгі күннің ғылымы» – деген болатын [2].

Физика-математик ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры С. Айсағалиев: «Қ. Бектаев - өз ұлтына қажет тұлға.» – деп баға берген. Бұл сипаттамаларға бір нәрсе қосу қиын.

Қ.Б.Бектаевтың Отан алдындағы және майдандағы жан қиярлық еңбектері «14941-45 жылдардағы Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін», «II дәрежелі Отан соғысы» ордендерімен, ҚР ғылымын дамытудағы сіңірген теңбегі үшін «Құрмет белгісі», «Еңбек Қызыл Ту» ордендерімен, ұстаздық еңбегі үшін Б. Алтынсарин медалімен, және басқа да 9 медальмен марапатталған.

Қ. Бектаев – ҚР еңбек сіңірген ғылым қайраткері. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін Петербурда, математика

профессоры ғылыми атағын Москвада алса, халықаралық Ақпараттандыру академиясының академигі атағына Нью-Йоркте, Библиографиялық орталықтың құрметті мүшесі болып Кембриджде сайланды. Математикалық статистика мен математикалық лингвистика саласындағы ірі ғылыми жетістіктері үшін Кембридж университетінің Географиялық орталығы оны екі рет дипломмен марапаттады. Математикалық лингвистика саласындағы бірегей ғылым ретінде сипаттама және оның еңбектерінің тізімі Англияда шығатын «Өмірі өнегелі жандардың дүниежүзілік энциклопедиясының» XXIV томына енгізілгені туралы сертификат берілген.

Сонымен, қорыта айтқанда, профессор, ғұлама ғалым Қ.Б.Бектаев – мақтанышпен еске алынатын, болашақ ұрпақ үлгі тұтар тұлға ретінде, осы оқу орынына қатысы бар кез-келген азаматтың санасында мәңгі өшпес жұлдыз. Аса күрделі салаларда еңбек еткен Қ.Б.Бектаевтың ең басты ерекшелігі – бір-бірінен мүлде алшақ жатқан ғылымдарды шеберлікпен ұштастырып, айрықша жетістіктерге жекте білгендігі. Таза ғылым жүзінде және іс жүзінде нақты нәтижелерге жетіп, қос салада да елеулі еңбек ете білгендігі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Пірматов Ш. Ғылымға терең бойлау. Профессор Қалдыбай Бектаев. Естеліктер, эсселер, мақалалар. Шымкент қаласы, "Оңтүстік Полиграфия" Баспа үйі. – 2015 ж.

2. Аяшев О. Қалдыбай Бектаев эффектісі. Профессор Қалдыбай Бектаев. Естеліктер, эсселер, мақалалар. Шымкент қаласы, "Оңтүстік Полиграфия" Баспа үйі. – 2015 ж.

3. Белботаев А. Әрі мактематик, әрі филолог-тілші ғалым. Профессор Қалдыбай Бектаев. Естеліктер, эсселер, мақалалар. Шымкент қаласы, "Оңтүстік Полиграфия" Баспа үйі. – 2015 ж.

ALDANAZAR A., MYRZAKHMETOVA B.SH., BAYMISHEVA A.Zh. K.B.BEKTAEV – ПЕДАГОГ, МАТЕМАТИК И УЧЕНЫЙ-ФИЛОЛОГ

В данной статье отражены достижения в области информатики, математики и филологии одного из первых разработчиков компьютерной базы известного вуза Казахстана профессора Бектаева К.Б. Приведены высказывания известных ученых и простых граждан о признании и ценности работ казахского профессора Бектаева К.Б.

***Ключевые слова:** математическая статистика, математическая лингвистика, языки, словарь, математик, филолог, ученый.*

ALDANAZAR A., MYRZAKHMETOVA B.SH., BAYMISHEVA A.Zh. K.B.BEKTAEV - EDUCATORS, MATHEMATICIANS AND PHILOLOGISTS SCIENTIST

This article reflects the achievements in the field of computer science, mathematics and philology pioneer of the developer of the computer base of the famous university of

Kazakhstan, Professor Bektayev K.B. The statements of well-known scientists and ordinary citizens on the recognition and value of the works of the Kazakh professor Bektaev K.B. are given.

Keywords: *mathematical statistics, mathematical linguistics, languages, dictionary, mathematician, philologist, scientist.*

УДК 378

ГУМАНИЗАЦИЯ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

КАРАЖИГИТОВА К.Н.

К решению проблем подготовки учительских кадров автор статьи подходит с позиций стержневого принципа школьного образования – гуманизации. Особенностью обучения студентов педагогического вуза является интеграция образовательных и воспитательных задач, способствующая формированию личности современного учителя и предполагающая обращение к современным педагогическим технологиям, в содержании которых ярко выражен ориентир на гуманизацию школьного образования. Среди акмеистических технологий в статье выделена и описана технология профессиональных перспектив, соотношенная с этапом личностно-ориентированного обучения в ходе прохождения педагогической практики.

Ключевые слова: *гуманизация школьного образования, интеграция обучения и воспитания, формирование личности, профессиональные перспективы, акмеистические технологии, обучение, направленное на личность.*

Современная система образования находится в весьма подвижном состоянии, которое обуславливается, главным образом, тремя общими для всего человечества обстоятельствами:

- 1) общемировым развитием знания;
- 2) демократизацией общественной и государственной жизни;
- 3) распространением единой культуры на весь земной шар.

Забвение хотя бы одного из этих обстоятельств ведет к определенному кризису образования, противостоять которому активно стремятся высшие учебные заведения нашей страны. Отстаивая официально утвержденную систему образования, педагоги находятся в постоянном поиске таких способов субъект-субъектного обучения, которые призваны позитивно повлиять на молодежь. Усиливается значимость воспитательной направленности обучения: только при наличии данной составляющей образования будет решена проблема социального позиционирования

молодых людей, более глубоким смыслом наполнится содержательный аспект идейно-нравственного, патриотического, интернационального, трудового становления специалистов с высшим образованием. И наметившаяся в последнее время тенденция к замедлению развития сферы образования в сравнении с мировым уровнем также может отступить при условии определения грамотного современного формата учебно-воспитательного процесса в вузе. Имея в виду схожесть проблем и задач всех высших учебных заведений, необходимо, тем не менее, учитывать специфику организации различных форм работы в педагогических вузах[1, с.7].

Занятый подготовкой учительских кадров не только для современной школы, но для школы будущего, профессорско-преподавательский состав этих вузов несет повышенную ответственность за качество учебной, научной, воспитательной работы, соотнесенной с понятием «гуманизация». В первую очередь, следует исходить из того, что характерной чертой традиционной педагогики является приспособление человека к тем нормам, которые выработаны государством. Ведущим институтом в освоении указанных норм является школа, режим, ритм работы, и структура деятельности которой ориентирована, в основном, на познание, усвоение социального опыта. Практика убедительно показала ущербность теоретической установки на приоритет в школе обучения, которое само по себе не может определять успех образования. Только в том случае, если в равной мере будут учтены обучающие и воспитательные задачи, можно говорить о развивающем потенциале работы педагогов, о возможности реализации образовательных задач.

Таким образом, одна из стержневых проблем может быть сформулирована следующим образом. Несоответствие сложившейся системы авторитарного воспитания сегодняшним целям общества вызывает острую необходимость разработки качественно новых подходов – как к самой воспитательной работе, так и к ее кадровому обеспечению. Не случайно еще Аристотель указывал на то, что для каждой формы государственного строя соответствующее воспитание – предмет первой необходимости. Исходя из сформулированных выше тезисов, можно выделить аспекты дальнейшего развития современной системы образования, связав их с проблемой гуманизации, как способом создания социально стимулирующих условий для свободного, самостоятельного развития каждого человека в соответствии с личными интересами и потребностями общества. В условиях высшей школы это такая подготовка специалистов, при которой изучение отдельных определенных стандартами дисциплин, оказывается не самостоятельной задачей, а подчинено стратегической цели – включению получаемой информации в широкий социокультурный контекст, определение уровня их

общественной значимости и необходимости в полном соответствии с гуманистическими задачами обучения и воспитания. И потому здесь более всего уместно говорить о необходимости разработки специальных технологий для воспитательного процесса – технологий, отражающих значимость и роль деятельности классных руководителей. В этом плане будет вполне закономерным рассмотрение на занятиях по теории и методике воспитательной работы следующего круга вопросов:

1. Особенности технологий воспитания.
2. Классификация воспитательных технологий.
3. Характеристика технологий, используемых классными руководителями в воспитательной работе.

Степень культуры молодого учителя представляет собой интегральный результат деятельности учебного заведения, всей совокупности объективных условий и субъективных факторов: учебного процесса и внеучебных форм деятельности студентов, содержания образования и качества преподавания, результат усилий педагогического коллектива и, наконец, усилий самого студента. Естественно, что к сокровищам мировой культуры, к овладению ее важнейшим достоянием – научным мировоззрением – будущий учитель идет через свой предмет, иначе говоря, уровень его общей культуры зависит в первую очередь от профессиональной подготовки. Профессиональная же подготовка, ее основные параметры задаются моделью специалиста, учебными планами, программами общеобразовательных и специальных дисциплин. Эти документы должны предусматривать выход за пределы чисто утилитарных вопросов, давать возможность будущему учителю вникать в смежные с его профессией проблемы, находящиеся на стыках наук, ориентироваться в первостепенных глобальных проблемах современности, в вопросах политических, нравственных, этических и эстетических. Именно поэтому так велика значимость введения курсов по истории и теории мировой и отечественной культуры, этике и эстетике.

В том случае, если включение таких дисциплин невозможно из-за рамок, определенных учебными планами, выход нам видится в разработке элективных курсов, в которых нашел бы отражение вопрос о месте той или иной области наук в обществе, о ее гуманистическом потенциале, о ее рассмотрении в свете теории современной культуры. Применительно к общеобразовательной школе, к подготовке учительских кадров, одним их конструктивных выходов могут стать элективные курсы по социальной педагогике, этнокультурологии, этнопедагогике. В отличие от традиционной педагогики, указанные курсы делают акцент на восстановление семейных устоев, традиций, т.е. на исследование условий гармоничных взаимоотношений в семье и в обществе. Взаимопонимание и толерантность –

это главные, незаменимые условия гуманистического воспитания личности, а потому, культуuroобразующая система образования в целом, поможет преодолеть отчуждение школы, воспитания, педагогики от национальных традиций. Безусловно, курсы этнопедагогической направленности позитивно повлияют на формирование нового мышления у профессиональных педагогов и воспитателей.

Еще один реальный выход видится и в адекватной оценке зарубежного опыта: переход от многолетней конфронтации к позиции диалога позволит не только освоить достижения мирового сообщества в вопросах гуманистического воспитания, но и лучше раскрыть собственные потенциальные возможности, наметить и стимулировать поиск оптимального решения целого ряда проблем в отечественном образовании. По сути, в отечественной педагогике в настоящее время исследуются системный, рефлексивно-деятельный и индивидуально-творческий подходы, обеспечивающие структурирование и содержательное наполнение действий учителя в современной школе. Представляется, что их применение в учебно-воспитательном процессе педагогического вуза будет служить тем образцом, который может быть взят на вооружение молодым учителем и использован в профессиональном становлении. Так, позиция *системного подхода* предполагает наличие прочных знаний как самого учебного предмета, так и его методического обеспечения. И это условие ярко выражено в тех компетенциях, которые сформулированы в образовательных программах всех специальностей. Такую же значимость приобретает *рефлексивно-деятельностный подход*, ориентированный на объективную оценку учителем своей деятельности, применение критического анализа и самооценки. Овладев в полной мере навыками такого подхода к своей деятельности, молодой педагог сможет более успешно прививать своим ученикам навыки объективного взаимооценивания и самооценивания.

Не менее велика значимость *индивидуально-творческого подхода*, который выводит на личностно-ориентированное обучение и обеспечивает формирование и развитие инновационного сознания, готовность к разработке стратегии деятельности, соответствующей требованиям времени. С позиций *индивидуально-творческого подхода* определяется учебно-методическое обеспечение всех общеобразовательных, базовых, профильных и элективных (авторских) курсов. Проведение различных форм аудиторной и внеаудиторной учебной работы, ориентированной на личностный подход, не только отражает концепцию педагогической деятельности творческих и креативных преподавателей, но и способствует формированию целого ряда современных профессиональных навыков. Наблюдая за деятельностью педагога, студенты формируют собственную профессиональную концепцию,

для чего обращаются к изучению специальной литературы по проблемам внедрения в учебный процесс школы инновационных методов освоения обучаемыми программного материала [2, с.23].

Изучение и отбор личностно-ориентированных форм работы предполагает неукоснительное следование принципам избирательности и рациональности, что, в свою очередь, связано со спецификой преподаваемого предмета. Взяв за основу те технологии обучения, которые активно используются в практике вузовского образования, нетрудно убедиться в том, насколько четко обозначен в них ориентир на гуманизацию. Так, на занятиях по дисциплине «Теория и методика воспитательной работы» личностно-ориентированная технология воспитания будет представлена в лекции на тему «Методика индивидуального подхода к учащимся». Здесь предметом пристального внимания студентов станет рассмотрение такого круга вопросов:

1. Личность как цель воспитания.
2. Воспитательная значимость индивидуального подхода к учащимся.
3. Методы воспитательного воздействия на ребенка.
4. Приемы метода убеждения, их роль и значение в личностно-ориентированном воспитании.

В педагогическом вузе появляется возможность выявить и использовать такие технологии, при которых происходит высокий уровень интеграции обучающихся, развивающих и воспитательных задач. Так, личностно-ориентированное обучение, основанное на гуманизации, обуславливает использование *психотехнологии*, призванной обеспечить выработку у обучаемых конструктивного творческого мышления, а потому вполне заслуженно названной самопреобразующей [3, с.61].

Формат гуманизации определяет также отбор приемов работы учителя при использовании *информационно-компьютерной технологии*, предполагающей грамотно структурированную систему научной информации с механизмом обратной связи, при которой обучение обеспечивается компьютерной поддержкой. Гуманизированное направление определяет деятельность учителя при использовании *диалоговой технологии* – эффективного способа общения обучающего с обучаемым, чрезвычайно востребованного как в условиях освоения предметов школьного цикла, так и в условиях вузовского изучения дисциплин.

В качестве вариантов перечисленных выше технологий могут быть рассмотрены:

- *имитационная технология* (основана на применении игровых моделей);

- *технология полного усвоения* (проверка знаний путем использования разноуровневых тестов как способа организации обратной связи);
- *исследовательская технология* (обучение через открытие);
- *тренинговая технология* (экстраполяция теоретических знаний в отработку умений и навыков);
- *проектная технология* (создание коллективных, групповых и индивидуальных проектов);
- *видеотехнология* (применение аудиовизуальных средств обучения)[4].

Не вызывает сомнения тот факт, что названные варианты при всем разнообразии подходов объединяет такой показатель гуманизации, который осваивается в вузе на основе наблюдений и оказывается вполне востребованным в практике школьного обучения.

Решая вопрос о том, какой из технологий отдать предпочтение, студент должен понимать, что выбор должен быть обусловлен дидактическими целями учебного занятия и особенностями его содержательного наполнения. Так, для реализации задач развития речи эффективными будут диалоговая и имитационная технологии, вполне закономерным следует считать обращение к видеотехнологии. Для усвоения теоретического материала в большей степени подойдут исследовательская, проектная, информационно-кибернетическая технологии; их применение сделает рациональным процесс усвоения сведений теоретического характера на этапе выполнения репродуктивных заданий. Выполнение задач и упражнений традиционно организуются на основе тренинговой технологии. Необходимость в интеграции указанных технологий, в их комбинировании и наложении требует от преподавателя создания основополагающей дидактической модели, позволяющей так организовать изучение вузовских дисциплин, чтобы сделать занятия не только эффективными, но и увлекательными, пробудить инициативу студентов, их стремление к самостоятельной познавательной деятельности.

Практика показала, что указанным требованиям в полной мере соответствует акмеологическая технология обучения – технология достижения успеха и высоких результатов в обучении и развитии каждого обучаемого на основе устойчивой мотивации, при которой учитывается личностно-деятельностный подход и возможности как дифференцированного, так и инклюзивного обучения. Поскольку под акмеологической технологией понимается вариантное сочетание любых активных форм и методов, призванных обеспечить успех познавательной учебной работы каждого обучаемого, эта технология в социальной педагогике дифференцируется и может быть представлена такими разновидностями: модульно-рейтинговая, компетентностная, адаптированно-

индивидуализированная, креативно-исследовательская, технология контроля и оценки [5, с.3].

Нетрудно убедиться, что применительно к вузу практически все названные акме-технологии направлены на формирование у студентов организаторских умений в ситуациях индивидуального и группового взаимодействия, а также планирования собственной профессиональной деятельности. Дидакты характеризуют акмеологические технологии как системное профессионально-компетентностное, развивающее обучение, построенное путем проектирования учебного процесса по всем видам и составным частям профессиональной деятельности. Использование в учебном процессе указанных акме-технологий позволяет выявлять и прогнозировать профессиональные компетенции, диагностировать их, а также моделировать и корректировать, и, самое главное, – оптимизировать процесс развития профессиональной компетентности будущего учителя. Чтобы убедиться в этом, рассмотрим более подробно акме-технологию профессиональных перспектив.

Дидактической целью данной технологии является личностно-профессиональное развитие. Эта технология предполагает такое обучение, которое строится не только с использованием личностного и социального опыта, но и посредством целенаправленных образовательных усилий, когда распознается возможность использования уже имеющихся знаний посредством создания новых структур с учетом возникших задач или проблем [6, с.27].

Эта технология используется с учетом результатов непрерывной практики и предполагает:

- связь с обучаемыми;
- обмен идеями;
- дискуссии;
- обучение на опыте реальных проблем;
- восприятие чужих идей;
- имитацию деятельности;
- обучение в ходе активной практики;
- обучение в практико-ориентированной образовательной среде;
- обучение достижению реальных целей.

Если в ходе традиционного обучения студентам предлагаются решения проблем, с которыми они не сталкивались, но рано или поздно им предстоит с ними встретиться, то приемы этой технологии осваиваются в ситуации, когда студенты получают учебный опыт путем решения практических проблем. Формами технологии *профессиональных перспектив* являются:

- *ролевые* игры (например, проведение дидактических этапов урока), имитирующее профессиональную деятельность;

- проектные семинары (например, составление поурочных планов в подгруппах), в ходе которых вырабатываются методические концепции;
- изучение конкретных документов (например, письменных работ учащихся, анкет, календарно-тематических планов учителей);
- заслушивание выступлений (например, докладов на педагогических чтениях, творческих отчетов учителей).

Безусловную значимость приобретают при использовании этой технологии консультации с преподавателем-методистом и учителем-наставником. Они необходимы для установки особого типа социальных отношений, которые обеспечивают оптимальный баланс и реализацию как личностных, так и профессиональных интересов всех участников. Консультации в технологии профессиональных перспектив способствуют:

- обсуждению противоречивых и неоднозначных проблем;
- самосовершенствованию;
- выработке практических навыков работы;
- пониманию ответственности предстоящих действий;
- получению конкретных установок на создание поурочных планов;
- объективному оцениванию результатов и осознанию перспектив предстоящей работы.

В технологии профессиональных перспектив создаются *профессионально-ориентированные ситуации*, побуждающие действовать самостоятельно и рефлексивно; формирующие у студентов организаторские умения в ходе проведения индивидуальной, групповой и коллективной работы, а также планирования собственной профессиональной деятельности. Стимулирование студентов к конкретному представлению результатов в накоплении компетентного опыта – одно из условий успешности применения данной технологии [7, с.14].

Передача практических знаний более эффективно осуществляется в активной педагогической практике, поскольку именно так достигается интеграция академических, научно-исследовательских и коммуникативных форматов деятельности будущих учителей. Тот этап подготовки учительских кадров, который связан с практической деятельностью в условиях школы, способствует пониманию важности интегративных подходов к теории и практике и вместе с тем дает представление о важности разграничения теоретико- и практико-ориентированных дисциплин, что возможно только в ориентированно-образовательной среде – в различных типах современных школ.

Задачи акме-технологии профессиональных перспектив могут быть успешно решены при условии глубокого и всестороннего анализа сегодняшнего состояния гуманизации вузовского и школьного образования и

формирования новых подходов к решению ставших уже привычными проблем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сериков В.В. Образование и личность: Теория и практика проектирования педагогических систем. – М.: «Логос», 2010.
2. Караев Ж.А., Кобдикова Ж. У. Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода. – Алматы: «Жазушы». –2005.
3. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий. – М., 2004.
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. // Творческая педагогика. – 2003 г., №4.
5. Кузьмина Н. В. Акмеологическая теория повышения качества подготовки специалистов образования. – М.: ИЦПКС, 2001.
6. Анисимов С. А., Деркач А. А., Конюхов Н. И., Павлов Б. С. Методы акмеологических исследований. – М.: РАГС, 2000.
7. Зазыкин В. Г., Чернышев А. П. Акмеологические проблемы профессионализма. – М.: НИИ ВО, 2013.

ҚАРАЖІГІТОВА К.Н. МЕКТЕПТЕ БІЛІМ БЕРУДІ ІЗГІЛЕНДІРУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ДАЯРЛАУ

Мақаланың авторы мұғалім мамандығына дайындау мәселесін қазіргі мектептерде білім мен тәрбие беруді ізгіліктілік принципі тұрғысынан ашуға тырысады. Студенттерді оқытудағы педагогикалық оқу орындарының ерекшелігі – мұғалім жеке тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік беретін білім мен тәрбие беру міндеттерін интеграциялау және мектеп білімінің мазмұнын ізгілендіру бағыты анық байқалатын педагогикалық технологияларды оқу процесіне ендірудің жолдарына тоқталады. Педагогикалық іс-тәжірибе кезінде осы айтылғандарды ескеруге үлкен көңіл бөледі.

Кілт сөздер: мектеп білімін ізгілендіру, оқыту мен тәрбиенің интеграцияландыру, тұлғаны қалыптастыру, кәсіби перспективалар, акмеистикалық технологиялар, тұлғаға бағытталған оқыту.

KARAZHIGITOVA K.N. HUMANIZATION OF SCHOOL EDUCATION IN THE CONTEXT OF FUTURE TEACHER TRAINING

To deal with the teacher training the author fits with the position of the rod of the school principle - humanization. The features of pedagogical high school students' training is the integration of educational and training tasks contributing to the formation of the modern teacher's personality and implies an appeal to the modern educational technology, the content of which is strongly marked on the humanization of school education. Among acmeist technologies the article emphasizes and describes the technology of professional prospects correlated with the stage of personality-centered learning during the internship.

Keywords: school education, humanization, integration, professional prospects, formation of personality, acmeist technologies, basic premise.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

ӘОЖ 371.134

АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІҢ МӘЛІМЕТТЕРІН ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТЫРУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ЖАБДЫҚТАР

АДЫЛБЕКОВА Э.Т., ЛЕСБАЕВ А.У., ОРАЛ Ә.Б.

Мақалада ақпараттық жүйелер, бағдарламалық жабдық пен бағдарламалау тарихы, ерекшеліктері мен ішкі жүйелері, атқаратын қызметтері баяндалған. Бағдарламалау түрлері мен принциптері қарастырылған. Бағдарламалық жабдықтарға қойылатын талаптар, моделінің сипаттамасы, қасиеттерінің мазмұны мен маңызын пайдалану ерекшеліктері ашылған.

Кілт сөздер: *ақпарат, жүйе, бағдарлама, автоматтандыру, бағдарламалау, бағдарламалық жабдық.*

Бүгінгі таңда қоғамның кез келген саласында бағдарламалық жабдықтарды қолданбайтын мекеме жоқтың қасы. Сол себепті бағдарламалық жабдықтардың пайдаланушыға ыңғайлы, жұмыс жасау тиімділігі жоғары, сенімді болуы өте маңызды. Ал ол бағдарламалық жабдықтарды тиімді құру мен ондағы қателіктерді жою бағдарламалаушының алдына қойылған күрделі мәселелердің бірі. Бағдарламалаушы бағдарламаны құру барысында алдына қойылған мәселені немесе есепті талдап, құрастыру тілін, технологиясын, шешу жолдарын дұрыс таңдау арқылы ғана, оның нәтижесіне, дұрыстығына, жылдамдығына қол жеткізе алады. Ол үшін бағдарламалаушы бағдарлама құрудың технологиясын, әдістері мен тәсілдерін, есепті шешудің алгоритмі мен бағдарламалау тілдерін, терминдері мен қағидаларын жетік меңгеруі қажет.

Компьютер пайда болғаннан бастап осы уақытқа дейін компьютерге арналған бағдарламаларды жазу өзекті мәселе екені белгілі. Бағдарламалық жабдық деп кез келген саладағы есептерді шешуге арналған бағдарламалау тілдерінің бірінде іске асырылатын компьютерлік бағдарламалардың жиынтығы айтылады. Ол ақпараттық жүйелердің негізгі бөлігі, құраушысы болып табылады. Бағдарламаның қажеттілігі пайда болғаннан бастап, оны құру алгоритмі мен бағдарламалық жабдығын одан әрі жетілдірілуін тоқтатқанға дейінгі уақыт аралығын бағдарламалық жабдықтың өмірлік циклі деп аталады. Бағдарламалық жабдықты құру үдерісі дайындық жұмыстарынан, бағдарламаға қойылатын талаптарды анықтау мен талдаудан,

бағдарламаның архитектурасын жобалаудан, бағдарламалық жабдықты кодтау мен тестілеуден және оны жүйеге кірістіру мен құжаттаудан, оны үнемі қолдап отырудан тұрады.

Бағдарламалау технологиясы арнайы әдіс-тәсілдер мен құралдардың жиынтығын, бағдарламалау жүйелерін пайдаланып бағдарламалық жабдықтарды жасау үдерісі болып табылады. Бағдарламалау технологиясының дамуы бірнеше кезеңдерді қамтиды. Алғашқы кезеңі стихиялы бағдарламалау болды. Мұнда бағдарламалар машиналық тілде жазылды, себебі бұл кезеңде жоғары деңгейлі бағдарламалау тілдері болмады. Ресей ғалымы С.А.Лебедевтің басшылығымен 1958 жылы М-20 есептеуіш машинасы есептеу жұмыстарын номерленген командалар арқылы бағдарламаны орындайтын болды. Бағдарламалаушылардың алдына жадыдан орын алып, жылдам жұмыс жасайтын бағдарлама құру әдістерін табу міндеті қойылды. Оның орындалу дәлелі ретінде GOTO операторын айтуға болады.

Бағдарламалық жабдықты құрудағы негізгі міндеттердің бірі бағдарламаның статикалық күйі, яғни бастапқы жазылуындағы оның динамикалық күйі, яғни компьютердегі орындалу тәртібі сәйкес келуі керек немесе бағдарлама командалары жазылу реті бойынша орындалуы тиіс. Бұл мәселені шешу үшін бағдарламалау технологиясын жасау қажет болды. Бұл ізденістің 70-жылдардың басында IBM корпорациясы ұсынған, теориялық негізін профессор Э.Дейкстра қалаған құрылымдық бағдарламалау технологиясы пайда болды. Мұнда, бағдарламалар белгілі бір ережелерге сәйкес немесе технологиялық әдістерге негізделіп құрылатын болды. Мұның негізінде күрделі бағдарламаларды кішкентай шағын бағдарламаларға жіктеп алу яғни «декомпозиция» принципі жатыр. Бұл кезеңнің бағдарламалары модульдерден құралды. Модульдерден құралған мұндай бағдарламалар көптеген мәселелерді шешкенімен, оның тиімсіз жақтары да болды. Мысалы, неғұрлым ішкі бағдарламалар көп болған сайын, ол ішкі бағдарламаларда бағдарламаға қатысатын кең ауқымды мәліметтердің өзгеріп кетуі көбейеді, сондықтан әрбір ішкі бағдарлама өзі орындалып болған ортақ пайдаланылатын кең ауқымды соңғы мәліметті қайтадан бастапқы қалпына келтіріп қоюы қажет болды. Сондықтан әрбір ішкі бағдарламаның ішінде өзінің жергілікті мәліметтерін жасау қажеттілігі туындады [1].

Құрылымдық бағдарламалаудың мақсаты бағдарламалау тәртібімен қамтамасыз ету, бағдарламаның оқылуын жетілдіру, оның тиімділігі мен сенімділігін арттыру, бағдарлама жасау мерзімі мен бағасын кеміту болып табылады.

Құрылымдық бағдарламалау технологиясының абстракциялау, формальдау, жікте де басқар, иерархиялық принциптері бар.

Абстракциялау принципінде қойылған мәселенің нәтижесіне жету үшін оның әрбір бөліктеріне тоқталмай ойша бейнелеу мүмкіндігі бар. Мұнда құрылатын бағдарламаны деңгейлеп қарастыруға болады да, оның жоғары деңгейі жобалауды ықшамдап ойша бейнелеуді көрсетсе, төменгі деңгейі бағдарламаны іске асырудағы оның кішкене бөліктерін көрсетеді.

Формальдау принципінде жазылған бағдарламаның дұрыс екені дәлелденеді, себебі ол бағдарламаны қандай да бір математикалық нысан деп қарастыру мүмкіндігін туғызады. Бағдарламалаудың инженерлік және шығармашылық аспектілері формальдылық арқылы біріктіріледі.

Жікте де басқар принципінде қойылған мәселені жылдам шешу үшін, ол бір-біріне тәуелсіз ұсақ мәселелерге жіктеліп алынады. Бағдарлама жазуда оны жеке бөліктерге жіктеу арқылы, оны дұрыстауға, тестілеу мен басқаруға болады. Бұл принцип бағдарламалаушыларға ауқымды жүйе жасағанда оның бір ғана бөлігімен жеке жұмыс жасауына жағдай жасайды.

Иерархиялық реттеу принципінде жіктелінген модульдерді бір-бірімен байланыстыру үшін иерархиялық құрылымның талаптары орындалады. Бұл принцип жікте де басқар принципімен тікелей байланысты.

Құрылымдық бағдарламалаудың артықшылығы үлкен бір бағдарлама жазу үшін бір уақытта бірнеше бағдарламалаушы әртүрлі ішкі бағдарламаларды жазып бір бағдарламаға біріктіре алуында. Сол арқылы уақыт үнемделеді. Бірақ оның кемшілігі әртүрлі стильде жазылған бағдарламалар біріктірілгенде негізгі бағдарламадан нәтиже алу қиын болды. Сол мәселелерді шешуде келесі кезең модульдік бағдарламалау пайда болды. Сонымен құрылымдық бағдарламалаудың мүмкіндіктерін 1-сызба түрінде сипаттауға болады.

Құрылымдық бағдарламалау	
Мақсаты	• бағдарламалау тәртібімен қамтамасыздандыру
Пайда болу себебі	• бағдарламаның оқылуын жеңілдетіп, сенімділігін арттыру
Негізгі ұғымдары	• оператор, идентификатор, процедура, функция
Бағдарламалау тілі	• Basic, Pascal, C

1-сызба. Құрылымдық бағдарламалаудың мүмкіндіктері

Модульдік бағдарламалау модуль болатын бір-біріне байланыссыз бірнеше блоктардың жиынтығынан құрастырылды. Бұл блоктардың құрылымы мен өрісі ереже арқылы жасалды да, мұндағы тестілеу мен қатені табу жеңіл болды. Бағдарламадағы әр модуль бір-біріне тәуелсіз және бөлек бола алады, қайта өңделінеді, сонымен қатар оларды бағдарламаның құрылымдық блоктары ретінде пайдалануға да болады. Десек те модульдік бағдарламалаудың тиімсіз жағы да бар. Бағдарламаға көптеген модульдер қатысатындықтан, оларды байланыстырудағы қателер бағдарламаның орындалуы кезінде көрінуі мүмкін, өйткені әр модуль негізгі бағдарламадан тыс өздігінен компиляцияланады. Бағдарламаның модульдер саны көп болған сайын, ондағы қателерді алдын алу мүмкіндігі кемитіні белгілі. Модульдік бағдарламалаудың мүмкіндіктерін 2-сызба түрінде сипаттауды жөн көрдік.

Бағдарламалау технологиясының тағы бір кезеңінде жазылатын бағдарлама объектілердің жиынтығынан тұрды. Мұндағы объектілер класқа, ал кластар иерархияға бағынатын болды. Бір-бірінің қасиеттерін қабылдай отырып, бір-бірімен оқиғалар арқылы байланыстырылды. Осы кезеңде имитациялық модельдеу тілі Simula пайда болды.

Модульдік бағдарламалау	
Мақсаты	• бағдарламаны бөлшектеп басқару
Пайда болу себебі	• бағдарламалық жабдықтарды бөліктей отырып, ұжым болып жасау
Негізгі ұғымдары	• процедура, функция, модуль
Бағдарламалау тілі	• Basic, Pascal, C++, Lisp, FP, APL, Nial, Krc

2-сызба. Модульдік бағдарламалаудың мүмкіндіктері

Қазіргі кезде қолданыстағы Delphi, Visual C++, C++ Builder, Visual Basic, Java тілдерінің барлығы RAD, яғни қосымшалар құруды жылдамдатуға арналған технологияларға жатады және объектілік ұстанымды барынша қолдайды. Бұл технологиялардың тиімсіз тұсы - компиляциялаудағы ортақ стандарттардың болмауы. Мысалы, белгілі бір алгоритмге сәйкес Visual C++ ортасында жазылған бағдарламаны, сол алгоритм үшін C++ Builder ортасында пайдалану мүмкін емес, яғни сол алгоритмді қайтадан жазу керек болады, сол сияқты объектілік компоненттің бір сипаттамасы өзгертсе болды,

онда соған сәйкес бағдарламаны да қайтадан компиляциялаудан өткізу қажет болады. Аталған мәселені шешуді бағдарламалаудағы компоненттік ұстаным (СОМ (компоненттік объектілер моделі) - технологияның) көмегімен шешуге болатыны қазір белгілі болып отыр. Компоненттік ұстанымның мағынасы, мұнда бағдарламалар өзара бір-бірімен стандарт түрдегі екілік интерфейс арқылы байланысады және бинарлық (екілік форматтағы) компоненттерден құралады. Мұндағы объект – компоненттердің кәдімгі объектілерден өзгешелігі оларды динамикалық кітапханаларға немесе ехе-файлдарға біріктіріп екілік түрде, бастапқы мәтінсіз тарата беруге болады және оны осы компоненттік технологияны ұстанатын кез-келген тілде пайдалана беруге болады. СОМ-технологияның қарапайым мысалы, Paint графикалық редакторында жасалған сурет-объектіні Word- мәтіндік редакторындағы құжатқа апарып кіріктіруге болады [2].

Объектіге бағытталған бағдарламалауға Гради Буч: «Объектіге бағытталған бағдарламалау – бағдарламаны объектілер жиынтығы түрінде көрсетуге негізделген бағдарламалау технологиясы, мұндағы объектілердің әрқайсысы қандай да бір кластың іске асырылуы, ал кластар мұрагерлік принципімен иерархия құрайды» - деп анықтама берген. Ол декомпозицияның алгоритмдік және объектіге бағытталған деген екі түрін анықтайды. Алгоритмдік декомпозиция болып жатқан оқиғалардың ретіне назар аударса, объектіге бағытталған декомпозиция өзара байланыстардың сипатына назар аударады [3].

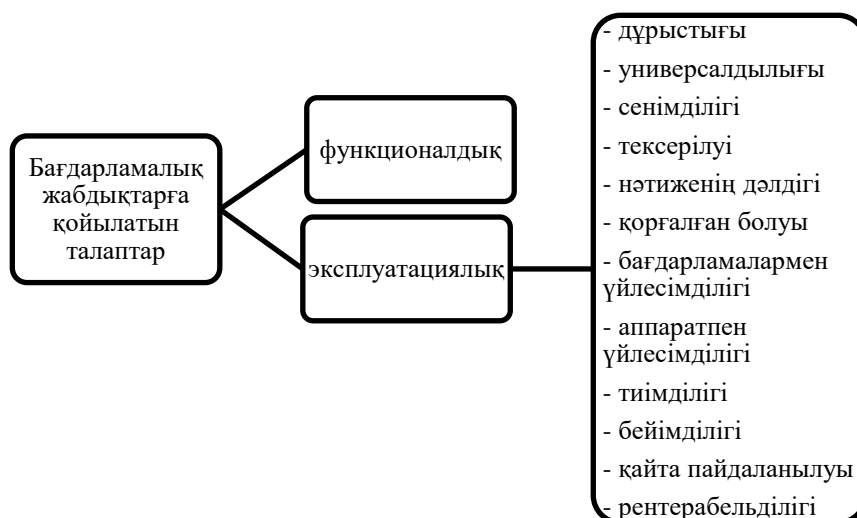
Объектіге бағытталған бағдарламалау технологиясының инкапсуляция, мұрагерлеу және полиморфизм деп аталатын принциптері бар. Инкапсуляция берілгендерді объект типінде өңдеу кезінде оларды функциялармен және процедуралармен үйлестіру үшін қолданылады. Мұрагерлеу объектілердің арасындағы иерархиялық құрылым қалыптастырып, олардың қасиеттерін мұрагерлеу үшін қолданылса, полиморфизм аталық және тумалық объектілерді бірдей атай отырып, бір функцияны әртүрлі түрде орындауды ұйымдастыру үшін қолданылады. Объектілі-бағдарлы бағдарламалаудың мүмкіндіктерін 3-сызба түрінде сипаттап отырмыз.

Объектілі-бағдарлы бағдарламалау	
Мақсаты	• бағдарламалық кешендерді жасау үдерісін ретке келтіру, олардың құны мен күрделілігін төмендету
Пайда болу себебі	• бағдарламалық жабдықтарды жасау уақытын қысқарту, еңбек өнімділігін ұлғайту
Негізгі ұғымдары	• объект, мұрагерлеу, инкапсуляция, полиморфизм, конструктор, деструктор, виртуал
Бағдарламалау тілі	• VisulBasic, ObjectPascal, C++, Delphi, CBuilder, Caml

3-сызба. Объектіге-бағытталған бағдарламалаудың мүмкіндіктері

Бағдарламалық жабдықтың циклындағы негізгі кезең – мәселенің қойылуы. Мәселенің қойылуы кезеңінде бағдарламалық жабдыққа қойылатын функционалдық және эксплуатациялық талаптары мен оны орындау қызметі анықталады. Функционалдық талаптарда бағдарлама жазудағы орындалатын жұмыстар мен функциялар, ал эксплуатациялық талаптарда бағдарламалық жабдықтың жұмыс жасау жағдайы анықталады (4-5-сызба).

Бағдарламалық жабдықтарға қойылатын эксплуатациялық талаптардың бірі оның дұрыстығы. Мұнда техникалық тапсырмаға сәйкес жұмыс жасалады. Бағдарламалық жабдықты құру мақсаты мен қойылатын талаптарын, кезеңдерін, мерзімін анықтап отыратын құжат техникалық тапсырма деп аталады да, ол кіріспе, бағдарламалық жабдықтар жасау қажеттілігін негіздеу, олардың қызметі мен қойылатын талаптары, ондағы құжаттарға қойылатын талаптар, техникалық-экономикалық көрсеткіштер, құру кезеңдері және бағдарламалық жабдықты қабылдау және бақылау тәртібі секілді бөлімдерден тұрады.

4-сызба. Бағдарламалық жабдықтарға қойылатын талаптар

Ақпараттар ағынының электронды қоймада сақталуын берілгендер қоры деп атауға болады. Электронды қоймада сақталынатын берілгендер қорына ену бір немесе бірнеше компьютердің көмегімен орындалады. Берілгендер қорының реляциялық, иерархиялық, желілік, объектілі-бағдарлы деп аталатын модельдері бар. Бұл модельдер берілгендерді ұйымдастыру тәсілдері мен құрылымдары бойынша бір-бірінен ерекшеленеді. Көбінесе берілгендер қорының сан алуан типтерін құрудың жалпы ұғымдары мен принциптері, құрылымдары қарастырылады [4].

Түрлі ақпаратты сақтау мен жинақтауға арналып ұйымдасқан құрылымды берілгендер қоры дейміз. Бұрынғы түсінік бойынша берілгендер қорында тек қана әртүрлі мәліметтер сақталатын болса, қазіргі кездегі берілгендер қорын басқару жүйелерінің құрылымына одан бөлек ақпараттық-бағдарламалық кешендермен және тұтынушылармен қарым-қатынас жасау әдістері де кіреді. Сол себепті қазіргі уақытта берілгендер қорына мәліметтерден бөлек ақпараттар да сақталынады.

Берілгендер қорын құруда түрлі қағидаларға сүйенген жөн. Берілгендер қорын мәліметтерді пайдаланып жұмыс істеу қажеттілігі туындаған жағдайда пайдаланады. Берілгендер қоры кестелердің жиынтығынан тұрады. Сонымен қатар берілгендер қоры объектілер мен процедуралардан да тұрады. Кесте бірнеше объектілерді сипаттайтын екі немесе көп өлшемді кесте түрінде беріледі де, оның идентификатор аты болуы керек.

Берілгендер қорымен жұмыс жасағанда кестенің негізгі алаңында қолданылатын ақпараттар бір-біріне сәйкес, яғни қарама-қайшы болмауын

қадағалау керек. Бір немесе бірнеше алаңдар негізгі алаң болуы мүмкін. Берілгендер қорында жазбаларды енгізу ретіне қарай орналастырғанмен, бағдарлама олардағы берілгендерді пайдаланушыға ретімен шығарып береді. Дегенмен берілгендерді ретімен енгізген дұрыс, яғни алфавит бойынша, туған жылы бойынша, бөлімдер бойынша, мекен-жайы бойынша және т.б.

5-сызба. Эксплуатациялық талаптардың сипаттамасы

Берілгендердің құрылымы белгілі бір тәсіл бойынша ұйымдастырылып, нақты форматтағы кесте түрінде дайындалған файлдардың жиынтығы берілгендер қоры деп, ал оларды өңдеуге арналған бағдарламалар жүйесі берілгендер қорын басқару жүйесі деп аталады. Кестеге ендірілген берілгендердің ардесі бағандар мен жолдардың қиылысы бойынша анықталады. Мұнда баған – өріс, жол – жазба деп аталады.

Берілгендер қоры жеке және бірнеше пайдаланушы қолдана алатындай, яғни оны құру, өңдеу, толтыру, мәліметтер қосу мен өшіру әрекеттері орындалатын басқару жүйелерінің көмегімен орындалады. Paradox, dBase, FoxPro, Access және т.б. бағдарламалардың көмегімен жеке түрдегі

берілгендер қорын басқару жүйесі жүзеге асырылып, бұл бағдарламалар арқылы жергілікті берілгендер қоры құрылады. Мұнда бір ғана компьютерде жұмыс жасалады. Internet желісінің көмегімен байланысқа түсетін Oracle, Microsoft SQL Server, InterBase, SyBase жергілікті және корпоративті желілері арқылы клиент-сервер архитектурасы бойынша бірнеше пайдаланушыға арналған берілгендер қорын басқару жүйесі құрылады.

Бағдарламалық жабдықтарды құруда пайда болатын мәселелердің бірі пайдаланушылардың бағдарламалаушыларды әр кезде түсінбейтіндігі болып отыр. Пайдаланушыларға бағдарламалаушылардың жасаған сызбалары және жазылған бағдарлама туралы мәліметтерді көпшілік жағдайда түсініксіз болады. Осындай мәселелерді шешуде модельдеудің түрлері, оның ішінде визуальды модельдеу, яғни график түрінде кескіндеу туралы айтылған жөн. Ал кез келген пайдаланушы график түрінде алынатын ақпаратты жылдам қабылдайтыны тағы бар. Автоматтандырылған ақпараттық жүйедегі берілгендерді байланыстыруда жоғарыда айтылған бағдарламалық жабдықтарды қолдану жұмыстың тиімділігін арттырады сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұқашева М.Ө., Махажанова Ұ.Т. Программалау технологиясы. Оқу-әдістемелік құрал. - Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2012. –207 б.
2. Мұқашева М. Ө. Программалау /C++ Builder 6/. Оқулық. Астана, ЕҰУ - 2011 ж.- 375 б.
3. Сыдықов Б.Д., Беркімбаев К.М., Қойшиева Т.Қ., Еспембетова А.М. Информатика. Объектілі-бағдарлы бағдарламалау негіздері. Оқу құралы. – Шымкент, 2008. -216 б.
4. Дайырбеков С.С., Адылбекова Э.Т., Абдикадинова А. Автоматтандырылған ақпараттық жүйелерді қолдану тәсілдері. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. №2/2 (37). Астана, 2016. -17-21 б.б.

АДЫЛБЕКОВА Э.Т., ЛЕСБАЕВ А.У., ОРАЛ А.Б. ПРОГРАММНЫЕ СРЕДСТВА, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ВЗАИМОДЕЙСТВИИ ДАННЫХ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ

В статье рассмотрены возможности информационных систем, история развития и особенности программных средств и программирования. Дается характеристика видам и принципам программирования. Описаны требования к программным средствам, представлены их модели, выявлены особенности применения.

Ключевы слова: информация, система, программа, автоматизация, программирование, программное обеспечение.

ADYLBEKOVA E.T., LESBAYEV A.U., ORAL A.B. THE SOFTWARE USED AT INTERACTIONS OF DATA OF THE AUTOMATED INFORMATION SYSTEM

The article considers possibilities of information systems, history of development and feature of software and programming. The types and programming principles were considered. There will be a description of Requirements to software, the description of their model, feature of use of content and importance of properties

Keywords: *information, system, program, automation, programming, software.*

УДК 517.927.5

О БАЗИСНОСТИ КОРНЕВЫХ ВЕКТОРОВ ОПЕРАТОРА ШТУРМА-ЛИУВИЛЛЯ ПРИ ИНТЕГРАЛЬНОМ ВОЗМУЩЕНИИ ВТОРОГО КРАЕВОГО УСЛОВИЯ В НЕУСИЛЕННО РЕГУЛЯРНЫХ ЗАДАЧАХ III ТИПА

ИМАНБАЕВ Н.С.

В настоящей работе рассматривается задача на собственное значение оператора Штурма-Лиувилля при интегральном возмущении второго краевого условия типа Самарского-Ионкина. Исследуются вопросы неустойчивости свойства базисности системы собственных и присоединенных функций оператора Штурма-Лиувилля в гильбертовом пространстве.

Ключевые слова: *оператор Штурма-Лиувилля, базисные свойства, собственное значение, собственные и присоединенные функции, интегральное возмущение, краевые условия типа Самарского-Ионкина, характеристический определитель.*

1. Введение

В теории несамосопряженных операторов в гильбертовом пространстве важную роль играют вопросы полноты и базисности систем корневых векторов. Для многих классов несамосопряженных операторов вопросы полноты системы корневых векторов исследованы глубоко, значительно менее полно, чем вопросы полноты, исследованы вопросы базисности систем корневых векторов.

В спектральной теории обыкновенных дифференциальных операторов для изучения базисности собственных функций были разработаны различные методы: равносходимость разложений по собственным функциям [1], теория регулярных, а в случае операторов четного порядка – усиленно регулярных, краевых задач [2], теория спектральных операторов [3]. В случае несамосопряженных спектральных задач с бесконечным числом присоединенных функций ни одна из перечисленных теорий неприменима, поскольку эти теории разработаны на случай, когда общее число присоединенных функций конечно. В этой связи академиком В.А. Ильиным

[4] был разработан новый спектральный метод, основанный на, так называемой, формуле среднего значения. Теория базисности академика В.А. Ильина в дальнейшем получила существенное развитие в трудах профессора А.М. Сарсенби [5]. Он показал целый класс конструктивных, легко проверяемых критерий базисности Рисса корневых векторов несамосопряженных дифференциальных операторов второго порядка. Полученные им результаты оказались новыми даже в случае достаточно полно изученных самосопряженных спектральных задач.

Мировой математической общественности хорошо известна работа академика М.В. Келдыша [6], в которой создана теория присоединенных функций несамосопряженных операторов. Широко известная спектральная задача Самарского-Ионкина [7] выявила недостатки теории присоединенных функций М.В. Келдыша. Оказывается, базисность корневых векторов может зависеть от способа выбора присоединенных функций в том смысле, что при одном выборе присоединенных функций вся система корневых векторов будет базисом и не будет таковым при другом выборе присоединенных функций. Возникшая проблема выбора присоединенных функций была решена в совместной работе профессоров М.А. Садыбекова и А.М. Сарсенби [8]. В последние годы профессором М.А. Садыбековым доказан абсолютно новый критерий базисности системы корневых функций для произвольного обыкновенного линейного дифференциального оператора с регулярными, но не усиленно регулярными краевыми условиями [9]. Вторым значимым результатом профессора М.А. Садыбекова является доказательство базисности Рисса системы собственных присоединенных функций периодических (и антипериодических) краевых задач для оператора Штурма-Лиувилля с симметричным (не гладким) потенциалом [9].

Для регулярных краевых условий профессор А.А. Шкаликов [10] доказал безусловную базисность со скобками.

В 2006 году профессор А.М. Минкин [11] сформулировал обратное утверждение, а именно, что безусловная базисность системы корневых векторов влечет регулярность оператора. Профессор А.Ю. Мокин [12] построил из небазисной системы корневых функций базис по рекуррентной формуле. В этом направлении профессором Б.Е. Кангужиным [13] предложено вместо собственных и присоединенных функций рассматривать так называемые «спектральные пятна».

В пространстве $L_2(0,1)$ рассмотрим оператор L_0 , порожденный обыкновенным дифференциальным выражением

$$L_0(u) \equiv -u''(x) + q(x)u(x), \quad q(x) \in C[0,1], \quad 0 < x < 1 \quad (1.1)$$

и краевыми условиями общего вида

$$U_j(u) = a_{j1}u'(0) + a_{j2}u'(1) + a_{j3}u(0) + a_{j4}u(1) = 0, \quad j=1,2. \quad (1.2)$$

В случае, когда краевые условия (1.2) являются усиленно регулярными, из результатов В.П. Михайлова [14] и Г.М. Кесельмана [15] следует базисность Рисса в $L_2(0,1)$ систем собственных и присоединенных функций (СиПФ) задачи. В случае, когда краевые условия являются регулярными, но не усиленно регулярными, вопрос о базисности систем СиПФ до конца окончательно еще не решен.

Введем в рассмотрение матрицу из коэффициентов краевых условий (1.2), (1.3):

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & a_{24} \end{pmatrix}.$$

Через $A(ij)$ будем обозначать матрицу, составленную из i -го и j -го столбцов матрицы A , $A_{ij} = \det A(ij)$. Пусть краевые условия (1.2), (1.3) являются регулярными, но не усиленно регулярными. Согласно [2, с. 73] при выполнении условий:

$$A_{12} = 0, \quad A_{14} + A_{23} \neq 0, \quad A_{14} + A_{23} = m(A_{13} + A_{24}), \quad (1.4)$$

краевые условия (1.2) являются регулярными, но не усиленно регулярными краевыми условиями.

В [16] А.С. Макиным было предложено, что все регулярные, но не усиленно регулярные краевые условия разделить на четыре типа:

- I. $A_{14} = A_{23}, \quad A_{34} = 0$
- II. $A_{14} = A_{23}, \quad A_{34} \neq 0$
- III. $A_{14} \neq A_{23}, \quad A_{34} = 0$
- IV. $A_{14} \neq A_{23}, \quad A_{34} \neq 0$

Например, краевые условия с периодическими или антипериодическими условиями образуют тип I, и определяется в следующем виде

$$A_{14} = A_{23}, \quad A_{34} = 0,$$

то есть, $a_{11} = -a_{12}, \quad a_{13} = a_{14} = a_{21} = a_{22} = 0, \quad a_{23} = -a_{24}$. Эти краевые условия будут эквивалентны матрицу A , где возможны два варианта:

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & -1 & 0 & 0 \\ c_{12} & 0 & 1 & -1 \\ c_{23} & 0 & 1 & -1 \\ c_{34} & 0 & 1 & -1 \end{pmatrix} \text{ периодические или}$$

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & 1 & 0 & 0 \\ c_{12} & 0 & 1 & 1 \\ c_{23} & 0 & 1 & 1 \\ c_{34} & 0 & 1 & 1 \end{pmatrix} \text{ антипериодические,}$$

а те же краевые условия с «младшими коэффициентами» образуют тип II. Краевые условия определенные в виде $A_{14} \neq A_{23}$, $A_{34} = 0$. образуют тип III. Эти условия всегда эквивалентны краевым условиям, задаваемым матрицей A:

$$A = \begin{pmatrix} 1 & -1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \end{pmatrix}$$

Этот случай и будет предметом наших исследований в настоящей работе.

При этом [16] А.С. Макиным выделен один тип не усиленно регулярных краевых условий, при которых система СиПФ спектральной задачи

$$L_0(u) \equiv -u''(x) + q(x)u(x) = \lambda u(x), \quad q(x) \in C[0,1], \quad 0 < x < 1 \quad (1.1a)$$

и краевыми условиями общего вида

$$U_j(u) = a_{j1}u'(0) + a_{j2}u'(1) + a_{j3}u(0) + a_{j4}u(1) = 0, \quad j=1,2 \quad (1.2)$$

образует базис Рисса при любых потенциалах $q(x)$.

В случае $q(x) \equiv 0$ задача о базисности системы СиПФ задачи с общими регулярными краевыми условиями полностью решена в [17].

2. Постановка задачи

Спектральная задача (1.1a) – (1.2) с краевыми условиями III-го типа при $q(x) \equiv 0$ является несамосопряженной задачей в $L_2(0,1)$. Для случая несамосопряженного исходного оператора вопрос о сохранении свойств

базисности при некотором (слабом в определенном смысле) возмущении исследовался в [18].

В настоящей работе рассматривается спектральная задача при $q(x) \equiv 0$, с интегральным возмущением краевого условия (1.2) при $j=2$, которое относится III-типу:

$$L_1(u) \equiv -u''(x) = \lambda u(x), \quad 0 < x < 1, \quad (2.1)$$

$$U_1(u) \equiv u'(0) - u'(1) = 0, \quad (2.2)$$

$$U_2(u) \equiv u(0) = \int_0^1 p(x)u(x)dx, \quad p(x) \in L_2(0,1). \quad (2.3)$$

Если $p(x) \equiv 0$, то задача (2.1)-(2.3) называется задачей Самарского-Ионкина [18].

Из работы [19] следует, что система СиПФ задачи (2.1) – (2.3) полна и минимальна в $L_2(0,1)$. При этом система СиПФ при любых $p(x)$ образует базис Рисса со скобками. Нашей задачей является демонстрация того, что свойство базисности в $L_2(0,1)$ системы СиПФ задачи (2.1) – (2.3) является неустойчивым при малых изменениях ядра $p(x)$ интегрального возмущения.

В [20] предложена методика построения характеристического определителя спектральной задачи при интегральном возмущении краевого условия.

3. Характеристический определитель задачи

Здесь воспользуемся методикой нашей работы [20] построения характеристического определителя задачи с интегральным возмущением краевого условия.

Одной из особенностей рассматриваемой задачи является то, что сопряженной к (2.1) – (2.3) является спектральная задача для нагруженного дифференциального уравнения [21]:

$$L_1^*(v) \equiv -v''(x) + p(x)v'(0) = \bar{\lambda}v(x), \quad V_1(v) \equiv v'(1) = 0, \quad V_2(v) \equiv v(0) - v(1) = 0 \quad (3.1)$$

Функцию $p(x)$ представим в виде биортогонального разложения в ряд Фурье по системе $\{v_{k0}^0, v_{k1}^0\}$:

$$p(x) = \sum_{k=1}^{\infty} a_{k0} v_{k0}^0 + \sum_{k=0}^{\infty} a_{k1} v_{k1}^0 = \sum_{k=1}^{\infty} a_{k0} 2\sqrt{2}(1-x) \sin 2k\pi x + \sum_{k=0}^{\infty} a_{k1} 4\sqrt{2} \cos 2k\pi x \quad (3.3)$$

Используя (3.3), найдем более удобное представление определителя $\Delta_1(\lambda)$.

$$\Delta_1(\lambda) = \Delta_0(\lambda) \cdot A(\lambda), \text{ где} \\ A(\lambda) = \left[1 + 4\sqrt{2}\pi \sum_{k=1}^{\infty} \overline{a_{k0}} \frac{k}{\lambda - (2k\pi)^2} \right] \quad (3.4)$$

Из $\Delta_0(\lambda) = 0$ следует $\lambda_k^{(1)} = \lambda_k^0 = (2k\pi)^2$. Величины $\lambda_k^{(2)} = \left[2k\pi + \overline{a_{k0}} \left(\sqrt{2} + \underline{O}\left(\frac{1}{\sqrt{k}}\right) \right) \right]^2$ являются корнями уравнения $A(\lambda) = 0$.

Эти корни являются собственными значениями возмущенной спектральной задачи (2.1) – (2.3).

Таким образом, доказана

Теорема 1. *Характеристический определитель спектральной задачи с возмущенными краевыми условиями (2.1) – (2.3) представим в виде (3.4), где $\Delta_0(\lambda)$ – характеристический определитель невозмущенной спектральной задачи Самарского – Ионкина, a_{k0} – коэффициенты Фурье биортогонального разложения (3.3) функции $p(x)$ по системе СиПФ сопряженной невозмущенной спектральной задачи Самарского – Ионкина.*

Функция $A(\lambda)$ из (3.4) имеет полюса первого порядка в точках $\lambda = \lambda_k^0$, а функция $\Delta_0(\lambda)$ имеет нули второго порядка в этих же точках. Поэтому функция $\Delta_1(\lambda)$, представленная по формуле (3.4), является целой аналитической функцией переменного λ .

4. Частные случаи характеристического определителя

Если при некотором индексе j коэффициенты разложения (3.3) $a_{j0} = 0$, тогда $\lambda_j^1 = \lambda_j^0$ – является двукратным собственным значением возмущенной задачи (2.1) – (2.3).

Более просто характеристический определитель (3.4) выглядит в случае, когда $p(x)$ представляется в виде (3.3) с конечной первой суммой. То есть, когда существует такой номер N , что $a_{k0} = 0$ для всех $k > N$. В этом случае формула (3.4) принимает вид

$$\Delta_1(\lambda) = \Delta_0(\lambda) \left[1 + 4\sqrt{2}\pi \sum_{k=1}^N \frac{a_{k0}}{\lambda - (2k\pi)^2} \right] \quad (4.1)$$

Из этого частного случая формулы (3.4) несложно обосновать следующее

Следствие 1. Для любых наперед заданных чисел – комплексного $\hat{\lambda}$ и натурального \hat{m} – всегда существует такая функция $p(x)$, что $\hat{\lambda}$ будет являться собственным значением задачи (2.1) – (2.3) кратности \hat{m} .

Множество функций $p(x)$, представимых в виде конечного ряда (3.3), является плотным в $L_2(0,1)$. Таким образом, доказана

Теорема 2. Пусть $A_{14} \neq A_{23}$, $A_{34} = 0$, то есть краевые условия (2.2), (2.3) эквивалентны типу-III с интегральным возмущением. Тогда множество функций $p(x) \in L_2(0,1)$, таких, что система СиПФ возмущенной задачи Самарского-Ионкина (2.1) – (2.3) образует базис Рисса в $L_2(0,1)$, является плотным в $L_2(0,1)$.

5. Неустойчивость свойства базисности

Покажем теперь, что свойство базисности системы СиПФ возмущенной задачи Самарского-Ионкина (2.1)-(2.3) является неустойчивым при сколь угодно малом интегральном возмущении краевого условия (2.3).

Теорема 3. Если $A_{14} \neq A_{23}$, $A_{34} = 0$, то есть краевые условия (2.2), (2.3) принадлежат типу-III, тогда множество функций $p(x) \in L_2(0,1)$, таких, что система СиПФ возмущенной задачи Самарского-Ионкина (2.2), (2.3) не образует даже обычного базиса в $L_2(0,1)$, также является плотным в $L_2(0,1)$.

Доказательство. Очевидно, что множество функций $p(x) \in L_2(0,1)$, представимых в виде ряда (3.3), коэффициенты которого асимптотически (то есть, начиная с некоторого номера) обладают свойством $a_{k0} \neq 0$, $a_{k1} = 0$, будет плотным в $L_2(0,1)$. Поэтому для доказательства теоремы достаточно показать, что для таких функций $p(x)$ система СиПФ задачи не образует обычного базиса.

Пусть j -достаточно большой номер, так, что $a_{j0} \neq 0$, $a_{j1} = 0$. Тогда из (3.4) не трудно видеть, что $\lambda_j^0 = (2j\pi)^2$ является простым собственным значением задачи (2.1) – (2.3). Непосредственным вычислением легко получить, что соответствующей этому значению собственной функцией сопряженной задачи (3.1) является $v_j^1(x) = \sqrt{2} \cos(2j\pi x)$ и $\|v_j^1(x)\|^2 = 1$.

Найдем собственную функцию задачи (2.1) – (2.3). Для достаточно больших $\lambda = \lambda_j^0 = (2j\pi)^2$ первое уравнение системы из пункта 3 обращается в тождество, а второе уравнение преобразуется к виду

$$C_1 \left[1 - \frac{\sqrt{2} \overline{a_{j0}}}{4\pi j} + \frac{\sqrt{2}}{\pi} \sum_{k=1, k \neq j}^{\infty} \overline{a_{k0}} \frac{k}{j^2 - k^2} \right] - C_2 \frac{\overline{a_{j0}}}{\sqrt{2}} = 0.$$

Так как $a_{j0} \neq 0$, то отсюда выражаем C_2 через C_1 . Поэтому собственная функция спектральной задачи (2.1) – (2.3) имеет вид:

$$u_j^1(x) = C_1 \left\{ \cos(2j\pi x) + \frac{\sqrt{2}}{a_{j0}} \left[1 - \frac{\sqrt{2}}{4\pi} \frac{\overline{a_{j0}}}{j} + \frac{\sqrt{2}}{\pi} \sum_{k=1, k \neq j}^{\infty} \frac{\overline{a_{k0}}}{j^2 - k^2} k \right] \sin(2j\pi x) \right\}$$

Константу C_1 выбираем из условия биортогональности $(u_j^1(x), v_j^1(x)) = 1$. Легко видеть, что $C_1 = \sqrt{2}$. Окончательно нашли собственную функцию задачи (2.1) – (2.3):

$$u_j^1(x) = \sqrt{2} \cos(2j\pi x) - \left[\frac{1}{\sqrt{2}j\pi} - \frac{2}{a_{j0}} \left(1 - \frac{\sqrt{2}}{\pi} \sum_{k=1, k \neq j}^{\infty} \frac{\overline{a_{k0}}}{j^2 - k^2} k \right) \right] \sin(2j\pi x)$$

Непосредственным вычислением находим ее норму в $L_2(0,1)$:

$$\|u_j^1(x)\|^2 = 1 + \frac{1}{2} \left| \frac{1}{\sqrt{2}j\pi} - \frac{2}{a_{j0}} \left(1 - \frac{\sqrt{2}}{\pi} \sum_{k=1, k \neq j}^{\infty} \frac{\overline{a_{k0}}}{j^2 - k^2} k \right) \right|^2.$$

Из теоремы Юнга [22, теорема 276, с. 240] следует, что

$$\lim_{j \rightarrow +\infty} \sum_{k=1, k \neq j}^{\infty} \frac{\overline{a_{k0}}}{j^2 - k^2} k = 0, \quad \text{поэтому}$$

$$\lim_{j \rightarrow +\infty} \|u_j^1(x)\|^2 = 1 + 2 \lim_{j \rightarrow +\infty} \left| \frac{1}{a_{j0}} \right|^2 = +\infty. \text{ Следовательно,}$$

$\lim_{j \rightarrow \infty} \|u_j^1\| \cdot \|g_j^1\| = \infty$. Не выполнено необходимое условие базисности (см. [18] и ссылки в ней) и, следовательно, она не образует даже обычного базиса в $L_2(0,1)$. Теорема 3 доказана.

Так как сопряженные операторы одновременно обладают свойством базисности Рисса корневых функций, то отсюда получаем

Следствие 2. Пусть $A_{14} \neq A_{23}$, $A_{34} = 0$, то есть краевые условия (2.2), (2.3) принадлежат типу-III. Тогда множество \mathcal{P} функций $p(x) \in L_2(0,1)$, для которых система собственных функций задачи (3.1) для нагруженного дифференциального уравнения образует базис Рисса в $L_2(0,1)$, всюду плотно в $L_2(0,1)$. Множество $L_2(0,1) \setminus \mathcal{P}$ также всюду плотно $L_2(0,1)$.

Результаты настоящей работы, в отличие от [19], демонстрируют неустойчивость свойств базисности корневых функций задачи при интегральном возмущении краевых условий типа-III, являющихся регулярными, но не усиленно регулярными.

Работа выполнена в рамках гранта 0825/GF4 КН МОН РК от Института математики и математического моделирования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Коддингтон Э.А., Левинсон Н. Теория обыкновенных дифференциальных уравнений. – М.: 1958. 475 с.
2. Наймарк М.А. Линейные дифференциальные операторы. – М.: Наука, 1969.-352 с.
3. Данфорд Н., Шварц Дж.Т. Том-III, Спектральные операторы. – М.: ИЛ, 1974.
4. Ильин В.А. О безусловной базисности на замкнутом интервале систем собственных и присоединенных функций дифференциального оператора второго порядка//ДАН СССР. – 1983. – Т.273, №5, С. 1048-1053.
5. Сарсенби А.М. Критерий базисности Рисса систем собственных и присоединенных функций дифференциальных операторов высших порядков на отрезке//Доклады РАН. – 2008. – Т.419, №5, С. 601-603.
6. Келдыш М.В. О полноте собственных функций некоторых классов несамосопряженных линейных операторов//Успехи матем.наук. – 1971. – Т. 26, Вып. 4(160). – С. 15-41.
7. Ионкин Н.И. Решение одной краевой задачи теории теплопроводности с неклассическим краевым условием//Дифференциальные уравнения. – 1977. –Т.13, №2, С.294-304.
8. Садыбеков М.А., Сарсенби А.М. К теории антиаприорных оценок в смысле В.А. Ильина//Доклады РАН. – 2008. – Т.420, №3, С. 316-319.
9. Иманбаев Н., Дилдабек Г. Вопросы устойчивости свойства базисности корневых векторов дифференциальных операторов. Монография. Saarbrücken, Deutschland: LAP LAMBERT Academic Publishing. – 2016, 90 с.
10. Шкаликов А.А. О базисности собственных функций обыкновенного дифференциального оператора// Успехи матем. наук. – 1979. – Т.34., №5, С.235-236.

11. Minkin A.M. Resolvent growth and Birkhoff-regularity//Journal of Mathematical Analysis and Applications. – 2006. – V.323. – №1, P. 387-402.
12. Мокин А.Ю. Об одном семействе начально-краевых задач для уравнения теплопроводности//Дифференциальные уравнения. – 2009. – Т.45, №1, С. 123-137.
13. Кангужин Б.Е. Автореферат дисс. ... д.ф.-м.н. - Алматы.: КазНУ им. аль-Фараби. – 2005, 28 с.
14. Михайлов В.П. О базисах Рисса в $L_2(0,1)$ // ДАН. – 1962. – Т.144, №5, – С. 981-984.
15. Кесельман Г.М. О безусловной сходимости разложений по собственным функциям некоторых дифференциальных операторов//Изв. вузов СССР, Математика. – 1964, №2, С. 82-93.
16. Макин А.С. О спектральных разложениях, отвечающих несамосопряженному оператору Штурма-Лиувилля// ДАН. – 2006. – Т.406. №1, С. 21-24.
17. Lang P., Locker J. Spectral Theory of Two-Point Differential Operators Determined by $-D^2$ // J. Math. Anal. And Appl. – 1990. – V 146, №1, P.148-191.
18. Il'in V.A., Kritskov L.V. Properties of spectral expansions corresponding to non-self-adjoint differential operators// Journal of Mathematical Sciences 116.5 (2003): 3489-3550.
19. Шкаликов А.А. О базисности собственных функций обыкновенных дифференциальных операторов с интегральными краевыми условиями // Вестник МГУ: Математика и механика. – 1982, № 6, С. 12-21.
20. Imanbaev N.S., Sadybekov M.A. Characteristic determinant of the spectral problem for the ordinary differential operator with the boundary load //International conference on analysis and applied mathematics (ICAAM 2014) – AIP Conference Proceedings. – 2014. – V. 1611, P. 261-265.
21. Sadybekov M.A., Imanbaev N.S. On the basis property of root functions of a periodic problem with an integral perturbation of the boundary condition// Differential Equations. – 48(2012), №6, p. 896-900.
22. Харди Г.Г., Литтлвуд Дж.Е., Поля Г. Неравенства. – М.:ИЛ. –1948, 456 с.

ИМАНБАЕВ Н.С. ҮШІНШІ ТИПТІ КҮШЕЙТІЛМЕГЕН РЕГУЛЯРЛЫ ЕКІНШІ ШЕТТІК ШАРТТЫ ТОЛҚЫТҚАНДАҒЫ ШТУРМ-ЛУВИЛЛ ОПЕРАТОРЫНЫҢ ТҮБІРЛІК ВЕКТОРЛАРЫНЫҢ БАЗИСТІК ҚАСИЕТТЕРІ ТУРАЛЫ

Мақалада Штурм-Лувилл операторының меншікті мәндерін зерттеуге арналған Самарский-Ионкин типті шеттік шарттарымен толқытылған есеп қарастырылған. Меншікті және сыңар функциялардың базистік қасиеттерінің орнықсыздығы зерттеледі.

Кілт сөздер: Штурм-Лувилл операторы, базистік қасиеттері, меншікті мәндер, меншікті және сыңар функциялар, интегралдық толқыту, Самарский-Ионкин типті шеттік шарттар, характеристикалық анықтауыш.

IMANBAEV N.S. ON STABILITY OF BASIS PROPERTY OF ROOT VECTORS SYSTEM OF THE STURM - LIOUVILLE OPERATOR WITH AN INTEGRAL PERTURBATION OF CONDITIONS IN NOT STRICTLY REGULAR III TYPE PROBLEMS

Abstract. We study a question on stability and instability of basis property of system of eigen - and associated functions of the double differentiation operator with an integral perturbation of Samarskii – Ionkin type boundary conditions.

Keywords: Sturm – Liouville operator, basis property, eigen - and associated functions, eigenvalue, non self-adjoint problem, boundary conditions, perturbation, instability, Samarskii – Ionkin problem.

UDK 543-414:546.562

RESEARCH OF MICROENCAPSULATION OF BIOLOGICALLY-ACTIVE INGREDIENTS USING W/O/W DOUBLE EMULSION METHOD

MADYBEKOVA G., MUTALIYEVA B., AIDAROVA S., MILLER R.

The present work was devoted for decision problems connected with biocompatible, biodegradable and nanostructure system for efficient encapsulation of hydrophilic drugs such as Insulin with use the double emulsion technique based on the composition of polyelectrolytes and oppositively charged surfactants.

Keywords: Insulin, encapsulation, double emulsions, morphology, release profile.

Introduction

Usually for drugs are successfully used microparticles prepared by method o/w single emulsion solvent evaporation. However, this method is not efficient for the entrapment of hydrophilic drugs such as insulin because of rapid dissolution of the compounds into the aqueous continuous phase. The successful encapsulation of such compounds requires high drug loading in the microparticles, prevention of protein and peptide degradation by the encapsulation method involved and predictable release, both rate and extent, of the drug compound from the microparticles. For this purpose is more suitable double emulsions that are «emulsions within emulsions», i.e., droplets of one fluid encapsulated inside droplets of another fluid. So, the problem of efficient encapsulation of hydrophilic drugs can be overcome by using the double emulsion technique [1, 2]. There are some works devoted to development of parenteral drug delivery systems where substance loaded microparticles were prepared using a w/o/w double emulsion method [3-5].

But the formulation and stabilization of these structures is still a challenge and much more difficult than for simple emulsions. The choice of suitable emulsifiers for double emulsions is crucial for their stability and influence of emulsifiers, their type, concentration on property of nanocapsules such as size, encapsulation efficiency and drug release was discussed in detail [5, 6, 7-9]. The preparation of microcapsules of desired characteristics depends on various factors such as size and nature of the core substance, the properties of the wall material, techniques and parameters of encapsulation. In our work were considered the effects of emulsifier type, phase ratio, and homogenization methods on stability of the double emulsion [2].

Methods and objects of the research

Human insulin DNA recombinant, taken from yeast (Sigma-Aldrich, 28,81 U./mg dry basis, 0,4% Loss on Drying) was dissolved in PBS solution (5 mg/mL) at pH 7,4. PBS solution typically contains sodium phosphate, sodium chloride, potassium chloride and potassium phosphate, as it is used in biological research. Ultrapure Milli-Q water (resistivity = 18.2 MΩcm) was used for the preparation of all aqueous solutions.

Soybean oil (dietary source of long-chain triglycerides and other lipids) was used as the organic phase and purchased from Sigma-Aldrich. Soybean oil viscosity is 50.9 cP at 25°C from literature data [24, 25], density 0.917 g/ml, dielectric constant less than 2.6, and refractive index of $n_{20}=1.4747$.

Miglyol 812 Neutral Oil, a medium-chain triglyceride, was obtained from Sasol GmbH, Germany.

As a surfactant for W/O emulsion AOT (**Diocylsulfosuccinate sodium salt**) was used in the presented experiments.

All the compounds were used without any further purification and experiments were performed at room temperature of 25°C.

The interfacial tension at the tetradecane-water interface was measured by Drop profile analysis tensiometry (PAT-1, SINTERFACE), and DLS and zeta-potential measurements were performed at 25°C using NanoZS90 system (Malvern Instruments). Emulsions were prepared at room temperature by ultrasound at a mixing time of 2, 3, 5 minutes. The obtained emulsions were poured into 14 ml calibration tubes and then their emulsifying efficiency was studied by observation of emulsion stability every 30 minute. The principle of observation was based on the determination of the volume of the separated oil phase. The size distribution of emulsion droplets was measured directly after emulsion formation by using a Zetasizer (Malvern), and repeated every 10 days.

Results and discussion

Currently, oral delivery of Insulin represent one of the main challenges for the pharmaceutical industry, however delivery of this protein to the small intestine involves a large number of barriers, reducing its bioavailability.

To overcome the aforementioned problems the development of new approaches and delivery systems remains actual and perspective, especially the careful choice of the composites for encapsulation provides biodegradable and biocompatible formulations. Our work is devoted to design capsules containing Insulin to preserve its stability and biological activity during the formation and release. The formulation parameters (the type of oil and stabilizer, its concentration, the volume and content of internal aqueous phase, the ratio of inner phase to oily phase, temperature, time and regime of stirring) and the physicochemical characteristics (the size, zeta potential, encapsulation efficiency, release) for the development of insulin loaded biocompatible and nontoxic delivery systems by use of the double emulsion technique were investigated. The resulting capsules were characterized by microscopy, size distribution and Zeta-potential measurements. The release kinetics of insulin was monitored using UV-vis spectroscopy and showed the progressive enhancement of sustainability. The developed microencapsulation approach is straightforward and economic and could be used for the encapsulation of bioactive ingredients for pharmacy, cosmetic and food applications.

The primary W/O emulsion consists of aqueous insulin solution dispersed in an organic phase containing an oil-soluble surfactant, in soybean oil. The most optimal time and pulseregime for all concentrations was established. The primary emulsion is further dispersed into a large volume of an aqueous solution containing oppositely charged natural polyelectrolytes (PE), such as Chitosan and Xanthan complex in order to form a W/O/W double emulsion.

The sizes of droplets correlate with results described in our work [2] where we determined NP formulations that showed low polydispersity index (PdI) ranging from 0.02 to 0.142, and size from 202 to 393 d.nm. This indicates the stability of the obtained emulsions. The droplet diameter of double emulsions was 695 - 1250 nm.

Cumulative release kinetics of insulin from double emulsions stabilized by chitosan based microdroplets was presented in our work (Fig. 1), a PBS (pH 7.4) solution was chosen as the release medium for insulin to allow the establishment of sink conditions for it.

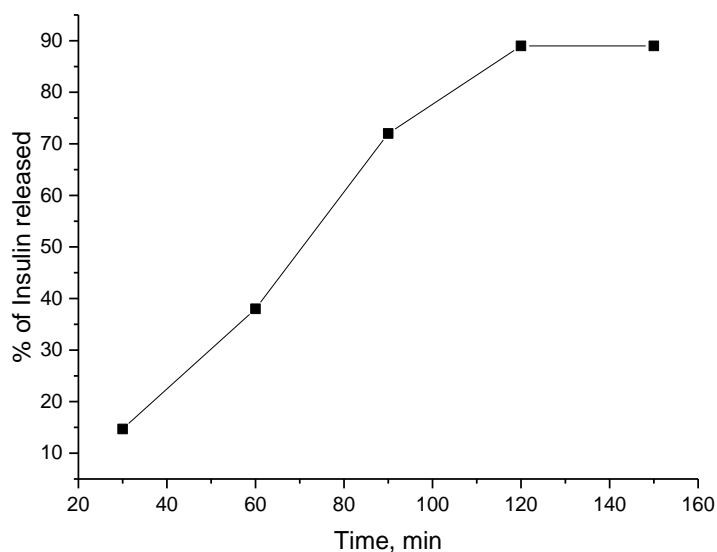

Figure 1. Insulin release profile upon incubation in PBS buffer (pH 7.4) at 37°C.

Insulin-loaded Ch-Xan Gum nanoparticles with improved physicochemical properties with a process yield of 65.6 – 77.5%, and association efficiency of 85.3% were obtained. The release kinetics of insulin was monitored using UV-vis spectroscopy and showed a slow release within 3 hours. Thus, the slow kinetics of the release of the insulin demonstrates the effectiveness of the methodology of encapsulation based on the formation of double emulsions.

The developed microencapsulation approach is straightforward and economic and could be used for the encapsulation of bioactive ingredients for pharmacy, cosmetic and food applications.

BIBLIOGRAPHY

1 A simple method for the formation of water-in-oil-in-water (W/O/W) double emulsions. Zhizhao Che, Teck Neng Wong, Nam-Trung Nguyen. *Microfluidics and Nanofluidics*. January 2017, 21:8.

2 B. Mutaliyeva, D. Grigoriev, G. Madybekova, A. Sharipova, S. Aidarova, A. Saparbekova, R. Miller. Microencapsulation of insulin and its release using w/o/w double emulsion method. *Colloids and Surfaces A: Physicochemical and Engineering Aspects*. Volume 521, 20 May 2017, Pages 147–152.

3 Issues in long-term protein delivery using biodegradable microparticles. Mingli Ye, Sungwon Kim, Kinam Park. *Journal of Controlled Release*. Volume 146, Issue 2, 1 September 2010, Pages 241–260.

4 W. Bao, J. Zhou, J. Lui, D. Wu. PLGA microspheres with high drug loading and high encapsulation efficiency prepared by a novel solvent evaporation technique. *J. Microencapsul.*, 23 (5) (2006), pp. 471–479.

5 Prospects of pharmaceuticals and biopharmaceuticals loaded microparticles prepared by double emulsion technique for controlled delivery. Tapan Kumar Giri, Chhatrapal Choudhary, Ajazuddin, Amit Alexander, Hemant Badwaik, Dulal Krishna Tripathi. *Saudi Pharmaceutical Journal*. Volume 21, Issue 2, April 2013, Pages 125–141.

6A. Schuch, C. Helfenritter, M. Funck, H.P. Schuchmann. Observations on the influence of different biopolymers on coalescence of inner water droplets in W/O/W (water-in-oil-in-water) double emulsions. *Colloids and Surfaces A: Physicochemical and Engineering Aspects*. Volume 475, 20 June 2015, Pages 2–8.

7 K. Pays, et al., Coalescence in surfactant-stabilized double emulsions, *Langmuir* 17 (25) (2001) 7758–7769.

8 Insulin-loaded poly(ϵ -caprolactone) nanoparticles: Efficient, sustained and safe insulin delivery system. De Araújo, T.M.^a, Teixeira, Z.^{bc}, Barbosa-Sampaio, H.C.^d, Rezende, L.F.^d, Boscherio, A.C.^d, Durán, N.^b, Höehr, N.F.^a. *Journal of Biomedical Nanotechnology*

Volume 9, Issue 6, June 2013, Pages 1098–1106.

9 T. Schmidts, et al., Influence of hydrophilic surfactants on the properties of multiple W/O/W emulsions, *J. Colloid Interface Sci.* 338 (1) (2009) 184–192.

МӘДІБЕКОВА Г., МУТАЛИЕВА Б., АЙДАРОВА С., МИЛЛЕР Р.
БИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІ ИНГРЕДИЕНТТЕРДІ ҚОС ЭМУЛЬСИЯЛЫҚ
ӘДІСПЕН С/М/С МИКРОИНКАПСУЛЯЦИЯЛАУ ҮРДІСІН ЗЕРТТЕУ

Бұл жұмыс полиэлектролиттер мен қарама-қарсы зарядталған беттік-белсенді заттар композицияларына негізделген қос эмульсиялық техниканы қолдана отырып, Инсулин сияқты гидрофильді заттарды тиімді инкапсуляциялау үшін биоүйлесімді, биоыдырағыш және наноқұрылымды жүйемен байланысты мәселелерді шешуге арналған.

Кілт сөздер: инсулин, инкапсуляция, қос эмульсиялар, морфология, босату профилі.

МАДЫБЕКОВА Г., МУТАЛИЕВА Б., АЙДАРОВА С., МИЛЛЕР Р.
ИССЛЕДОВАНИЕ МИКРОИНКАПСУЛЯЦИИ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ
ИНГРЕДИЕНТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА ДВОЙНОЙ ЭМУЛЬСИИ В /
М / В.

Данная работа посвящена решению проблем, связанных с биосовместимой, биоразрушаемой и наноструктурированной системой для эффективного инкапсулирования гидрофильных веществ – таких, как Инсулин с использованием техники двойных эмульсий, основанных на композициях полиэлектролитов и противоположно-заряженных поверхностно-активных веществ.

Ключевые слова: Инсулин, инкапсуляция, двойные эмульсии, морфология, профиль высвобождения.

**ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКА**

УДК 94(574)

**«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ САЯСИ
АЛҒЫ ШАРТТАРЫ**

АЛДАБЕРГЕН М.Н.

Мақалада ҚР Елбасының «Қазақстан – 2050» стратегиясында айтылған Қазақ Елінің ұлттық идеясы «Мәңгілік Ел» идеясының қалыптасуының саяси алғышарттары туралы баяндалады.

***Кілт сөздер:** «Мәңгілік ел» идеясы, Тәуелсіз түркі қағанаты, тюркология ғылымы, қыпшақ этносы қарлұқтар конфедерациясы, оғыздар мемлекеті, қала мәдениеті, еуроцентристік көзқарас т.б.*

Бұрынғы бірнеше ғасыр бойында өзге елге тәуелді болып, құғын – сүргін көріп, азапты тірлік кешкен халқының қолын азаттыққа жеткізіп, өздеріне тән дербес Тәуелсіз Мемлекет орнатып, елін «Мәңгілік Ел» деп атаған тарихқа танылған тұңғыш билеуші «Мәңгілік Ел» идеясын адамзат баласы тарихында жалғанға жер салған, «Мингу Ел» деп тасқа қашап тұрып жазғып кеткен билеушісі Дара тұлға – Туұлы Бұмыны (Момын) қаған еді. Бұл бүкіл адамзат баласы тарихындағы ұлы жаңалық еді. Тәуелсіз түркі қағанаты, Шығыс түрік қағанаты, түркештер, қарлұқтар, оғыздар, кимақтар қағанаттары, Қарахан мемлекеті, қыпшақтар мемлекетінің үлесі мол.[1]

VI – XIII ғғ. Түркі түлдес халықтар негізінде қазіргі Қазақ елінің аумағында мемлекеттіліктің және қазақ ұлтының қалыптасуында екі мемлекеттің тарихи рөлі күшті болды. Оның алғашқысы XI – XIII ғғ – дағы шығыстағы Ертіс өзені жағалауынан бастап батыстағы Еділ өзені жағалауына дейінгі территорияны мекендеген Қыпшақтар мемлекеттік бірлестігі халық болып қалыптасудың орталық, солтүстік, шығыс пен батыс Қазақстандағы ірі орталығы бола отырып, этникалық үдерістер дамуының жаңа кезеңін дамытты. Осы бір тарихи кезеңде қыпшақтар мекендеген этникалық территория қалыптасып ол Қазақ елінің қазіргі аумағының көпшілік бөлігін қамтыды. Бұл кезде лингвистикалық қазақ тілінің негізі – әдеби қыпшақ тілі, қазақтардың өзіне тән антропологиялық бет – пішіні қалыптасты. Қыпшақтар этнос ретінде қазақ халқының шығу тегінде маңызды рөл атқарады.

Тюркология ғылымының өкілдері де «қазақ» терминінің таралу аймағын Шығыс Дешті Қыпшақ даласы мен Мәуреннахр өлкесімен байланыстырады.

Түргеш қағанаты – Түргештер (704-756 жж.) дулы тайпа құрамының ішіне жатады, түргештердің өзі қара және сары түргеш болып бөлінгені белгілі. (Кейбір тарихи деректер бойынша, «сары» және «қара» деген тайпа бөліктері этникалық емес, саяси жағынан қарастырғаны жөн. Демек, Сақал қаған болған кезде түргеш қағанаты екіге бөлініп кетеді. Біреуінде Сақал өзі қаған болған, ал екіншісінде халықты басқарған Сулық. Сақалға бағынатын халықты «сары түргеш», ал Сулыққа бағынған халықты – «қара түргеш» деп атаған.) Түркештер Батыс түрік қағандығындағы бес арыс ел дулаттың белді тайпасы. Түркештер ежелгі үйсін, дулат ұлысының ұрпағы. Шежіре деректерінде «сары үйсін» деп аталады. Түркештер Іле мен Шу өзені аралығында, Іле Алатауынан Балқаш көлінің оңтүстігіне дейінгі өңірде көшіп-қонып жүрген. Бұл өлке мал шаруашылығына қолайлы, құнарлы өріс-қоныс болды. Сонымен қатар отырықшы егіншілік ошағы, біршама көркейген қалалары бар бай өлке еді. Шығыс пен батыс арасындағы сауда-керуен жолының осы өңірді басып өтетін басты бөлігі түркештердің бақылауында болды. Бұл жағдай түркештердің әскери-саяси және шарушылық қуатын арттыра түсті.

Батыс Түрік қағанатындағы өзара тартыстар, Жетісу- да өз үстемдігін орнатуға ұмтылған Қытай императорлық әулетінің әскери- саяси әрекеттері қаған билігінің әлсіреуіне, сөйтіп бірте-бірте тек аты ғана қалуына көбіне-көп себепші болды. «Он жебе» құрамына кірген тайпалардың енді қаған атынан емес, өз туын көтеріп қимыл жасауы жиілей түсті. 694 жылы таққа отырған Ашина Туйцзы тибеттіктермен одақтаса отырып, шығыста қытай әскеріне қарсылық ұйымдастыруға әрекет жасаған кезде, Жетісудың өзінде азғыр Нүзүк-Иркин, түргеш Чықан және ұлық-оқ тай- пасының басшысы бастаған тайпалар Суяб бекінісін қоршауды ұйымдастырған, бірақ шежірешінің сөзіне қарағанда, олар жеңіске жете алмаған. Мұның өзі, шындыққа үйлеспейтін болса керек. Қалаға шабуылдың сәтсіз аяқталуы туралы шежірешінің сөздері өкілдердің мәлімдемесіне ғана негізделген. Әдеттегідей, шайқастың қалай болғанын нақты суреттеп баяндау жоқ, шежіреші тек «женілді» дейді де қояды. Ол былай тұрсын, бұдан кейін бірден аймақтың халқын тыныштандыру үшін түрік Хусэлоның бастауымен қосын ұйымдастырылды (бұлар түріктерден құрылған болуы керек) делінеді. Бірақ жорыққа әзірленіп жатқан кездің өзінде қағанатта жаңа бір күш пайда болады да, мұның қуаттылығы соншалық, Хусэ-ло батысқа жорық жасаудың орнына асығыс түрде тайып тұрады.

Бұл күш Баға-тархан (моге-даған) деген атағы бар Үшлік (Учжилэ) бастаған түргештер болды. Бытыраңқылық және Хусэло қағанның қашып кетуі жағдайында түргештердің көтерілуі күтпеген жерден болған оқиға емес еді. Қағанаттың сол қанатының құрамына кіретін, халқы көп тайпа болған

түргештер VI ғасырда-ақ Шу-Іле қос өзені аралығындағы үлкен аймақты алып жатты және Жетісудағы керуен жолдарының көбі солардың бақылауында болды. Түргештердің ықпалы бірте-бірте күшейе берді, оларға бағынышты тайпалар саны көбейді. Хусэло жеңілместен бұрын-ақ Үшлік өз жерлерінде әрқайсысы 7 мың адамнан 20 түтіктік құрды. [2,500б] Бұрын Шудың солтүстік-батыс жағында болған өз ордасын ол Суябқа көшіріп, оны Үлкен орда деп атады; Күнгіт қаласында оның Кіші ордасы болды. Күнгіт және солай аталатын тайпа Іле өзені аңғарында орналасқан (олар мұнда XI ғасырда да тұрған, мұны Махмуд Қашғари атап көрсеткен). Шежіреде айтылғанындай, батыс түрік жерлері «шығыста солтүстік туцзюйлермен (яғни Шығыс түрік қағанатымен), батыста — хулармен (соғды князьдіктерімен) шектесіп, шығыста тікелей Сичжоу (Тұрфан) және Тинчжоу (Бесбалық) аймақтарына дейінгі жерді алып жатқан». Бұл екі топтың арасы өте-мөте ушығып тұрған болатын. Үстемдік үшін күрестің барысында Іле түргештері Қапаған қаған бастаған шығыс түріктерімен әскери одақ құрды. Олардың арасындағы күрес көріністерінің бірі Ертістен бір түндік жердегі Бөлу Шу өзені бойындағы шайқас болып табылады. Шу түргештері (басқаша айтқанда, сары түргештер) қатты жеңіліске ұшырады, мұның нәтижесінде үстемдік олардың бәсекелестеріне (қара түргештер, бұлар өз ордасын Таласқа көшірді) ауысты. Бұлар қаған тағына қара түргештердің шапыш (чэбиши) тайпасының өкілі Сұлықты (Сулу) отырғызды.

Құжаттар сол кездегі Түргеш қағанатында әлеуметтік өзгерістердің болғанын көрсетеді. «Жаңа Тань тарихында» былай делінген: «Шығындар (аксүйектердің) күн сайын өсіп жатты, ал қор дегенің болған жоқ. Соңғы жылдары ол (қаған) тапшылықты сезіне бастады, сондықтан талап алынған олжаларды бірте-бірте бөліске салмай, өз қолында ұстады. Міне, осы кезде бағыныштылар да одан бөлініп шыға бастады». Дау-жанжалдар қара түргештер мен сары түргештердің билеуші топтары арасындағы күреске ұласты. 738 жылы Сұлық қаған өлген кезден бастап бұл күрес өте-мөте шиеленісе түсті. Шежіреде айтылғандай, Түргеш қағанатында «Сөгенің (Сақалдың) ұрпақтарын сары рулар (сары түргеш) деп, ал Сұлу (Сұлық) ұлысын қара рулар (қара түргеш) деп атайды, (олар) бірімен-бірі жауласады, біріне-бірі сенбейді». Түргеш шонжары шумекен Бекан-Күлүг-шорасының (Фу- Янь-Цюэлю-чо) хатында да осы туралы айтылады: «Біз далада, толқып тұратын елде тудық, біріне-бірі шабуыл жасап, кескілесіп жатады...»

Арабтар Орта Азияға жаулауы басталған кезде, Қазақстан мен Орта Азияның басым бөлігі Батыс Түрік қағанаты қол астында болды. Арабтарға қарсы күресте Жетісуда өкімет басына келген түргештер болды. Оның негізін салған Үшелік қаған (699-706 жж.). Оның ордасы Шу бойындағы Суяб қаласы болды. Екінші (кіші) ордасы Іле өзені жағасындағы Күнгіт қаласында

орналасты. Үшелік қаған елді 20 түтіктікке (еншілікке) бөлді, оның әрқайсысының 7 мыңнан әскері болды. Үшелік қаған Қытай империясымен және Соғды мемлекетімен саяси бірлестік құрып, арабтарға қарсы күреседі.

Түргеш қағанатында Үшеліктен кейін оның мұрагері болып, баласы Сақал қаған (706-711) таққа отырады. Оның кезінде Түргеш мемлекетінде ішкі бірлік болмайды және қағанат үнемі арабтармен, қытайлармен күрес жүргізіп отырды. Түргеш қағанаты Сұлық қаған (715-738) тұсында күшейді. Оның тұсында түргештер екі майданда күрес жүргізді. Батыстан арабтар, шығыстан Тан әулеті күш көрсетті. Елшілік жолымен (неке байланысы) және әскери шаралар арқылы Сұлық шығыстан келетін қатерді болдырмады. Бұл жағдай түргештердің батыста белсенді әрекет етуіне мүмкіндік туғызды. 723 жылы Ферғана қарлұқтарымен және Шаш тұрғындарымен тізе қосып, түргештер арабтарды жеңеді. Сулықты арабтар Абу Мұзахим (Сүзеген) деп атайды. 737 жылы Сулықты өз қолбасшысы Баға-Тархан өлтіреді. Түргеш . Тарихтағы ең ірі мемлекеттердің бірі. Түркі қағанатының күшейген уақытында Солтүстік-Шығыс Қытай (Маньчжурия), Монғолия, Алтай, Шығыс Түркістан, Батыс Түркістан, Орта Азия, Қазақстан және Солтүстік Казказ территорияларына иелік еткен. Қытай жылнамалары түркілерді ғұндардың ұрпағы деп атаған. Түркі қағанаттың саяси-әскери бірлестік ретінде қалыптасқан мекені – Жетісу. Жетісу мен Шығыс Қазақстан жужан мемлекеттің шет аймақтары болатын. Осы аймақтарда орналысқан тайпалар - теле - 492 ж. жужаньдарға қарсы шығып, тәуелсіздік мемлекет құрады. Дегенмен де, 516 ж. жужаньдар жаңа құрылған мемлекетті тағы да өздеріне бағындырады. 545 ж. теле тайпаның Ашина руы жужаньдарға қарсы күресті басқарады. 551 ж. ашина руының батыры Бумын, Қытаймен бірігіп, жужань мемлекетінің талқандайды. Сонымен, түркі тілдес тайпаларының ішіннен шыққан теле тайпасы Жетісуда мемлекетінің негізін құрып, көрші мекендерді өзіне бағындыру үшін саясат жүргізеді. 1 мыңжылдықта Еуразияның аймағында этникалық өзгерістер болады. Түркі тілдес тайпалар басымдық алды. «Түрік» атауының тұңғыш рет аталуы қытай шежірелерінде кездеседі және ол 542 жылға жатады. Қытайлар түріктерді сюнну-ғұндар деп атаған. Ерте Түркі мемлекеті – Түркі қағанаты 552 жылы құрылды. Оның негізін салған - Бумын қаған 553 жылы қайтыс болады. Оның мұрагері – Қара-Ыстық-хан – билігі бір жылға толмай, қайтыс болады. Мұқан-қаған (553-572) билік құрған жылдарда Түркі қағанаты Орта Азияда саяси үстемдікке ие болады. [3,339] Олар Маньчжуриядағы қидандарды, Енисейдегі қырғыздарды бағындырады, бұларға Солтүстік Қытай алым-салық төлеп тұрады. 563-567жж. эфталит патшалығын басып алады. Міне, осыдан кейін олардың жері Каспий теңізінен Солтүстік Индияға дейін және Шығыс Түркістанға дейін созылып жатқан.Түркілер Орта Азияны жаулап алғаннан кейін Жерорта

теңізіне дейін баратын Жібек жолына иелік етті. Олар өздерінің жаулап алу жорықтарын жүргізуде Иранға қарсы Византиямен одақтасты, 571 жылы түріктердің әскери қолбасшысы Естеми Солтүстік Кавказды басып алады, сөйтіп Керчь түбегіне (Боспорға) шықты. Оның баласы Түріксанф Керчьті басып алып, 576 жылы Қырымға шабуыл жасады. Бірақ Естеми өлгеннен кейін 582-593 жылдары билік үшін қырқыс басталды. Өзара қырқыс пен әлеуметтік қайшылықтар қағанатты қатты әлсіретті. Күшейіп алған Иран 588 ж. Герат түбінде түріктерді жеңіп шығады. Византия 590 жылы Боспорды қайтадан жаулап алады. Өзара қырқыстар, әлеуметтік қарама-қайшылықтар қағанатты әлсіретіп, оның 603 жылы Шығыс және Батыс түркі қағанаттарына бөлінуіне әкелді. Шығыс Түркістаннан Амударияға, Еділ өңірі мен Терістік Кавказ далаларына дейінгі жер Қағанат қарауына көшеді. Түркі мемлекетінің басында - қаған тұратын, оның оң қолы (көмекшісі) – «яғбу» титулымен аталатын. 568 ж. бастап Түркі қағанаты 4 болысқа бөлінетін. Қағанның ордасы (ставкасы) - Алтайда болған. Халық 3 әлеуметтік топқа бөлінген - бектер, қара-будундар (жалпы халық), татылар (құлдар). Түріктерге бағынатын тайпалардың барлығы - оғыз деп аталатын. 581 ж. Қытайда Чжоу династияның орнына Суй династия келгеннен кейін, жаңа патша түріктермен барлық сауда қарым-қаныстарды үзді. Енді Қытайдан жібек маталары Орта Азияға келмейтін болғандықтан, түрік қағандарының Ұлы Жібек жолындағы ролі азаюға бастады. Тобо-хан қайтыс болғаннан кейін, түркі қағанатта өзара қырқыс басталады. Суй династияның патшалары осы ішкі өзгерістерді сезіп, түркі қағанатты ыдыратуға, әлсіретуге тырысады. Осы саясаттың нәтижесінде, 602-603 жж. қарай, түркі қағанаты екіге бөлініп кетеді. 604 ж. Батыс Түркі қағанатының қағаны болып Таман сайланды. Ал Шығыс Түркі қағанатының қағаны болып Жанғар сайланды. Түркештер-Батыс түрік қағандығындағы бес арыс ел дулаттың белді тайпасы. Түркештер- ежелгі үйсін, дулат ұлысының ұрпағы. Шежіре деректерінде «сары үйсін» деп аталады. Түркештер Іле мен Шу өзені аралығында, Іле Алатауынан Балқаш көлінің оңтүстігіне дейінгі өңірде көшіп-қонып жүрген. Бұл өлке мал шаруашылығына қолайлы, құнарлы өріс-қоныс болды. Сонымен қатар отырықшы егіншілік ошағы, біршама көркейген қалалары бар бай өлке еді [16.133]. Шығыс пен Батыс арасындағы сауда-керуен жолының осы өңірді басып өтетін басты бөлігі түркештердің бақылауында болды. Бұл жағдай түркештердің әскери-саяси жіне шарушылық қуатын арттыра түсті. Батыс Түрік қағанатындағы өзара тартыстар, Жетісу- да өз үстемдігін орнатуға ұмтылған Қытай императорлық әулетінің әскери- саяси әрекеттері қаған билігінің әлсіреуіне, сөйтіп бірге-бірте тек аты ғана қалуына көбіне-көп себепші болды. «Он жебе» құрамына кірген тайпалардың енді қаған атынан емес, өз туын көтеріп қимыл жасауы жиілей түсті. 694 жылы таққа отырған

Ашина Туйцзы тибеттіктермен одақтаса отырып, шығыста қытай әскеріне қарсылық ұйымдастыруға әрекет жасаған кезде, Жетісудың өзінде азғыр Нүзүк-Иркин, түргеш Чықан және ұлық-оқ тай-пасының басшысы бастаған тайпалар Суяб бекінісін қоршауды ұйымдастырған, бірақ шежірешінің сөзіне қарағанда, олар жеңіске жете алмаған. Мұның өзі, шындыққа үйлеспейтін болса керек. Қалаға шабуылдың сәтсіз аяқталуы туралы шежірешінің сөздері өкілдердің мәлімдемесіне ғана негізделген. Әдеттегідей, шайқастың қалай болғанын нақты суреттеп баяндау жоқ, шежіреші тек «жеңілді» дейді де қояды. Ол былай тұрсын, бұдан кейін аймақтың халқын бірден тыныштандыру үшін түрік Хусэлоның бастауымен армия ұйымдастырылды (бұлар түріктерден құрылған болуы керек) делінеді. Бірақ жорыққа әзірленіп жатқан кездің өзінде қағанатта жаңа бір күш пайда болады да, мұның қуаттылығы соншалық, Хусэ-ло батысқа жорық жасаудың орнына асығыс түрде тайып тұрады. Бұл күш Баға-тархан (моге-даған) деген атағы бар Үшлік (Учжилэ) бастаған түргештер болды. Бытыраңқылық және Хусэло қағанның қашып кетуі жағдайында түргештердің көтерілуі күтпеген жерден болған оқиға емес еді. Қағанаттың сол қанатының құрамына кіретін, халқы көп тайпа болған түргештер VI ғасырда-ақ Шу-Іле қос өзені аралығындағы үлкен аймақты алып жатты және Жетісудағы керуен жолдарының көбі солардың бақылауында болды. Түргештердің ықпалы бірте-бірте күшейе берді, оларға бағынышты тайпалар саны көбейді. Хусэло жеңілместен бұрын-ақ Үшлік өз жерлерінде әрқайсысы 7 мың адамнан 20 түтіктік құрды. Бұрын Шудың солтүстік-батыс жағында болған өз ордасын ол Суябқа көшіріп, оны Үлкен орда деп атады; Күнгіт қаласында оның Кіші ордасы болды. Күнгіт және солай аталатын тайпа Іле өзені аңғарында орналасқан (олар мұнда XI ғасырда да тұрған, мұны Махмуд Қашғари атап көрсеткен). Шежіреде айтылғанындай, батыс түрік жерлері «шығыста солтүстік туцзюйлермен (яғни Шығыс түрік қағанатымен), батыста – хулармен (соғды князьдіктерімен) шектесіп, шығыста тікелей Сичжоу (Тұрфан) және Тинчжоу (Бесбалық) аймақтарына дейінгі жерді алып жатқан». Бұл екі топтың арасы өте-мөте ушығып тұрған болатын. Үстемдік үшін күрестің барысында Іле түргештері Қапаған-қаған бастаған шығыс түріктерімен әскери одақ құрды. Олардың арасындағы күрес көріністерінің бірі Ертістен бір түндік жердегі Бөлу Шу өзені бойындағы шайқас болып табылады. Шу түргештері (басқаша айтқанда, сары түргештер) қатты жеңіліске ұшырады, мұның нәтижесінде үстемдік олардың бәсекелестеріне (қара түргештер, бұлар өз ордасын Таласқа көшірді) ауысты. Бұлар қаған тағына қара түргештердің шапыш (чэбиши) тайпасының өкілі Сулықты (Сулу) отырғызды. Құжаттар сол кездегі Түргеш қағанатында әлеуметтік өзгерістердің болғанын көрсетеді. «Жаңа Тань тарихында» былай делінген: «Шығындар (аксүйектердің) күн сайын өсіп

жатты, ал қор дегенің болған жоқ. Соңғы жылдары ол (қаған) тапшылықты сезіне бастады, сондықтан талап алынған олжаларды бірте-бірте бөліске салмай, өз қолында ұстады. Міне, осы кезде бағыныштылар да одан бөлініп шыға бастады». Дау-жанжалдар қара түргештер мен сары түргештердің билеуші топтары арасындағы күреске ұласты. 738 жылы Сұлық-қаған өлген кезден бастап бұл күрес өте-мөте шиеленісе түсті. Шежіреде айтылғандай, Түргеш қағанатында «Сөгенің (Сақалдың) ұрпақтарын сары рулар (сары түргеш) деп, ал Сұлу (Сулуқ) ұлысын қара рулар (қара түргеш) деп атайды, (олар) бірімен-бірі жауласады, біріне-бірі сенбейді». Түргеш шонжары шумекен Бекан-Күлүг-шорасының (Фу- Янь-Цюэлю-чо) хатында да осы туралы айтылады: «Біз далада, толқып тұратын елде тудық, біріне-бірі шабуыл жасап, кескілесіп жатады...» Арабтар Орта Азияға жаулауы басталған кезде, Қазақстан мен Орта Азияның басым бөлігі Батыс Түркі қағанаты қол астында болды. Арабтарға қарсы күресте Жетісуда өкімет басына келген түргештер болды. Оның негізін салған Үш-еліг қаған (699-706 жж.). Оның ордасы Шу бойындағы Суяб қаласы болды. Екінші (кіші) ордасы Іле өзені жағасындағы Күнгіт қаласында орналасты. Үшеліг қаған елді 20 түтіктікке (еншілікке) бөлді, оның әрқайсысының 7 мыңнан әскері болды. Үш-еліг-қаған Қытай империясымен және Согда мемлекетімен саяси бірлестік құрып, арабтарға қарсы күреседі. Түргеш қағанатында Үш-елігтен кейін оның мұрагері болып, баласы Сақал-қаған (706-711) таққа отырады. Оның кезінде Түргеш мемлекетінде ішкі бірлік болмайды және қағанат үнемі арабтармен, қытайлармен күрес жүргізіп отырды. Түргеш қағанаты Сулық қаған (715-738) тұсында күшейді. Оның тұсында түргештер екі майданда күрес жүргізді. Батыстан арабтар, шығыстан Тан әулеті күш көрсетті. Елшілік жолымен (неке байланысы) және әскери шаралар арқылы Сулық шығыстан келетін қатерді болдырмады. Бұл жағдай түргештердің батыста белсенді әрекет етуіне мүмкіндік туғызды. 723 жылы Ферғана қарлұқтарымен және Шаш тұрғындарымен тізе қосып, түргештер арабтарды жеңеді. Сулықты арабтар Абу Мұзахим (Сүзеген) деп атайды. 737 жылы Сулықты өз қолбасшысы Баға-Тархан өлтіреді. Оның қазасынан кейін «сары» түргештер мен «қара» түргештер арасында өкімет билігін алу үшін күрес басталды. 746 жылы Жетісуға Алтай мен Тарбағатайдан қарлұқтар келіп қоныстанады. Арабтармен, сондай-ақ өзара қырқыстардан әлсіреген түргештер қарлұқтарға белсенді қарсылық көрсете алмайды. Мұны Қытай империясы пайдаланды. Оның Шығыс Түркістандағы уәлилері 748 жылы өз әскерін Суяб қаласына аттандырады да, оны басып алады. Шаштың иесі дарға асылады. Оның баласы арабтардан көмек сұрап келеді. 751 ж. Тараз жанындағы Атлах қаласы маңында арабтар мен қытай әскері арасында зор шайқас болады. Шайқас бес күнге созылады. Шешуші сәтте қытайлардың ту сыртындағы қарлұқтар

көтеріліс жасап, арабтар жағына шығады. Қытайлар толық жеңіледі. Тан әскері Жетісуды, Шығыс Түркістанды тастап кейін шегініп кетеді. Арабтар Шашқа қарай кетеді. Бірақ ішкі қырқыс Түргеш мемлекетін әбден тұралатып тастады. 756 жылы түрік тілді қарлұқ тайпаларының әрекетінен түргеш мемлекеті құлады. Қарлұқтар – көне түркі тайпасы. Ол үш рудан бұлақ, чигиль (басқаша атауы – себек) және ташлық] құралған. Қарлұқтар телелердің бір тайпасы делінеді. 7 ғасырдың орта шенінде Қарлұқтар Емел алқабына және Сайрам-нор көліне қарай ойысты. Осы арада Қарлұқтардың бұлақ, чигиль, ташлық руларынан құралған тайпалық бірлестігі қалыптасты. VIII ғасырда Түрік қағандығыдырағаннан кейін, Қарлұқтар күшейе бастады. Көшпелі жағдайда мал өсіріп, аң аулады, бірте-бірте отырықшы егіншілікке көшті. Қарлұқтар Орта Азиядан Қытайға дейінгі керуен жолын, Талас өзенінен Тарым өзеніне дейінгі жерлерді, Ыстықкөлдің оңтүстігін мекендеді. 757 – 766 жыдары Түркештер мемлекетінің жерін түгел дерлік өзіне бағындырды. Қарлұқтар шонжарлары Жетісуда билік құрды. Осы кезде қарлұқтар билеушілері өздерін жабғу деп атады. Бұл 800 және одан кейінгі жылдардағы (X ғасырдағы «Худуд әд-Алам») еңбектерде айтылады. Онда Қарлұқтардың жабғуларымен қатар түрік билеушілері – қағандардың болғаны сөз болады. Жабғу қрлұқтар астанасын Шу өз-нің бойындағы Суяб қаласына көшірген. Бертін келе олардың астанасы Іле өз-нің бойындағы Қойлық қаласына ауыстырылды. 861 жылы Қашқарияны басып алды. 10 ғасырда Қарахан әулеті билеген мемлекеттің құрамына кірді. Қарлұқтар 960 жылы мұсылман дінін қабылдады. Қарлұқ тайпалары конфедерациясының құрамы – қарлұқтайпаларының топтасып, саяси бірлестігінің қалыптасуы Жетісудаболғанын айқын дәлелдейді. Қарлұқтардың алғашқы үш рулы ұйытқысына, Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның этникалық субстраты кірген болуы керек. Қарлұқ конфедерациясына түркі тілдес көшпелі және жартылай көшпелі әр түрлі тайпалар: жікілде, бұлақтар, халаждар, түргештер, азкишилер, тухсилер, шарұқтар, аргулар, барсхандаркірге. Бұлардан басқа оның құрамында оғыздардың негізгі көпшілігі Сырдарияның орта және төменгі ағысына көшкеннен кейін Жетісу аумағында қалған кейбір топтары, сондай-ақ түрік болып кеткен Жетісу соғдылары болды. Махмұд Қашғари көптеген соғдылар түріктердің әдет-ғұрыптарын қабылдаған деп хабарлайды. Кейінірек қарлұқтардың Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісудың, отырықшы халықтарымен сіңісіп, ислам дінін қабылдаған бір бөлегі, сондай-ақ оғыздардың соларға сәйкес топтары да түрікмендер деп аталып кетті. Қарлұқ конфедерациясының қалыптасуы Жетісу мен Қашғариядан бастап Сырдарияның орта ағысы мен Ферғанаға дейінгі ұлан-ғайыр өңірде жүзеге асты. Бұл байтақ аймақтың көптеген тайпалары қарлұқтардың жабғу деген атағы бар көсемінің, сонан соң қағанның қарауында болды. Қарлұқтар түрік

тілінің әр түрлі диалектілерінде сөйлеген. Араб-парсы жазбаша деректемелерінің мәліметтеріне қарағанда, олардың бір тобы «ж» дыбысты, екінші бір тобы «й» дыбысты диалектіде сөйлейтін болған. Қарлұқтар монғолоидтік белгілердің болмашы қоспасы бар еурпеоидтік антропологиялық тұрпатқа жатқан. Әл-Масуди түріктердің ішінен қарлұқтарды бөліп көрсетіп, олар «неғұрлым әдемі, бойшаң, өнді келеді» дейді. Қарлұқ тайпаларының бірі – жікілдер туралы олардың ішінде болған араб саяхатшысы Әбу Дулаф (X ғ.) былай деп жазады: «Олар (жікілдер) әдемі келеді. Айналасындағы тайпалардың бәрі оларды ұрлап әкетіп тұрады». Қарлұқтардың қоныстануы. Қарлұқ тайпалары VIII-X ғасырларда Жоңғар Алатауынан Сырдарияның орта ағысына дейінгі кең-байтақ аумақта қоныстанды. Қарлұқ топтарының бірі IX ғасырдың бас кезінде Отырар (Фараб) төңірегіне келіп қоныстанды. Ибн Хордадбех Фараб қаласында қарлұқ-түріктердің отрядтары бар деп атап өтеді. Басқа авторлар да Фараб аймағындағы Сүткент қаласында қарлұқтардың болғандығын айтады. Қарлұқтар Фараб, Кенжиде және Шашарасындағы жайылымдарда көшіп жүрген. «Олардың бәрі мұсылмандар, бірақ ешкімге бағынбайды», – деп атап көрсетеді әл-Истахри (X ғ.). Қарлұқтардың кейбір топтары Шаш және Испиджаб аймақтарын мекендеді. Ибн Хаукальдің айтуына қарағанда, Шаш аймағына исламды қабылдаған оғыз және қарлұқ тайпалары топтасқан. Испиджаб өңірі қарлұқтар мен оғыздардың арасындағы шекара болды. Мұнда қарлұқтар Саманилер мемлекетімен шектесіп жатты. «Мауараннахр шекарасының он бойында, – деп хабарлайды әл-Истахри, – соғыс шайқастары болып жатады: Хорезмнен Испиджаб төңірегіне дейін оғыз-түріктермен, Испиджабтан Ферғана-ның ең шалғай жерлеріне дейін қарлұқ-түріктермен шайқастар болып тұрады». Қарлұқ тайпалары Талас аңғарында тұрды. Тараздың оңтүстігіне қарай 5 фарсах (30 шақырым) жерде Қасрибас деген жердегі жайылымда қарлұқтар қыстап жүрген. Тау қойнауындағы бұл жылы жерге таяу халаждардың қыстауы болды. Ал Тараз VIII ғасырдың бірінші жартысында-ақ «даңқты да инабатты шаруқ-түріктер» қаласы деп аталған еді.

Қаңлы мемлекеті

Б.з.б. V-IV ғасырдағы деректер бойынша, Қаңлы құлшылық мемлекетіне Әмудария мен Сырдарияның жоғарғы орта ағысындағы жерлер қараған: Бұқара, Шахрисябз, Кушаниз (Қатта-Қорған төңірегі), Ташкент ауданы, Хорезм өлкесі. Қаңлы мемлекеті Үйсін мемлекетімен бірқатарда тарихи сахнаға шыққан. Үйсіндер Ферғана, Ыстықкөл, Шу, Жетісудан Шығыс Түркістан жерлеріне дейін созылып жатқан аймақта орналасқан.

М. Қашқари айтуы бойынша, Қаңлы (Қаңқа) – патшаның аты. Оның мемлекетіне кірген тайпалар, халықтар жалпы патшаның атымен «қаңлы» аталған. Соған қарағанда, жергілікті сақ тайпаларынан өрбіген ұрпақтар

Әмудария мен Сырдария өңірлерін мекендеп, осы құлшылық қоғамын құрған. Олардың жайылған мекендері де көп жерлерді алып жатса, тұрғындарының сандары да көп болған. Олар ертедегі орта ғасырда бөлшектеніп, өздерінің ертеден келе жатқан аттарымен аталып кетсе де, басым көпшілігі қаңлы есімін сақтап қалған. Кейін түркі халықтары бөлшектеніп шыққанда, қаңлылар олардың көпшілігінің құрамына кірген: өзбек, қазақ, қырғыз, башқұрт, қарақалпақтар және т.б. Бірақ қаңлылардың басым көпшілігі бұрынғы Қаңлы мемлекетіне кірген жерлерде көбірек сақталған. [4,116] Б.з.б. 329 жылы әйгілі Ескендір Зұлқарынай Сырдария бойына жеткен. Қаңлы мемлекетінің негізгі этникалық құрамы сақ нәсілді түрік тілдес тайпалардан тұрған. Қазіргі түрік халықтарының құрамына кірген қаңлыларда антропологиялық ерекшеліктері арасынан сары түсті, көздері көк, жақ сүйектері ойыңқылы көбірек кездеседі. Өздерін басқарған патшаның атымен аталуы түріктерде ертеден қалыптасқан дәстүр, мысалы: Оспан түріктері және т.б.

Қаңлылар ұлы күш болып, шет елдерге бас июге ешбір көнбеген. Олардың чиновниктері үйсіндердің елшілерінен кейін, Қытай елшілерін отырғызған. Тамақты әуелі өздеріне, одан кейін Шығыс көршілері Қытайға беретін болған. Қаңлы билеушілері өздерін тәуелсіз, тіпті батыл ұстаған, бұл жөнінде б.з.б. I ғасырдың аяғында Қытай деректерінде: «Қангюй, керісінше (Үйсінмен салыстырғанда - У.Ш.) өркөкірек, батыл және біздің елшілеріміз алдында князьдары мен ақсақалдарына, содан соң барып наместниктің елшілеріне қонақасын тартады». Б.з.б. 47-46 жылдары (Қытай - У.Ш.) Ферғана, Қытай соғысының барысында, қаңлылардың араласуымен ғана ферғаналықтарды астанасының қиратылуынан құтқарып қалды және ферғаналықтарға тиімді бітім жасауға жәрдемдесті. Сондықтан да өздерінің тәуелсіздігін бекем ұстап, күшті құлшылық мемлекет болған және түріктердің мәдени өркениетінің негізін салған. Аттары аталған жер атамалары Әмудария мен Сырдарияның алқаптарында және Орталық Азияның көпшілік жеріне орналасқанын байқаймыз. Қазір де олардың көпшілігі ежелгі аттарымен аталады. Осы жерлерден археологтар қаңлылардың дәуіріне жататын Жанбас-қала, Қорғанша-қала, Базар-қала, Кюнөрлі-қала, Қойқырылған-қала және т.б. ескерткіштерін ашты. Бұл қалалар құлдардың күшімен салынған үлкен бекіністер. Мысалы: Қойқырылған-қала дөңгеленіп салынған, оның жалпы диаметрі - 87,5 м, тоғыз мұнарасы бар. Оның қазіргі сақталған биіктігі - 8 м. Осы дәуірдің басқа да аттары аталған антикалық қалалары көлемдері жағынан Қойқырылған-қаладан кем емес. Олар жан-жақты зерттеліп, Хорезм археологиялық экспедициясының еңбектерінде жарық көрген. Осы археологиялық қазба деректерге қарағанда, қаңлылардың мәдениеті құлшылық қоғамда дамыған.

Оның дамыған кезеңдері б.з.б. V-IV ғғ. тура келеді. Осы кезде, қаңлылар Ахеменидтердің қарауынан шығып, өз алдына мемлекет болып, жеке үстемдігін жалғастырды.

Б.з.б. II-І ғасырларда Қаңлы құлшылық мемлекетінің экономикасы өрлеп, жақын және қашықтағы елдермен саяси байланыстары кеңейген. Оған қараған жерлерде көптеген көне және жаңадан тұрғызылған тұрақты мекендер мен қалалар болған. Оларда қолөнер кәсібі дамып, сауда орталықтарына айналған. Тұрғындардың негізгі кәсібі қолдан суару арқылы жүргізілген диқаншылық ең жайып, үлкенді-кішілі су жүйелері салынған және олар жылма-жыл тазартылып, кеңейтіліп тұрған. Қаңлы мемлекетінің арнайы шығарылған ақшасы осы зерттелген қалалардан табылған.

Қытай деректерінің бірі «Алғашқы хан династиясының тарихында»: «Самарқан (Қанжуй хандығы, яғни Қаңлы мемлекеті) хандығының қыстық астанасы (бұрын Люениди еді - ауд.), жазғы бас қаласы Ю Битян қаласы делінген. Қытай астанасынан (Чананнан) 12 300 шақырым шалғай. Тұтық қарауыл мекемесіне қарамайды. Люенидиден атпен 7 күн жол жүргенде ханның жаздық астанасы Фаннға жетеді. Бұл жер Қытай астанасынан 9104 шақырым келеді. Түтін саны – 120 000, жан саны – 600 000, әскері – 120 000 (Бан Гудың «Батыс өңір және Үйсін мемлекеті» атты еңбегінде «әскері 20 000» деп жазылған – ауд.). Бұған қарағанда, Самарқан хандығының халқы ұлы йүзілерден әлдеқайда көп. Шығысындағы «Тұтық қарауыл мекемесі» қарауына дейінгі аралығы – 5550 шақырым. Халқының әдет-ғұрпы ұлы яушылармен ұқсас. Шығыс жағы хұндардың басқаруында».

Бұл келтірілген деректерге қарағанда, Қаңлы мемлекетіне көп жерлер қараған. Оның қысқы және жаздағы астаналарындағы халықтарының санына қарағанда, сол кездегі Қаңлы мемлекетінің замандасы йүзілерден анағұрлым көп болғанға ұқсайды. Олардың этникалық жақындықтары әдет-ғұрыптарының жақын екендігін байқалтады. Қаңлы мемлекеті Ұлы Жібек жолындағы ірі экономикалық және мәдени орталық болғанын аңғаруға болады.

Профессор Әбдуәли Қайдардың «Қаңлы» атты монографиясына дейін қаңлы тайпасының шығу тарихына тоқталмаған бірде-бір шығыстанушы ғалым жоқ шығар. Олар түріктерге қатысты мәселелерге тоқталғанда, қаңлы тайпасы туралы тиіп-қашты пікір жазып қалдырған.

Ресей отары болмастан бұрын, қазақтар дербес ел кезінде, халқымыз өзінің шығу тарихын білуге айрықша көңіл бөліп, өздерінің тарихи шежірелерін жазған және кейінгі ұрпақтарға мұра етіп қалдырып отырған. Оның айғағы – кітапханаларда том-том болып жиналып жатқан дүниелер. Мысалы, М.Х. Дулатидің «Тарих-и-Рашиди», Қадырғали Жалайыридің «Жәмиғ-әт-тауарих» жылнамалары, Ш. Уәлихановтың «Ұлы жүз шежіресі»,

М.Шорманұлының, А.Ниязовтың, Ә.Бөжейұлының, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежірелері. 1911 жылы Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» Орынбордан басылып шықты. Осылай өз халқының тарихи шежіресін жазу – ерте заманнан әдетке айналып кеткен қасиеттердің бірі. Ол шежірелер қазақ, халқының рухани байлығы.

Оғыз мемлекеті (IX ғасыр – XI ғасырдың басы). IX-X ғасырлар Сырдың орта, төменгі ағысында, сонымен қатар Батыс Қазақстанды да қосып алатын территориясында оғыз тайпаларының саяси бірлестігі құрылды. «Оғыз» деген терминнің этимологиясы әлі де анықталмаған. Махмуд Қашқари, Марвази еңбектерінде, оғыздарға жататын руларды атап кеткен: қынық, баят, язғыр, имур, қарабулақ, тугырка, т.б. Оғыздар 2 экзогамды фрактриядан құрылған. Бұлар – *бузук және ушук* (учук). VIII ғасыр ортасында түргештер мұрасы үшін қарлұқтармен болған күресте оғыздардың едәуір бөлігі Жетісуды тастап, Шу алқабына кетеді. Осы жерде олардың «Көне Гузия» деп аталатын ордасы болды. IX ғасыр бас кезінде оғыздардың көсемі қарлұқтармен, қимақтармен одақтасып, қанғар-печенег бірлестігін күйретеді, сөйтіп Сырдың төменгі жағы мен Арал өңірі мен даласын басып алады. IX ғасыр соңында олар хазарлармен одақ құрып, печенегтерді жеңеді де, Орал мен Еділ арасын қоластына қаратады.

Печенегтермен соғыс олардың саяси бірлігін күшейтіп, тайпалардың оғыздық одағын құруға мүмкіндік берді. Оғыздар құрамына Сырдария алқабы мен Арал-Каспий далаларының үнді-европа, финн-угор тектес ежелгі компоненттері және Жетісу мен Сібірдің халаджылар, жағарлар, чаруктер, қарлұқтар, имурлер, байандұрлар тайпалар кірді. Оғыздардың этникалық қауымдастығының құрылуы ұзақ процесс болды.

IX ғасыр соңы мен XI ғасыр басында оғыз тайпалары Сырдың төменгі ағысынан Еділдің төменгі бойына дейінгі орасан зор территорияны мекендейді. Оғыздар туралы алғашқы деректер IX-X ғасырлардың басы араб деректерінде мысалы, әл-Якубидің (IX ғасыр) еңбегінде айтылады.

Орта Азия мен Шығыс Еуропаға және Орталық Азияға баратын керуен жолдарының тоғысқан жерінде жатқан Янгикент қаласы X ғасыр оғыз мемлекетінің астанасына айналды. Оғыз мемлекетінің халқы – түркі және иран тілінде сөйлеген. «Жабғы» атағы бар жоғарғы билеуші Оғыз мемлекетінің басшысы болған. Оғыз жабғыларының орынбасарларын Күл-еркін деп атаған. Жоғарғы билеушілер өкіметі мұрагерге – «иналамиға» – беріліп отырған. Жабғы мемлекетінде оғыз әскерінің «сюбаши» деп аталатын бас қолбасшысы маңызды роль атқарған. Оғыздар мал шаруашылығымен айналысты. Отырықшылықта қатар дамыды. Жент, Сауран, Қарнақ, Сүткент, Фараб, Сығанақ деген қалалары болды. Құл саудасы дамыды. Оғыздар

мәжусилер болып, бақсы-балгерлерге табынды. Біртіндеп ислам діні де ене бастады.

Оғыз мемлекеті Еуразияның саяси және әскери тарихында маңызды орны болды. 965 жылы олар Киев Русымен одақтасып хазар қағанатын талқандайды. 985 жылы оғыз жабғысы орыс кінәздарымен бірлесіп Еділ Бұлғариясын талқандады. Осының бәрі оғыз мемлекетінің саяси күш-қуаты өсуіне әсер етті.

X-XI ғасырлар Оғыз мемлекеті елеулі дағдарысқа ұшырайды. Оған алым-салыққа қарсылық білдірген оғыз тайпалары көтерілістері себеп болды. Салжықтармен, қыпшақтармен болған соғыстарға шыдамай, оғыз мемлекеті X ғасырдың ортасында біржола құлайды. Жартысы қыпшақтардың қысымынан Шығыс Еуропа мен Кіші Азияға, жартысы Мәуереннахрдағы қарахандарға, хорасан селжұқтарына, қалғаны Дешті-Қыпшақ тайпаларына араласып кетті.

Оғыздар мемлекеті Еуразияның саяси және әскери тарихында маңызды рөл атқарды. 965 жылы оғыз жабғуы мен Киев князі Святославтың арасында хазарларға қарсы бағытталған әскери одақ жасалды. Мұның нәтижесінде Хазар қағанаты талқандалды. Киев Русінің оғыздармен әскери-саяси одағы олардың саяси және сауда-экономикалық мүдделерінің бір болуынан туындады. Хазариямен бәсекелес болған ежелгі орыс мемлекетіне одақтас керек болды; екінші жағынан, феодалданып келе жатқан көшпелі оғыз шөңжарлары ездерінің малына жайылымға, Дон және Қара теңіз маңындағы далаларға мұқтаж болды, ал оған жетуге Хазария бөгет жасады. Оғыздарды Еділ бойынан, Маңғыстаудан, Үстірттен өтіп, Еуропаны Азиямен жалғастыратын аса маңызды жолдар барынша қызықтырды. Бұл сауда жолдарын өз бақылауында ұстауға ертедегі орыс мемлекеті де мүдделі болатын. Хазарияның талқандалуы орыс көпестеріне Шығыс елдерінің бай рыногына жол ашты. Осының бәрі оғыз жабғуларын сыртқы саяси бағытында орыс князьдерімен одақ жасасуға бағдар алуға итермеледі.

965 жылы Хазария жеңілгенге дейін оғыздар хазар қағандарымен ұзақ уақыт күрес жүргізді. Оғыздардың хазарлармен қан төгіс шайқастары, Маңғыстауға батыс жағынан іргелесетін далаларда өткен болса керек. X ғасырдың орта кезінде Каспий теңізінің солтүстік-шығыс жағасына дейін жеткен Хазар державасының шекарасы осы жерден басталатын еді. Хазар қағанатының талқандалуы оғыз державасының саяси қуатының өсуіне себепші болды. X ғасырдың аяғында оғыз жабғулары орыс князьдерімен біріге отырып, Еділ Бұлғариясын да күйрете жеңді. Орыс шежірешілері 985 жылы князь Владимирдің торқтармен (оғыздармен) одақтаса отырып, бұлғарларға жорық жасағаны туралы айтады. Князь әскерлері Еділмен немесе Камамен қайықпен жүзді, ал тұрқтар жағамен өздерінің жауға мінетін

аттарымен жүріп отырды. X - XI ғасырлар шегінде оғыз мемлекеті құлдырай бастайды. Алым-салықтардың жыртқыштықпен жиналуына наразы болған оғыз тайпаларының көтерілістері жиілей түседі. Оғыздардың тарихи аңыздарына қарағанда, бұл көтерілістер өкімет басына X ғасырдың орта кезінде немесе оның екінші жартысының бас кезінде келген Әли ханның басқаруына қарсы жүргізіледі. X ғасырдың соңы – XI ғасырдың басында оғыз мемлекеті құлдырай бастады. Бұл, бір жағынан, Әлихан тұсындағы алым-салықтың өсуіне халық наразылығының күшеюімен, екінші жағынан, Шығыстан төнген селжұқ тайпаларының толассыз шабуылдарымен түсіндіріледі. Әлиханның мұрагері Шах Мәлік тұсында Оғыз мемлекеті қайта күшейді. Тіпті 1041 жылы Хорезмді басып алды. Ішкі талас-тартыс, селжұқтарға қарсы сыртқы шабуылдар оғыз мемлекетін әлсіретті. Осы тұста солтүстік-шығыста қыпшақ тайпаларының шабуылдары күшейді. Бұл оғыз мемлекетінің өмір сүруін тоқтатуына алып келді. Араб деректерінде «Мафазат әл – Ғұз» деп аталған Оғыздар даласы Дешті Қыпшақ құрамына енді.

Қимақ қағанаты – Шығыс және Орталығы Қазақстанда IX ғасырдың ақыры – XI ғасырдың басында болған ертедегі мемлекет. Мемлекеттің орталығы Ертістің орта алабында болған. Қимақтар VII ғасырда Алтайдың солтүстігіне, Ертіс жағалауына орналасып, Батыс түрік қағандығының құрамына кірген. VIII ғасырда қимақ тайпалары Ертістің орта ағысын мекендеді. IX ғасырдың алғашқы жартысынан Жетісудың солтүстік-батысындағы Алакөл аймағына қоныстана бастады. Олардың батыс шекарасы Оңтүстік Оралдың шығыс бөлігі мен Арал жағалауларына дейін жетті. X ғасырдың ортасында қимақтар шығыстан батысқа қарай ойысты. Олар Оңтүстік Орал тауының оңтүстік және оңтүстік-батыс бөктерінде, Каспий жағалауында көшіп-қонып жүрді. X ғасырдың ақырында қимақтардың бір тобы Сырдария жағалауына қарай жылжып, Түркістанның мұсылман облыстарымен араласты. XI ғасырда Орталық Азия тайпаларының батысқа қарай ойысуы нәтижесінде қимақтардың орналасу картасы өзгерді. Махмұт Қашқаридың имақтар (қимақтар) туралы деректері (XI ғасыр) осы уақытқа саяды. «Диуани лұғат ат-түркте» берілген картада имақтар өздері бір тұтас топ болып тұрған Ертістің жағалауындағы жерлерде ғана көрсетілген. 656 жылы Батыс Түрік қағандығы тарағаннан кейін қимақтар өз алдына бөлініп шықты. 840 жылы Турфан қағандығы ыдырағаннан кейін оның құрамындағы әймур, баяндур, татар тайпалары қимақтарға қосылды. Қимақ тайпалары федерациясының қалыптасуы осы кезге сай келеді. Гардизидің баяндауынша, қимақтардың тайпалық одағы алғашында жеті тайпадан: әймур, имақ, татар, баяндур, қыпшақ, ланиказ, ажлад тайпаларынан құрылған. Шамамен, IX ғасырдың ортасы мен ақырында қимақтар оғыз

көсемдеріне қаңғар-печенег тайпалары мекендеген Сырдария алабы мен Арал жағалауларын жаулап алуға белсенді көмек көрсетті. Қимақтар тоғыз оғыз және Енисейдегі Қырғыз мемлекеттеріне әскери жорыққа шығып, 8–9 ғасырлардың екінші жартысында Орталығы Ертістен Жоңғар қақпасына дейінгі аймаққа бекініп алды. Сөйтіп, Қимақ мемлекетінің құрылуына қадам жасалды. Қимақ қағанаты туралы алғашқы деректер 9 ғасырдың ақыры мен X ғасырдың бас кезіндегі араб тілдеріндегі тарихи геогр. шығармаларда кездеседі. «Түркістан мен түріктер, – деп жазады әл-Якуби (IX ғасыр), – бірнеше халықтар мен мемлекетке бөлінеді, соның ішінде қарлұқтар, тоғыз оғыздар, қимақтар және оғыздар бар. Түріктердің әр тайпасы жеке мемлекет және бірімен-бірі соғысып тұрады». Қимақ қағанаты құрылған күннен бастап олардың патшалары ең жоғарғы түрік атағымен хакан (немесе қаған) деп аталды. Ол жабғу атағынан екі дәреже жоғары. Қимақ қағанаты үлестік-тайпалық құрылымда болды. Елді хакан мен оның аймақтардағы он бір мұрагері (әмір) биледі. Ел билеушілері бір жағынан әскери көсемдер болды да, хаканнан тиісінше үлес алды. Әрбір иеліктер хаканға белгілі көлемде әскер беріп тұрды. Бұл мемлекетте салық жиналған, көне түркі жазуы болған.

VIII ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстан территориясында феодалдану процесі күшейді, елеулі саяси өзгерістер болды, жаңа ежелгі феодалдық мемлекеттік бірлестіктер пайда болды. Қазақстанның жергілікті халықтарының солтүстік – шығыста Қырғыз қағанатымен, шығыста ұйғырлармен мемлекетімен және батыста Хазар қағанатымен байланысы күшейіп, ұлғая түсті. Батыс Қазақстан тайпаларының Еділ – қама Бұлғариясының және Русьтің халықтарымен экономикалық және саяси байланыстары бірден – бірге жиілей түсті, ол жақтан IX ғасырда – ақ көпестер Еділ бойымен Каспий теңізінің солтүстік – шығыс және шығыс жағалауларына келетін болды.

Қарлұқ топтарының бірі IX ғасырдың бас кезінде Отырар (Фараб) төңірегіне келіп қоныстанды. Ибн Хордадбех Фараб қаласында қарлұқ – түріктердің отрядтары бар деп жазады. Басқа авторлар Фараб аймағындағы Сүткент қаласында қарлұқтардың болғандығын айтады. Қарлұқтар Фараб, Кеңжиде және Шаш араларындағы жайылымдарда көшіп жүрген. «Олардың бәрі мұсылмандар, бірақ ешкімге бағынбайды», – деп атап көрсетеді әл – Истахри.

Қарлұқтардың кейбір топтары Шаш және Испиджаб аймақтарын мекендеді. Ибн Хаукальдың айтуына қарағанда, Шаш аймағына оғыз және қарлұқ түріктердің исламды қабылдаған тайпалары жиылған. Испиджаб өңірі қарлұқтар Саманидтер мемлекетімен де шекаралас болды. "Мауараннахр шекарасының оң бойында, – деп хабарлайды әл - Истари, - соғыс шайқастары болып жатады; Хорезмнен Исфижаб төңірегіне дейін оғыз – түріктермен,

Исфиджабтан Ферғананың ең шалғай жерлеріне дейін қарлұқ – түріктермен шайқастар болып тұрады».

Қарлұқ тайпалары Талас бойында да тұрады. Тараздың оңтүстігіне қарай 5 фарсах (30км) жерде Қасрибас өңірін қарлұқтар қыстап жүрген. Тау қойнауындағы бұл жылы жерге таяу халаждардың қыстауы болды. Ал Тараз VIII ғасырдың бірінші жартысында – ақ «даңқты да инабатты шарұқ – түріктер» қаласы деп аталған еді.

656 жылы Батыс түрік қағанаты құлағаннан кейін Алтай тауының Солтүстік жағы мен Ертіс өңірін жайлаған қыпшақтардың едәуір мол топтары кимектердің басшылығы мен тайпалар одағының өзегін құрайды. Алайда негізгі қыпшақ тайпаларының өзін-өзі билеуге ұмтылған талабы VIII ғасырдың соңында оларды кимек мемлекетінің құрамынан бөлініп, батысқа қарай көшуіне апарып соғады. Бірақ қыпшақтар түбірлі тәуелсіздікке жете алмайды, олар VIII-X ғғ. кимек мемлекетінің құрамында болып, қыпшақтар тарихы кимектер тарихымен қоса өрледі.

XI ғасырдың басында Кимек қағанаты тарқағаннан кейін, кимек, қыпшақ және қуман тайпаларының бұрын жайлаған жерлерінде әскери саяси жетекшілік қыпшақ хандарының қолына көшеді. Қыпшақтың өкімет басына келген ақсүйектер әулеті оңтүстік және батыс бағыттарында белсенді қимыл-әрекеттерге кірісіп, Орта Азия және Оңтүстік Шығыс Европа мемлекеттерімен тікелей байланыс жасауға кіріседі.

Аймақтағы этникалық саяси ахуалдың өзгеруіне сәйкес, XI ғ. екінші жартысында жазба деректерде бұрын осы жерде бұрын аталып келген «Оғыздар даласының» (Мафазат әл-гуз) орнына Дешті- қыпшақ аты пайда болды.

Ертістен Днестірге дейінгі бүкіл территорияны алып жатқан Дешті-қыпшақтың тарихи географиялық облысын шартты түрде Еділ бойы арқылы аса үлкен екі этникалық-территориялық бірлестікке бөлуге болады: басында тоқсоба рулық әулеті тұрған Батыс қыпшақ бірлестігі және Ел-бөрілі руының хан әулеті билеген Шығыс қыпшақ қағанаты.

Сырдария бойындағы Оғыздар мемлекетін, Орта азиядағы Хорезм шахтар және Қарахандар әулетімен соғысқа және соқтығыстарға әкеліп жеткізген. XI ғ. бірінші жартысында буырқанған дауылды оқиғалар қыпшақтар мемлекетін құрудың объективті себебіне айналды.

XI ғасырдың басында Кимек қағанаты құлағаннан кейін Ертістен Еділге дейінгі кең аумақ қыпшақтардың қолына өтті. Осылайша, Қыпшақ хандығы (XI ғ.-1219 ж.) пайда болды. XI-XII ғғ. Орталық Азия мен Шығыс Европадағы түркі тілдес халықтардың ішіндегі саны жағынан ең көбі қыпшақтар болды. Ордасы Сығанақ қаласы.

Қыпшақ мемлекеті өзінің саяси жағынан күшейіп тарих сахнасында

елеулі көтерілген кез XI ғасырдың ортасы.

Қыпшақ хандарының билігі әкесінен баласына мұраға қалып отырған. Хандар шығатын әулеттік ру-ел бөрілі деп аталынған. Махмұд Қашқаридің айтуына қарағанда, XI-XIII ғғ басындағы қыпшақ хандары әулетінің алғашқы атасы Абар хан болған екен (Табар). Орда деп аталатын хан ордасында ханның мал-мүлкі мен армиясын басқарған ханның басқару аппараты орналасты. Әскери-әкімшілік жағынан Қыпшақ хандығы көне түрік дәстүрлерін сақтап, екі қанатқа бөлінген. Оң қанаты Ордасымен Жайық өзені бойында, Сарайшық қаласының орнында, сол қанат-ордасымен Сығанақ қаласында тұрған. Оң қанат екіншісінен күштірек болған. Әскери ұйымдар мен әскери-әкімшілік басқару жүйесіне айрықша маңыз берілген, өйткені олардан көшпелі тұрмыс ерекшелігі толық көрінген және олар көшпелі өмірге мейлінше сай, мейлінше қолайлы болған.

Билеуші ақсүйек топтарының (хандар, тархандар, басқақтар, югурлар, бектер мен байлар) қатал иерархиялық жүйесі айқын көрініп отырған, бұған қоса рулар мен тайпалардың өзі де әлеуметтік маңызына қарай бөлінген. Орталық Азияның көшпелі мемлекеттерінде рулар мен тайпалардың қатаң иерархиясы қоғамдық және тайпалардың қатаң негізгі принципі болды.

Жеріміздегі түркі дәуірінің алты ғасырға жуық (VI-XII ғғ.) мерзім ішінде өмір сүрген түрік, батыс түрік, түркеш, қарлұқ, оғыз, қимақ, қыпшақ және қараған хандықтарының әрқайсысының өздеріне тән дамыған материалдық мәдениеттері болды. Алайда, олардың мәдениеттерін жеке – жеке талдап көрсету мүмкін болмай отыр. Төбе –төбе болып жатқан қыстақ кенттермен қала жұрттарының орындарына жүргізілген археологиялық жұмыстар, түркі тілдес тайпалардың VI-XII ғғ. өзінде тұрақты мекен-жай салып отырықшыланған өмірлерін байқатады. Әсіресе, Қазақстанның оңтүстік және шығыс аудандарында отырықшылық басым болған.

Түркі дәуіріндегі обалардың адамдарды киімдерімен жерленгендер белгілі. Мәселен, Солтүстік, Шығыс Қазақстан жеріндегі зираттардан былғары қамзолдар табылған. Зираттардан жүннен тоқылған көйлектер, теріден жасалған тон, ішіктердің қалдығы кездеседі. Түркілер тамаша етікшілер болған. Табылған аяқ киімдердің ішінде өкшесі биік емес, қайқы бас етіктер және кебіс қалдықтары кездескен. Сол сияқты теріден белдіктер, тамаша безендірілген кеселер де болды. Әсіресе, кеселер алтын, күміс және қымбат бағалы тастармен безендірілген.

Материалдық мәдениеттің көрінісінің бірі сәулет өнері. Тараз маңындағы Бабаджа – хатун кесенесі (X-XII ғғ.) орта ғасырдағы сәулет өнерінің ең ертедегі ескерткіші болып табылады. Осыған жақын орналасқан Айша бибі кесенесі (X-XII ғғ.) және Тараздың өз ішіндегі Қарахан кесенесі де көне заман ескерткіштері.

Сырдария, Талас, Шу, Іле, Испиджаб, Отырар, Тараз, Сығанақ, Баласағұн, Суяб, Мерке, т.б қалалар және егіншілік оазисі мен көшпенділер даласы арасындағы Ұлы Жібек жолында Батыс пен Шығыс арасында қолөнер, сауда және байланыс орталықтары болды.

Сонымен VI–XII ғғ. Қазақстан жерін мекендеген тайпалар қыпшақ – оғыз, қарлұқ-ұйғыр тілдерінде сөйлеп, осы тілдерде тарихи-әдеби шығармалар шығарып, өмір сүрген.

X–XII ғғ. материалдық мәдениетін өркендету ісіне елеулі өзгерістер енгені байқалады. Қазақстанның Оңтүстігі мен Жетісуды халифаттың, Саманилер, Қарахандар мемлекеттерінің саяси экономикалық және мәдени қарым-қатынастары аясына тарту әрекеті біз зерттеп отырған халықтарды Орта Азиямен жақындастырады. Қала мәдениетін өркендетуде енді жаңа дін-ислам маңызды роль атқара бастайды.«Мәңгілік ел – түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк (Түй-ұқық) негізін қалаған идея...» – екендігін жазған [1, 20-21 бб.]. Елтеріс Құтлық қаған екінші Түрік қағанатын құрғаннан кейін Тоныкөк «Мәңгілік ел» идеясын қолға алды. Мәңгілік ел – мақсаты түрік елінің билігі деп осыдан 13 ғасыр бұрын мәңгілік идеясын ұсынған. Елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасап, мәңгілік ел саясатын Көк Түріктер іске асырды. Сол идея, сол мұрат бүгінгі қазақ елінің бас ұранына айналуға. «Күл тегін» жазуының қазіргі қазақ тілінің нормасына келтірілген Ғұбайдолла Айдаровтың нұсқасында: «Көктегі түркі тәңірісі, түркінің қасиетті жер-суы былай депті: Түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін...» – деген жолдар бар. Бұл жерде елдің тарих сахнасынан кетпей, сақталуын тілейді. Мәңгілік ел дегеніміз – мемлекеттің ғасырлар тоғысында, ірі державалар арасында бәсекеге төтеп беріп, өзіндік қорғаныс саясатын ұстану деп түсінуге болады. Орхон өзенінің бойында Түрік қағанатының Ордабалық деген астанасы болған. Қағанаттың хан ордасы мемлекеттің ішкі ядросы. Оны қорғайтын арнайы полиция(тұрғақ деп аталған) және оған қоса тұрақты әскер (шерік деп аталған) пайдаланылды. Ішкі қорғаныс деп атаған екінші шеңбер белдеуін түрлі тайпалар қорғап тұрды. Үшінші шеңберде он-оқ Түркештер тұрды. Қырғыздар, Кидандар, Татабилер, Таңғыттар, Басмылдар да үшінші шеңбердің қорғаушысы болды. Осы үш шеңбер тұтас империяны қорғап тұрды. Түріктер осы 3 шеңберді орнатып болған соң, «Мәңгілік ел» идеясын нық бекемдейді.

Ғұлама ойшыл, сазгер, қобыз жасаушы Қорқыт бабамыздың өлімге қарсы тұрып, мәңгі өмірге ұмтылуы, тек Қорқыттың ғана емес, сол замандағы билеушілердің елдің мәңгі өмір сүруін қалағандығын білдіреді. М. Әуезов Қорқыттың мәңгілік өмір туралы толғаныстарының негізгі философиялық түйініп аша келіп, оның болашақ ұрпақ үшін дүниетанымдық маңызы зор,

мәңгілік мұра екенін атап өткен. Қазақ халқы арасында тараған аңыздардан Қорқытты бірде айтулы күй атасы ретінде көрсек, енді біразында ол өлім атаулыға қарсы шара іздеген қамқоршы ретінде көрінеді. Қорқытты мәңгі өмірді іздеген, бақилық болғысы келмеген деген түсінікті, халқына жерұйықты іздеген Асан Қайғымен түсіндіруге болады. Асан Қайғы өз халқы үшін ең қолайлы, ең құнарлы жерді іздегендігі белгілі. Утопиялық көзқарастағы Асан қайғының жерұйықты іздеудегі мақсаты, халқының жайлы жерге қоныстанып, болашақта мәңгі ел болуын қалаған.

Көрнекті еуразияшыл ғалым, тарихшы-этнолог Л.Н.Гумилев «От Руси к России» атты еңбегінде: «Еуразия құрлығы үш рет біріктірілді. Алғашында оны Ұлы Түркі қағанатын құрған көне түріктер біріктірді. Түріктерден кейін Шыңғыс хан бастаған монғолдар, кейіннен Ресей өз қолына алды» – дейді. Л.Н.Гумилев еуразия құрлығының бірлігі, мәңгілігі туралы ойын көне түріктерден бастайды. Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен қалыптасып жатқан Еуразиялық идеясының негізінде Ресейлік емес, түріктік ынтымақтастыққа қол жеткізіп, көне түріктердің мәңгілік ел идеясының өміршеңдігін дәлелдеуіміз керек. «Тұтас түрік елі» идеясынан «біртұтас Түркістан» идеясына дейінгі бабаларымыздың атқарған істері едәуір. Елбасы Түрік бірлігі идеясын тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап көтеруде. Ел азаматтары мен Қазақстан саяси элитасының ұлттық идеология қалыптастыру жолындағы ойларын Елбасы сараптады. «Біртұтас Түркістан идеясы», «Түркістан конфедерациясы», «Еуразиялық одақ идеясы», «Қазақстандық ұлт идеясы», «Жерұйық», «Атамекен», «Қазақ Елі идеясы» сынды ұғымдар арқылы мемлекет құрушы қазақ халқы мен тарихи тағдыр тоғыстырған ұлттарға ортақ боларлық идея, мемлекеттік мәнге ие боларлық идеология қарастырылды. Мәңгілік Ел идеясы – қазақ ұлтының мақсат-мүддесіне және елімізді ортақ Отан еткен жүз отыздан астам ұлттар мен ұлыстардың ұлттық идеясына негізделген идеология болатынына сенуге болады.

Еуроцентристік көзқарас бойынша түркі тілдес халықтардың ынтымақтастығына деген сын айтушылар көп. Түркі интеграциясын Т.Рысқұлов пен М.К. Ататүрік бастаса, кейін нақты практикалық шараларды қолға алған ҚР тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың шешуші саясаты өз жемісін берді. Н.Ә. Назарбаевтың түрік халықтарының бірлігін нығайтудағы тарихи рөлінің қаншалықты маңызды болғанын аңғаруға болады. Қазақстан Халықаралық «Түрксой» ұйымына қолдау көрсетіп, түрік дүниесінің барын бағалап, жоғын түгендеуге жол сілтеді. Халықаралық аренада Қазақстанның беделі нығайған сайын, түрік мемлекеттерінің бірлігі идеясы ашық әрі табанды насихаттала бастады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Тарихтың алға қойып отырған өктем талабы әрбір түрік еліне әртүрлі салада саяси, экономикалық, мәдени және гуманитарлық тәсілдермен бірігу проблемасын шешудің бәріне бірдей тең институттық тетіктерін жаппай-тұрмай іздестіруді міндеттейді» [5,120 б.], – дей отырып, түрік мемлекеттері интеграциясының тиімді жолдарын іздеу қажеттілігін көрсетті.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2000 жылы 14-желтоқсанда латын алфавитіне көшу мәселесіне қатысты өз пікірін білдіре келіп, өте мұқият дайындықтан соң латын алфавитіне көшетінімізді айтты. Бұл жерде Тоныкөк негізін салған «Мәңгілік ел» идеясын қалпына келтіруші, жандандырушы Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың қазақ халқына славяндық кириллица емес, түркі тектес бауырларымыз қолданатын латын қарпіне көшудің қажеттілігін айтты. «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Түркі халықтары жұмылған жұдырықтай болып біріккен кезде геосаяси өмірге тең құқықты субъект ретінде ықпал ете алады, мәдени әлемдегі өзара қарым-қатынастарда қайдағы бір енжар, ынжық элемент ретінде емес, өзгелермен терезесі тең тұлға ретінде бой көрсете алады. Бұл бағыттағы алғашқы игі қадам ортаазиялық одақтың құрылуы болды. Оның шеңберінде біздің бәрімізге ортақ мәдени ұқсастығымызды жете сезіну арқылы деңгейіміздің көтеріле түсетіні сөзсіз» – деп түрік бірлігінің болашағына зор үмітпен қарады [5, 121 б.]

Қазіргі кезде, Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен жүргізілген түркі тілдес мемлекеттерді жақындастыру саясаты, елімізді Орталық Азияның көшбасшысына айналдыру идеясы өз жемісін берді. Оған Түркістандағы Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің ашылуы, 2009 жылы Түркияның «Түрік ошақтары» қоғамдық ұйымынан Н.Ә.Назарбаевқа «Түркі әлеміне қызмет» марапатының берілуі, Астанада Түркі академиясының ашылуы, сонымен қатар, Анкара қаласындағы «Генчлер» саябағына Н.Назарбаев ескерткішінің орнатылуы, Түркия Президенті Абдулла Гүлдің Президент Н.Назарбаевты «түркітілдес халықтардың көшбасшысы» деп бағалауы – Елбасының түркі әлемін біріктіру, экономикалық және мәдени салаларды тығыз байланыстыру жолындағы тарихи еңбегіне берілген әділетті баға болды. Елбасының түркі интеграциясы жолындағы қызметінің мақсаттарының бірі – экономикалық ынтымақтастыққа негізделген.

2012 жылдың 12-желтоқсаны күні Түркия астанасы Анкара қаласында Лев Гумилевтің 100 жылдығына орай өткен «Лев Гумилев және оның түркологиялық ғылыми мұрасы» атты конференцияда Алтайлық түркітанушы Беликовтың: «Бүгін Мая күнтізбесі бойынша тұтас бір кезең аяқталып, түркі жұртының дәуірі басталды!» – деген жалынды сөздері барша түркі халықтарын дүр сілкіндіріп, ертеңге деген ерен сенім ұялатып

отырғаны аян. ХХІ ғасырды Түрік мәдениетінің ғасыры болады деп болжам жасаушылардың қатары күн санап артып келеді. Осы орайда Түркі кеңесі Бас хатшысының орынбасары, түркітанушы ғалым Дархан Қыдырәлі: «Енді осы Еуразиялық кеңістікті толтыра беруіміз керек. Түріктің бойындағы пассионарлық қасиет қайта оянууда. Түркі мәдениетінсіз, түркілік санасыз, түркі тарихынсыз Еуразия кеңістігін елестету мүмкін емес. Ежелгі түркілер, сақтар мен скифтер, ғұндар мен қыпшақтар Еуразияның ең даласын еркін қоныстанған. Бүгінгі түсінікпен алғанда, Алтын Орданы да Еуразиялық мемлекет деп атауға болады. Біздіңше, Шыңғысхан идеялық тұрғыда ұлы түркілік идеяны көтеріп, қос мұхиттың арасын мекендеген халықтың жадындағы тарихи сананы қайта жаңғыртқан», – дейді.

Белгілі тарихшы, 1837-1847 жылдардағы Кеңесары Қасымов бастаған қазақтардың көтерілісі жайында диссертация жазған ғалым Елтоқ Ділімұхамедовтың қызы Эльза Ділімұхамедова Л.Н.Гумилевтен сұхбат алады. Лев Николаевич Гумилев «Қазақтың пассионар тұлғасы кім?» деген сұраққа: «Ол, әрине, хан Кенелерің» деп жауап беріпті. Эльза Елтоққызы «Қазақстанды алда не күтіп тұр?» деп сұрайды. Сонда ол: «Қазақстанда таяу уақытта мықты серпіліс, пассионарлық дүмпу болады» деген екен. Бұл жерде Л.Н.Гумилевтің этностардың өмір сүруі теориясы бойынша әрбір ұлт, әр халық 1200-1500 жылдай өмір сүреді. Осы кезеңде халықтың туып, өсіп-өркендеп, даму шыңына жететіні, содан соң біртіндеп құлдырап құрдымға кететіні дәлелденген. Осы эволюциялық үрдіске 1500-дей жыл кетеді екен. Ал Қазақ хандығы XV ғасырдың ортасында құрылды. 14 ғасырдың орта шенінде қазақ халқы пайда болады. Соған қарағанда, халықтың даму жолының шырқау шегіне жақындап қалдық деп ойлаймын. Эльза Ділімұхамедова Гумилевке тағы да бір сұрағын қойып, «халықтың күшейіп бара жатқанын қалай білуге болады?» дейді. Сонда ғалым: «Оның белгісі сол жерде алқалы жиындар өтеді. Халық пассионарлық болып жатса, тарихын зерттейді. Пассионар тұлғалар көбейеді. Алдымен бір адам туады, ол өз ойларымен екінші адамның ойын қозғайды. Және адам баласының ойына келмейтін биік мақсаттар қойып, елді жұмылдырып, соған қол жеткізеді. Міне, пассионар халықтың белгісі осындай» деген екен [6].

Гумилевтың айтқан сөздері жаңа дәуірге қадам басып жатқан Қазақ елінің қазіргі жағдайымен тұспа-тұс келеді. Гумилевтың «алқалы жиындар өтеді» дегені түркі ұрпақтарының ынтымақтастық жолында атқарып жатқан шаралары болса, «тарихын зерттейді» дегені түркі академиясының құрылуы және де 2013 жылы 5 маусымдағы М.Тажиннің ұлттық тарихты зерделеу бағдарламасының жариялануы, сонан кейін, «бір адам туады» дегені Ұлт Көшбасшысының дүниеге келуі, сонымен қатар, «адам баласының ойына келмейтін биік мақсаттар қойып, елді жұмылдырып, соған қол жеткізеді»

дегені Елбасының Қазақстан 2030 стратегиясын мерзімінен бұрын аяқтап, дамыған 30 елдің қатарына кіру бағытын алға қоюы деуге болады.

Көне түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясы үш негізден тұрады: оның біріншісі – көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік Ел» идеясы, екіншісі – Әл-Фарабидің «Қайырымды қалада» философиялық шығармасында, әсіресе, бұл идеяның теориялық-методологиялық тұрғыдан тиянақталуы және үшіншісі – Жүсіп Баласағұнның осы идеяны негіздеген «Құтты Білік» дастаны. Тоныкөк ескерткішінде мемлекеттің тұрақты болуы үшін билікті ұстап отырған қаған мен ақылгөй дана бірауыздылығы, сөз бен істің ажырамауы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйытқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. Түркі халқының елдігінен айырылып, қағансыз қалып, тағы да басқаларға бағынып, одан қайта көтеріле бастағаны, жаңа қаған отырғаннан кейін елдің басын біріктіру шаралары, яғни «түнде ұйықтамай, күндіз отырмай, түркі елі үшін қызыл қанын ағызып, қара терін төккені, күш-қуатын бергені» паш етіледі. Осының бәрі кейінгі ұрпаққа да үндеу ретінде айтылғаны көрінеді. Сонымен қатар, бұл жерде «Мәңгілік Ел» ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үндесіп тұр.

Әл-Фараби ежелгі грек философиясы мен шығыстың мұсылман ілімдерін байланыстыра отырып, түркі дүниесінің «Мәңгілік Ел» философиясының теориялық негіздемесін жасап берді. Ғалым «Мәңгілік Ел» теориясының негізгі ережелерін «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы», «Мемлекет билеушінің нақыл сөздері», «Азаматтық саясат» шығармаларында баяндайды. Бақытқа жету жолында адамдардың арасындағы қайырымдылық пен түсінушілік, бір-біріне көмек беру, достық пен бейбітшілік, тәрбие мен тәлім – Әл-Фарабидің тұтас әлеуметтік-саяси теориясының ажырамас бір бөлігін құрайды. Мемлекет пен қоғамның кемелденуі туралы әлеуметтік-саяси теориясында мемлекет басқарушылары мен сол қоғамда өмір сүретін адамдардың да ұстануы тиіс мемлекетті басқарудың императивтері мен механизмдері көрсетілді. Сондықтан, бұлардың бәрі қазіргі таңда түркітілдес мемлекеттердің ұлттық құндылықтары ретінде саналуы тиіс. Фараби мемлекеттің міндетін және оның ішкі және сыртқы міндеттерін толық анықтап береді. Сыртқы міндеті ретінде мемлекеттің қайырымды қала тұрғындарын немесе мемлекетті сыртқы жаулардан қорғау, яғни күшті қорғаныс ұйымдастырумен жүктеледі. Ішкі міндеті ретінде мемлекеттің өз халқының бақытқа жетуі үшін көрнекті шараларды іске асыру керек: олар – әділеттілікті орнату, халықты оқыту, оларды керекті ғылыммен толықтыру, адамгершілікке тәрбиелеу, қайырымдылықты тарату және ең жақсы бақытқа жеткізетін әдеттерді бойға сіңіру. Қалған мәселелердің бәрі – экономикалық және саяси мәселелер –

негізгі міндетке бағынады, яғни адамдардың бақытқа жетуі олардың рухани жетілуіне тәуелді.

«Құтты білік» дастаны Қарахан мемлекеті түріктерінің тілінде жазылғаны белгілі. Жүсіп Баласағұн «Құтты білікті» 1069-1070 жылдары Баласағұн қаласында бастап, он сегіз айдың ішінде Қашқар қаласында аяқтаған. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы, араб-парсы әдебиетінің көшірмесі емес. Дастанда X–XI ғасырлардағы Жетісу жерінде тұрған тайпалардың салт-санасы, әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері көп жырланған. «Құтты білік» кейіпкерлерінің есімдері де бұрынғы тәңірілік дін нанымдарына қатысты. Басты бейне Құнтуды – әділ ел басшысының рәмізі. Бұл бейне «Күлтегін» («Түркі қағанаты туралы сөз») жазуларынан басталып, әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иассауи армандаған түрік мәдениетіндегі үлгі, мұрат тұлғаның бастысы. Жүсіп Баласағұнның басты кейіпкер қылып Күлтегінді көрсетуі түркі мәдениетін жалғастырушы, мәңгілік ел бағдарының қолдаушысы екендігін айқындайды.

XVIII ғасырда Қазақ хандығының басын қосып, Айдаһардай Қытайдың аузына түсірмей, ақырған аюдың тырнағынан аман алып қалған Абылай ханның саясаты түркілік мәңгілік ел идеясын жандандырушы тұлғаның ерлігі. Шығыстағы ежелден дұшпанымыз қытайлар жоңғарларды қазақ жеріне айдап салып, сол арқылы қазақ жерін де, жоңғарларды да өзіне қарату еді. Осы соғыста не қазақ, не жоңғар, болмаса екеуі де құруы керек екендігі алпауыт елдердің жаттанды саясаты еді. Бірақ қазақ елі аман қалды. Қазақтың бақытына орай Абылай хандай дара тұлға тарих сахнасына келді. Нәтижесінде бұл соғыста қазақ емес, жоңғар 1758 жылы тарих сахнасынан мүлдем жойылып кетті. Ел басына түскен үлкен қиыншылықтан Абылай хан бабамыз елді біріктіріп, жұмылдырып, соның арқасында қазақ елін аман сақтап қалды. Ендеше, Абылай хан елді біріктірген ұлы тұлға және «мәңгілік ел» идеясын жалғастырушы екендігін мақтанышпен айтуға болады.

Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен Астанада асқақ рухымыз бен мәңгілік мұраттарымызды паш етіп тұрған «Мәңгілік Ел» салтанат қақпасының салынуы «Мәңгілік Ел» идеясының мелекеттік идеологияға айналғандығының бір дәлелі. «Мәңгілік Ел» сөзінің терең тарихи тамыры және үлкен мағыналы мәні бар. Түрік шежіресінде «мәңгі» сөзі «Тәңір», «Құдай», «Алла» сөздерімен мағыналас қолданылды. Осыдан кейін, «Мәңгілік Ел» «Алла Тағаланың елі, халқы» дегенді білдіреді және мемлекет пен ұлттың уақытпен шектелмеген тұмары болады деуге толық негіз бар. Мәңгілік Ел ұлттық идеясының негізгі мәні – мәңгілік мақсат-мұраттарымыз бен мәдени-рухани құндылықтарымызға негізделген, мемлекет құрушы қазақ халқы мен өзге де ұлттардың ұлттық

идеяларын бір арнаға тоғыстыратын идеология арқылы қалыптастырылатын қазақтың ұлттық мемлекеті.

Мәңгілік Ел ұлттық идеясы дегеніміз – өткенімізден сабақ ала отырып, болашағымызды баянды ету жолындағы хақ мұраттарымыз!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алдаберген М. Н. Қазақ Елі – «Мәңгілік Ел» идеясы: қалыптасуы мен дамуы. – республикалық ғылыми- тәжірибелік конференция материалдары. Шымкент. 2014ж. I бөлім.
2. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.-Л., 1964, с.155, 158
3. Смайыл А. Мәңгілік Елдің тұғыры-мықты мемлекет.-// Егемен Қазақстан. 25 ақпан. 2015ж.
4. Мусин Ч. Қазақстан тарихы А., 2008ж.
5. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – А., 1999
6. Күлтегін Тоныкөк: Ежелгі түркі рун жазбалары. Алматы, «Өлке» баспасы, 2001ж.
7. Kazakhstan and Russia: Experience and Prospects of Transfrontier Cooperation (1991-2015), International Journal of environmental and science education 2016, VOL. 11, NO. 17, 9669-9677.

АЛДАБЕРГЕН М.Н. ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИДЕИ «МӘҢГІЛІК ЕЛ»

В статье содержатся сведения о становлении национальной идеи казахов «Мәңгілік Ел» с учетом положений, сформулированных в стратегии Президента РК «Қазақстан – 2050»

***Ключевые слова:** идея «Мәңгілік Ел», независимый тюркский каганат, тюркологическая наука, кипчакский этнос, конфедерация карлуков, государство огузов, городская культура, евроцентристские взгляды и т. д.*

ALDABERGEN M.N. POLITICAL BACKGROUND IDEAS «MANGILIK EL»

This article contains information about the formation of the national idea «Mangilik El» Kazakhs, taking into account the provisions set forth in the President of Kazakhstan Strategy «Kazakhstan – 2050»

***Keywords:** the idea of «El Mangilik» independent Turkic khanate, tyurkologiicheskaya science, ethnicity Kipchak confederation Karluk state Oguz, urban culture, eurotsentristskaya views, etc...*

ӘОЖ 101. 8:316+37(574)

ҚАЗАҚСТАНДА ФИЛОСОФИЯ ПӘНІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА Қ.Ш.БЕЙСЕНОВТИҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

АРЫНҒАЗИЕВА Б.Б.

Бұл мақалада, философия ғылымдарының докторы, профессор Қасымбек Шайжанұлы Бейсеновтің (1949-2011) еңбектеріне философиялық тұрғыдан тұңғыш рет талдау жасалып, оның Қазақстанда философия пәнінің қалыптасуына қосқан үлесі баяндалады. Ғалымның білгірлігі мен ойлылығы, сараптау мен топтауға, тұжырымдамалар жасауға ерекше қабілеттілігі айтылады. Сонымен қатар, Қасымбек Шайжанұлының қазақтың кең даласындай жаны жайсаң, көңілі дархан, шуағы мен нұры мол, айналасындағыларға мейірім мен ізгілік сыйлай алатын тамаша адам болғандығы жазылады.

Кілт сөздер: *ізгілік, қазақ философы, пенде, жауапкершілік, ой кешу, қасиет, рәміз, тернарлық әлем, мәдени дисперсия, синкретизм, ілкі тек, автохтонды мәдениет, генеалогиялық сана, архетип, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, адамгершілік, кеңпейілділік.*

Мен, 1990 жылы тамыз айында Қызылорда қаласындағы Н.В.Гоголь атындағы педагогикалық институтынан (қазіргі Қорқыт атындағы КМУ-нен) Шымкент қаласындағы М.Әуезов атындағы педагогикалық институтына (қазіргі ОҚМПИ-на) ауысып келгенімде, Қасымбек Шайжанұлы Бейсенов «Философия» кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарушы еді. Жаңа ортаға келгендегі менің байқағаным, ағамыздың байыпты сөйлеу мәнері, ерге тән табиғи паңдық қасиеті бірден назарға ілікті. Таныса келе ғалымның өз ісіне берілген маман екендігін, ғалымдар мен ғылымдар арасындағы қарым-қатынасты және қарамағындағылармен байланысты нығайтуға деген ықыласын көріп риза болдым. Ол кісі аяғын қалай болса солай басатын жай пенде емес, сәл ағаттығы ұятының құзына құлататын ізгілік үшін жауапкершілікті пенде еді. Менің ойымша, Қасымбек Шайжанұлының ұлттық философия биігіндегі тұлғалар легінен көрінуіне ықпал еткен фактор – қазақ әдебиетімен жас кезінен танысып, қазақ дүниетанымына терең мән бергендігінде. Тіл мен әдебиет өмірмен қалай біте қайнасып жатса, ағамыздың да философиясы өмірлік мәселелер, ғұмыр философиясымен етене тығыз жанасқан. Шындығына келгенде, бұрынғы «аударма философия» дәуірінде орнығып қалған «өмір философиясы» деген тіркес орнына «ғұмыр философиясы» [1, 27 б.] сынды терең мағыналы, үйлесімді, тілге жатыңқы сөз тіркесін қолданған және өзінің көптеген еңбектері арқылы оны ғылыми айналымға енгізіп, көпшілікке танытқан Қасымбек Шайжанұлы десем, артық

айтпадым деп ойлаймын. Менің осы естелік-мақалама сол ардақты азамат, халқымыздың бетке ұстар ғалымдарының бірі – философия ғылымдарының докторы, профессор Бейсенов Қасымбек Шайжанұлы (1949-2011) болмақ. Ол кісі – жақсы адам еді. «Жақсы адам» дегеніміз көлгірсіген мақтау тізбегінен тұратын анықтама емес, ол – ауыр жүк арқалау деген сөз. Қасымбек ағамыздың өз мәнеріне салар болсақ: жақсы адам өз жеке басының тұрғысынан емес, бүкіл адамзат тұрғысынан ойланатын, адамгершілік тағдыры үшін қам жейтін қамкөңіл жан.

Жасыратын несі бар – ақпарат тасқыны ұлғайған сайын сол ақпаратты қабылдап, игеріп кетудің өзі қиындаған заманда, көптеген ғалымдарымыз басқа ғылым саласындағы әріптестері тұрмақ, өз саласының мамандарының ізденістерін атүсті жүрдім-бардым қарайтыны жасырын емес. Сондай шақта философия ғылымы, оның ішінде, қазақ философиясы бойынша еңбектер (1994 ж. «Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістері» мен 2002 жылы жарыққа шыққан «Қазақ билерінің ойханасы») жазған ағамыз іргелес жатқан гуманитарлық ғылымдарға назар аударып, пәнаралық байланыстар дәнекерлеп, оның дүниетанымдық деңгейін, уақыт талабына сай жан-жақты таныта білді. Ғылымдағы алғашқы қадамын Қ.Ш.Бейсенов 1979 жылы бейнелеу теориясынан кандидаттық диссертациясын қорғаумен бастап, араға көп жылдар салып, 1994 жылы «Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістері» деген тақырыпта философия ғылымдарының докторы атағын алу үшін даярланған диссертациясын қорғады. Сол қорғауда академиктер: З.Қабдолов, С.Қирабаев, Ж.Әбділдин, Ә.Нысанбаев және т.б. аузы дуалы ағалар қатысып, диссертацияға оң баға берген болатын. Мүмкін, ғалым докторлық диссертациясын одан ерте қорғаған да болар еді, бірақ, сол кездегі кеңестік идеология құрсауында жоғарыда келтірілген тақырыпта диссертация қорғамақ тұрмақ, ол туралы ізденіс жүргізудің өзі қиын еді. Ол да болса заманның шығармашылық тұлғаға жасаған қыспағы, тигізген әсері болар... Сондай заманда Қ.Ш.Бейсенов студенттерге философия пәнінен дәрістер оқу барысында қазақ философиясы туралы тың ақпараттар беру мүмкіншілігін толығымен пайдаланып, өзінің қысқа ғұмырында 100-ден астам мақалалар, 10-ға жуық кітаптар жазған.

Қазақстанда философияның пәндік ерекшеліктерін зерттеу ХХ ғасырдың 50-60-ы жылдарынан басталғаны белгілі. Қ.Ш.Бейсеновтің пікірінше, философияның зерделеу объектісі адамдық айқындықтың негізгі ішкі мәндерін қамтиды [2, 116 б.]. Кейбір философтар өз зерттеулерінде оған пәндік жалпыға бірдей әмбебапты талаптар қоя бастады. Философиялық зерттеу тәжірибесі, сөзсіз, қазіргі динамикалық, қайшылыққа толы және шиеленісіп кеткен әлемді шалып өтеді. Сонда мынадай бір парадокс пайда болады: философияның өзі пән ретінде толық қалыптасқанымен, оның кейбір

ұғымдары қолданудан шығып қалып, философияның пәндік саласында көптеген қайшылықтар пайда бола бастады. Сол кезде, Қ.Ш.Бейсенов жас оқытушыларға «философия пәнін жүргізу барысында ұғымдарды методологиялық тұрғыдан анықтап алуларың қажет, өйткені, олар философиялық рефлексияға жатады» – дейтін. Философия – нақтылы ғылым болып табылғанымен, оның нақтылығы философиялық принциптер мен ұғымдарды адекватты пайдаланумен айқындалатындығы көпшілікке мәлім. Яғни, философия – адамзат ойының, ақылының іргетасы. Ол әр кезде адамды әлем тіршілігінің тұңғығына жетелейтін ой байланысына, ой үрдісіне, ой ағымына негізделіп отырады.

Қ.Ш.Бейсеновтің ғылыми ізденісінің бағыты – қазақ халқының ойлау мәдениетін, құқықтық-саяси санасын философиялық тұрғыдан зерттеп, зерделеу болды. Ғылыми жүйе ретіндегі философияның объектісін қазақ тілінде философиясын жан-жақты талдап, айқындап жазу Қасымбек Шайжанұлының маңызды жаңалығына жатады. Бұл өте маңызды, өйткені, кейбір философтар философия пәнінің, оның ішінде қазақ философиясының белгілі танымдық жақтарының теориялық айырмашылықтарын ескермеді. Ғылым объектісі танушы субъектіден тыс жерде мағынасын жоғалтады, өйткені, философия тарихын зерттегенде әр ұлттың өзіне тән белгілі бір әлеуметтік-мәдени контекстінде қарау қажет. Ғылым пәнін қалыптастыру барысында теориялық тұжырымдамалары бар зерттелетін объекті туралы жинақталған теориялық білімдердің ерекше мәні бар. Таным объектісі осы ғылым зерттейтін қасиеттер, байланыстар мен заңдар, логикалық нысандардың белгіленген жиынтығы болып табылады. Бірдей зерттелетін объектінің арнаулы пәндері әртүрлі ғылымдармен зерделенуі мүмкін. Осылай, философия дүниетанымдық көзқарастан басталып, әр ұлттың өзіне тән ерекшелігін айқындаумен аяқталатын барлық ғылымдардың зерттеу объектісі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, Қ.Ш.Бейсенов философия ғылымының қалыптасуын зерттеуде, яғни, 2005 жылы «Философия тарихы» (өңделіп, толықтырылған екінші басылымы) мен 2007 жылы жарияланған «Ата-жұрт фәлсафасы» атты еңбектерінде, философия пәнінің ғылыми объектісі туралы негізгі ұғымның пайда болуы мен дамуын байланыстырып, таным мәселесін зерттелетін объекті туралы ғылымның даму тарихынан, оның маңызды қасиеттерінен, сондай-ақ, таным барысындағы логикалық нысандарда белгіленген объект дамуының заңдарынан мысалдар келтіре отырып, таным пәнін қалыптастыру барысында пайдаланылатын логикалық құралдар мен әдістерді орынды пайдаланып баяндаған.

1992 жылы жарыққа шыққан «Философия тарихы» атты оқулықтың алғашқы нұсқасы жаңа сарында жазылған еңбек болатын. Бұл еңбегінде Қ.Ш.Бейсенов философия пәні жергілікті және аймақтық мәдениеттердің

сапалы ерекшеліктерін, олардың өзара байланыстары мен мәдениеттің басқа түрлерімен мирасқорлығын, қарым-қатынасын зерттеп, ондағы басты мәдени процестерге ғылыми тұрғыдан талдау жасаған. Философияны тек қана гуманитарлық ғылымдар саласында ғана емес, сонымен бірге, теориялық пәндер қатарына да жатқызуға болады. Өйткені, бұл пән адамзат баласының өміріндегі толып жатқан құбылыстарды жүйелі түрде қарастырады. Ал, мәдени-саяси-құқықтық процестердің мәнін ашып көрсетуде түрлі ғылым салаларының өкілдерінің, атап айтқанда этнографтардың, әдебиетшілердің, социологтардың, құқықтанушылардың, психологтардың, тарихшылардың, демографтардың және т.б. ат салысатынын ескерсек, онда философиямен барлық ғылым саласының айналысатынын айқын аңғаруға болады.

XIX-XX ғасырлардағы жаңа гуманизмнің пайда болуы және классикалық емес мәдениет пен гуманитарлық ілімдердің тұжырымдамасы ретінде қалыптасқан барлық ғылыми жаңалықтардың философияға тікелей қатысы бар. Философияның басты саласының бірі – мәдениет философиясын қамтиды. Философия қоғамда болып жатқан түрлі процестерді (*материалдық, әлеуметтік, саяси-құқықтық, адамгершілік және т.б.*) барынша қамтып, мәдениет дамуының жалпы заңдылықтарын, оның өмір сүруінің принциптерін және бір-біріне этно-әлеуметтік, саяси-моральдық, саяси-құқықтық, ғылыми-көркемдік және тарихи сипаттамаларымен ерекшеленетін түрлі мәдениет түрлерінің өзара байланыстары мен тәуелділіктерін зерттейді. Яғни, философия пәнін айқындау үшін оның барлық ғылым саласымен байланысын және арақатынасын қарастыру қажет. Философия пәнінің қалыптасу қисындарын қысқаша тұжырымдасақ мынадай формаларды атап өтуге болады: натурфилософия – метафизика – классикалық философия – классикалық емес философия. Мәдениет философиясы осы классикалық емес философияның бір тармағы ретінде пайда болды. Қ.Ш.Бейсенов осы екі пәннің арақатынасын «Философия тарихы» атты оқулығында былай зерделейді: «Мәдениет философиясы ілімі Батыс елдерінде мәдени антропология (*адам туралы ілім*) құрамында қалыптасқан. Мәдениет – ашық жүйе, оның негізгі мақсаты – өзін басқаға жеткізу, ол монологтан гөрі диалогқа-сұхбаттасуға жақын» [2, 248б.]. Сондықтан, мәдениет философиясында өзін-өзі тарату (трансляция) мақсаты алдыңғы қатарға шығады және бұл жерде осы мәдениетті тарату құралдары (*таңбалар, рәміздер, жибадаттық әдет-ғұрыптар және т.б.*) мен оның ішкі мән-мағынасы (*менталитеті, ділі, діні, санасы және т.б.*) бірдей қызмет атқарады [3, 64 б.]. Осы тұрғыдан мынадай тұжырым жасауға болады: мәдениет философиясы мәдениетті нақтылы тарихи-әлеуметтік процесс түрінде қарастырады. Бұдан жалпы философиялық ілімдер мен мәдениет тарихы арасында белгілі бір алшақтық туады. Мәдениет тарихы мен

мәдениет философиясы мүлдем тұтасып кетпеген. Олардың мынадай өзіндік ерекшеліктері бар: а) егер, философия өз мұратында объективтілікке, жалпыламалыққа, әмбебаптылыққа ұмтылса, мәдениет тарихына типтілік, интровертивтік (ішкілік), субъективтік тән; ә) тарихилық және логикалық ғылыми тәсілдерінің арақатынасын салыстырсақ, онда философия негізінен логикалық тәсілге жүгінетінін, сонымен қатар, тарихи әдістің басым болатындығын байқаймыз; б) мәдениет философиясымен салыстырғанда мәдениет тарихында аксиологиялық (құндылықтар теориясы), психолінгвистикалық және герменевтикалық (түсіндірмелік) сарындар басым.

Қарастырып отырылған мәселеге тікелей қатысы бар болғандықтан Қ.Ш.Бейсеновтің қағидаларын толық келтіруге ұмтылдым. Философия ең бірінші кезекте мәдени шығармашылықтың нәтижелерімен, музыка, кескіндеме туындыларымен және т.б. байланысты болса да, оның басты мақсаты тереңде жатыр, дәлірек айтқанда, философия – мәдениеттің рухын игеру болып табылады. Бұл жағдайда мәдениетті игерудің сұхбаттық жағы келіп шығады. Ол білім беру мен тәрбиенің, адамның адамгершілік тұрғыдағы қарым-қатынастарының дәрежесіне байланысты болып келеді. Ең соңында мәдениеттің негізі, оның түйіні мен маңызы туралы мәселе келіп туындайды. Ғалымдар оны тілмен де, рәміздік жүйесін қабылдаған ұлттық психологиялық түрмен және сакрализация тәсілімен және т.б. байланыстырады. Қалай болғанда да дүниенің тұтастығы, қоғамның интеграциялық негізі және этностың рухани кеңістігі мәдени дәстүрлердің дамуында ең басты факторлар болып қала береді. Сонымен, Қасымбек Бейсеновтің ойларын талдаудан кейін, философия пәнінің тұжырымдамасына жақындасақ, оның ғылымның қазіргі жүйесіндегі философиялық мәртебесі туралы көптеген пікірлері бар. Ғылымдарды жіктеу және позитивті бөлу философия пәнін ұғынуда көрініс табады. Батыс елдерінде «мәдени антропология» термині жиі қолданылады. Зерттеушілер мәдени антропологияны этнологиямен теңдестіреді. Мәдени философия спекулятивті ғылым деп жарияланады, оның мазмұны алдыңғы пәндердің теориялық жағдайын қайталайды. Бұл ой жаңадан шыққан емес және позитивизм мен непозитивизмнің белгілі ережелерін қайталайды. Мәдени философияның методологиялық рөлін мойындамау, кейбір ұлттардың өзіне тән мәдениетін құнсыздандыруда кездеседі. Фанон айтқандай, мәдениет экзотикалық әдет-ғұрыптар мен айласыз аңыздардың жиынтығы емес, ол адам болмысында мағына іздеу. Осындай түсіністе философия пәні мәдениет және өркениет туралы барлық пәндердің теориялық синтезі болып табылады. Бұл жерде сциентистик методология басым.

Қ.Ш.Бейсеновтің пікірлеріне сүйене отырып, қазіргі заманда философия мәселелерінің өзектілігі мен ауқымдылығын арттыратын бірнеше мәдени-әлеуметтік, саяси-құқықтық факторларды атап өтуге болады. Алдымен осы факторлардың арасында ғаламдану үдерісінің рөлі ерекше екендігіне назар аударған жөн. Әлемдік қауымдастықты құрап отырған ұлттық мемлекеттер мен аймақтардың бір-біріне өзара тәуелділігінің артуы, олардың жалпыға ортақ экономикалық, саяси-құқықтық ережелері бар бір жүйеге бірте-бірте тартылуы, интеграциялануы дендеп бара жатқан жаһанданудан (*глобализация*) тыс қала алмайтынымызды белгілейді. Ғаламдастыру жөніндегі түрлі көзқарастар болса да, күшті ел әлсіз елге басымдық көрсете алмайтын, барша адамзат жатырқамайтын мәдени-саяси-құқықтық ғаламдастыру негізінде жергілікті ұлттық дәстүрлер мен ерекшеліктерді сақтай отырып, өзге өркениеттен, өзге мәдениеттен таңдап, іріктеп, әлемдік мәдениетте лайықты орны бар, біртұтас ұлттық мәдени кеңістік қалыптастырғаны ләзім. Осыған сәйкес, Қазақстанда мәдени-саяси-құқықтық даму моделіне бағытталған жалпы мемлекеттік саясаттың құралына енетіндер: а) қоғамның жан-жақты дамуының алғы шарты болып табылатын мәдениет тәуелсіздігін сақтау; қоғамның негізгі субъектісі мен объектісі ретіндегі адамның жеке тұлғалық құндылықтары мен шығармашылық дамуын бағалау; ә) қоғамның адамгершілік (*діни, моральдық*) және интеллектуальдық ресурстарын дамыту мен қайта қалпына келтіру жөніндегі қамқорлығын жүзеге асыру. Бұл бақылау орнату үшін мемлекетке адекватты механизмдерді жасауға мүмкіндік береді; б) құқықтық базаларда, қоғамның жоғары дәстүрлі-моральдық құндылықтар мен этникалық нормаларға жетуі; в) негізгі ұлт қазақ халқының мәдени құндылықтарын басшылыққа алу және оны басқа ұлт өкілдерінің қабылдап, бейімделуін реттеу арқылы ұлттық модельді қалыптастыру және т.б. [4, 91 б.]

Бүгінде республика жұртшылығы Қасымбек Шайжанұлы Бейсеновті көрнекті қазақтанушы, қоғамның мәдени-саяси-құқықтық және ғылыми өміріне белсенді араласқан қайраткер, сонымен бірге, қазақ би-шешендерінің мұраларын зерттеген ғалым деп біледі. 2002 жылы жарыққа шыққан «Қазақ билерінің ойханасы» атты еңбегінде дала халқының, оның ішінде билер дүниетанымының құқықтық көзқарастарын, олардың түсініктері мен қағида-принциптері жәйлі мәселені өз дәрежесіне сай ғылыми деңгейге көтеріп, оның қыр-сырын сындарлы тұрғыда ашып көрсетті. Қазақ билерінің көзқарастарын философиялық тұрғыдан зерделеу үлкен дайындықты, парасатты парықты, жүйелеп ойлай білу машығын ғана емес, сонымен қатар, нақты деректер іздеп, жинау бағытындағы тынымсыз ізденісті де талап етеді. Себебі, сахара жұртының әдет-ғұрып, салт-санасынан туындайтын, әділдік, әділеттілік мәнге ие құқықтық сезімдері, ауыз әдебиетінің үздік үлгілерінен

құрылған ой-байламдары мен таным-түсініктері, қағидалары бір жүйеге түспеген шашыраңқы күйде халықтың сан-салалы рухани мәдениеті нұсқаларының өн бойында өріліп жатқан болатын. Сондықтан, бұл материалдарды қазақ халқының таным-түсініктерінің қалыптасуы, дамуы және солардың көрінісі тұрғысынан арнайы ғылыми сараптауға салу Қ.Ш.Бейсеновтің еңбегінде нәтижелі табыстарға жетті. Фольклорлық, халық творчествосы сипатындағы материалдар нақты тарихи деректермен салыстырылып, ғылыми сарап тезіне төтеп бере алатын жәдігерлермен толықтырылып, соларға негізделген тұжырым-байламдар аясында пайдаланылып, билер сөзі (*ойлары*) философиялық тұрғыдан зерттелген. Қазақ билері, мен ақын-жыраулары бас-басына дербес философиялық жүйе түзген жоқ [4, 31 б.], алайда, қазақтың рухани әлемі сүттей ұйыған біртұтастылық аясында дамығандығы ақиқат нәрсе. Міне, сол күрделі біртұтастылық (синкреттілік) аясында қалыптасып дамыған қазақи қоғамдық сананың ішінен билер творчествосын жеке дара бөліп алып қарастыруы – билер творчествосының фәлсафалық арқауы болып табылатын билік шешімдерін, сөз саптау үлгілерін, танымдық тағылымын нақтылы әрі тереңдете зерттеу арқылы билер дүниетанымын жүйелеген.

Шын мәніндегі азамат адам не нәрсеге болса да немкетті көзбен немқұрайлы қарай алмайды. Шындыққа сүйіспеншілік, ақиқатқа іңкәрлік танытқан Қасымбек Шайжанұлы мәдени-әлеуметтік бетбұрыс жағдайындағы қазақтың заманауи философиясының арнасын салу мақсатында «Ата-жұрт фәлсафасы» атты еңбегін жазды. Бұл еңбекте қазақ қоғамы, оның саяси өмірі мен рухани болмысы жөніндегі қоғамдық ғылымдарда орныққан кейбір түсініктер мен категориялардың құндылығы қайта бағаланып, дәстүрлі қазақ қоғамының таптық-формациялық теорияға негізделген өлшемдерінен қол үзіп, өркениетті өлшем түрлеріне өтудің кейбір проблемалары өзінің тиянақты шешімін тапқан. Ұлттық дүниетаным мен философияның ұғымдары мен түсініктерін қалыптастыру мәселесі де осы еңбегінде баяндалған. Жалпы, Қ.Ш.Бейсеновтің кітаптарынан – халық, ұлт тағдырына деген шынайы жанашырлығын танимыз. Шынайы жанашырлық байбалам салып, жұртты өре түрегелткеннен гөрі мәселенің байыбына барып, оны мүдделі талдап бергендігінде. Ғалым ағамыздың кітаптарының құндылығы – тарих пен бүгінгі күн болмысының бетпе-бет келуі. Өйткені, әрбір тарихи кезең қоғамға өзінің өткен жолын баяндай отырып, одан шығудың қорытынды жақтарын уақыт ағымына сай өзгеріске түсетіндігін байқатады. Бұл жерден ұғатынымыз, қазақтың рухани мәдениеті шын мәнісінде көшпелі және отырықшы мәдениеттер тоғысуының ұлттық тарихында, ең маңызды бір тәжірибесінің болғандығымен ерекшелінеді. Сондықтан, Қ.Ш.Бейсеновтің «Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу

үрдістері» мен «Ата-жұрт фәлсафасы» атты кітаптары отандық ғылымда мәдени-философиялық қырынан әлі жеткілікті зерттеле қоймаған мәселеге қатысты сұранысты қанағаттандыратын еңбек деп бағалауға болады. Күнделікті күйбеңге толы өмірдегі қарапайым көріністің өзінен пәлсапалық түйін жасау ойлы жанға тән қасиет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бейсенов Қ.Ш. Ата-жұрт фәлсафасы. Монография. – Алматы, 2007. -342 бет.
2. Бейсенов Қ.Ш. Философия тарихы. Оқулық. – Шымкент, 2005. -452 бет.
3. Бейсенов Қ.Ш. Қазақ топырағында қалыптасқан ғәқлиятты ой кешу үрдістері. Монография. – Алматы, 1994. -248 бет.
4. Бейсенов Қ.Ш. Қазақ билерінің ойханасы. Монография. – Шымкен, 2002. - 216 бет.

АРЫНГАЗИЕВА Б.Б. ВКЛАД К.Ш. БЕЙСЕНОВА В РАЗВИТИЕ ФИЛОСОФСКОЙ НАУКИ КАЗАХСТАНА.

Статья посвящена философскому осмыслению весомого вклада доктора философских наук, профессора Касымбека Шайжановича Бейсенова (1949-2011) в развитие философской науки в Казахстане на основе анализа его научных трудов. Автор отмечает глубокие знания, способности к творческому мышлению ученого, которые находили отражение в его научных трудах, объединяющих в себе живость и образность изложения с логичностью и концептуальностью построения философских изысканий. Особое внимание уделяется также описанию личностных качеств К.Бейсенова, который всегда был человеком с открытой душой и большим сердцем, и щедро дарил свое тепло окружающим его людям.

Ключевые слова: добродетельно, казахская философия, развитие философской науки, философия как дисциплина, ответственность, концептуальное мышление, свойство личности, символы, культурная дисперсия, синкретизм, втохтонные культуры, генеалогическое сознание, архетип, тернарный мир, великодушие, обычай, традиция, нрав, человечность, добропорядочность.

ARINGAZIYEVA B.B. CONTRIBUTION OF K.SH.BEYSENOV TO THE KAZAKHSTANI PHILOSOPHY FORMATION

The article is devoted to philosophical conception of Doctor of Philosophy, Professor Beysenov Kasymbek Sh. (1949-2011). His significant contribution in the development of Kazakhstani Philosophy science is obvious with his scientific works. The article author notes the Professor's deep knowledge, ability to creative thinking reflected in his scientific works. Philosophical thoughts are combined with the liveliness and imagery of the logical and conceptual construction. Also, the special attention is paid to describing Professor's personal qualities as a man with an open soul and a big heart, and generously spreading warmth to the people around him.

Keywords: *virtuous, Kazakh philosophy, responsibility, symbols, cultural dispersion, syncretism, autochthonous cultures, genealogical consciousness, archetype, humanity, integrity steppe legends, symbols, label, God, sacred, nomanism.*

УДК 93/94(092)

**НИКОЛАЙ ПАВЛОВИЧ ПОДУШКИН - ПЕДАГОГ, УЧЁНЫЙ,
ЧЕЛОВЕК.**

ПОДУШКИН А.Н., СУГИРБАЕВА Г.Д.

В статье анализируется вклад кандидата исторических наук, доцента Н.П.Подушкина в археологию и педагогическую науку Южного Казахстана. Вместе с тем рассматриваются достижения ученого в области краеведения и религиоведения. Также дана оценка общественной деятельности Н.П.Подушкина как председателя Южно-казахстанского славянского культурного центра.

Ключевые слова: *Археология, экспедиция, ОКАЭ, ескерткіш, андронов мәдениеті, қалашық, зират.*

Н.П. Подушкин родился 1 января 1929 года в городе Талдыкурган, здесь же учился в средней школе им. Абая, которую закончил в 1948 году. По окончании школы Николай Павлович поступил на исторический факультет Казахского педагогического института имени Абая в городе Алма-Ате. Именно в стенах этого ВУЗа молодой студент из сельской глубинки приобщился к педагогической специальности и археологии как науке. Вначале он был участником локальных экспедиций археологического отряда КазПИ под руководством Ивана Ивановича Копылова – педагога и исследователя, принимавшего активное участие в изучении памятников округа Алма-Аты.

Но вскоре, причем уже по окончании первого курса, он оказался в рядах полевой археологической экспедиции, которую тогда возглавлял один из основоположников археологической науки в Казахстане, Александр Натанович Бернштам. Способствовал этому опять же Иван Иванович Копылов, который в тот период, будучи аспирантом, контактировал с Александром Натановичем в Ленинграде, и, поскольку А.Н. Бернштам набирал людей в поисковую археологическую экспедицию по средней Сырдарье, рекомендовал туда Николая Павловича.

В 1949 -1950 годах он был участником ЮКАЭ под руководством А.Н. Бернштама, которая обследовала регион на предмет первоначального изучения археологических объектов бассейна Сырдарьи (от впадения в эту

реку р. Келес и до Отрарского оазиса включительно). Результатом стало выявление в этой зоне большого числа памятников городской культуры, часть которых подверглись топографической съемке, картографической фиксации, рекогносцировочным и стратиграфическим раскопкам (у Чардары – городище Актобе и могильник Узун-Ата, в Отрарском оазисе – городища Отрартобе, Кок-Мардан, Куйрюктобе, Мардан-Куик, городище Алтынтобе и другие).

В полевых сезонах 1950 – 1951 годов Николай Павлович работал в составе Центрально-Казахстанской археологической экспедиции под руководством Алькея Хакановича Маргулана, которая исследовала памятники андроновской культуры эпохи бронзы на территории этого региона. Были открыты и частично подвергнуты раскопкам могильники андроновской культуры по рекам Нура, Шерубай-Нура. Параллельно в 1950 - 1952 годы Н.П. Подушкин участвует в экспедициях ЮКАЭ под руководством А.Н. Бернштама, которая расширяет свои исследования в Южном Казахстане, включая объекты ранней городской культуры и погребальные памятники бассейна р. Арысь: ведутся рекогносцировочные и стационарные раскопки городища Жуантобе, вскрываются погребальные сооружения Борижарского могильника.

В 1954 - 1955 годы в составе ЮКАЭ под руководством А.Н. Бернштама и Е.И. Агеевой Николай Павлович исследует городскую культуру Баба-Атинского оазиса (зона гор Каратау, Сузакский район Южно-Казахстанской области); здесь же он становится руководителем раскопок могильника эпохи бронзы Тау-Тары, а также работает в составе рекогносцировочного отряда, который вел раскопки городища Кумкент.

Надо сказать, что участие в экспедициях конца сороковых – начале пятидесятых годов, где руководители и коллективы представляли собой исключительно интеллектуальное сообщество (чего стоят только имена А.Н. Бернштама, А.Х. Маргулана, Е.И. Агеевой, К.А. Акишева и других), сформировали Николая Павловича не только как человека, но и профессионального ученого, который знания и навыки, приобретенные в полевых экспедициях, использовал на протяжении всей своей жизни.

Например, уже тогда он научился фотографировать (и освоил все стадии получения фотографий) и активно применял свое умение на практике, что для полевой археологии, где элемент фиксации всех циклов работ обязателен, немаловажно. Сложно сказать, каким образом у очень скромно одетого и малообеспеченного материально студента появился фотоаппарат (по тем временам – вещь достаточно дорогая), но почти всегда Николай Павлович был со знаменитым в те годы пленочным «Зенитом», которым всегда снимал. В результате сейчас мы имеем бесценные черно-белые

фотографии жизни, работы археологических экспедиций конца сороковых – начала пятидесятих годов XX века, где фигурируют галереи личностей, стоящих у истоков казахстанской археологии, бытовые и рабочие моменты.

Свою поисковую археологическую деятельность Н.П. Подушкин успешно сочетал с научно-педагогической: в 1952-1955 годах он – аспирант по специальности «история» КазПИ им. Абая, а с 1953 года, по окончании института и соответствующего распределения, он начинает свою трудовую деятельность в качестве учителя истории средней образовательной школы № 8 им. Ленина (г. Шымкент; ныне колледж им. М.Х. Дулати).

С 1956 года Николай Павлович переходит работать в Чимкентский педагогический институт, это образовательное учреждение на долгие годы станет местом приложения его педагогических и научных усилий: здесь в 1964 году он основывает Археологический отряд ЧПИ, который успешно функционирует и поныне. Именно с полевой деятельностью этого отряда связана ключевая тематика научных интересов Н.П. Подушкина: он планомерно, на долгосрочной основе стал изучать оседло-земледельческие поселения верхнего и среднего течения реки Арысь. [1] Начались раскопки первых эталонных объектов арысской культуры Южного Казахстана (1964 - 1968 годы: поселение Караултобе, Наймантобе; [2] 1968 - 1970 годы: городище Торткультобе и другие). [3] Результатом этих усилий стала успешная защита диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук на тему: «Ранние оседлые поселения долины Арыси (I – VIII в. в.)» (Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова, Алма-Ата, 1970 год; научный руководитель К.А. Акишев). [4]

Параллельно Николай Павлович активно занимается научно-педагогической деятельностью: в Чимкентском педагогическом институте он ведет несколько ключевых курсов, в числе которых «Археология», «Историческое краеведение», «История древнего мира», самым тесным образом поддерживает связь с другими образовательными, музейными и общественными учреждениями города Шымкента («Детская туристическая станция им. Терешковой», «Южно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей», «Общество охраны памятников истории и культуры», средне-образовательные школы города и области).

Он часто встречается с учителями, школьниками, читает публичные лекции на историко-культурную тематику, организовывает в стенах некоторых школ и учреждений краеведческие уголки и музеи (СШ № 8; СШ №5; детская туристическая станция). Аналогичный археологический центр-музей он создает в ЧПИ, и этот центр на многие годы становится своеобразной первоначальной «кузницей кадров» в сфере региональной археологии: здесь студенты получали представление о полевой, камеральной

и кабинетно-научной археологии, писали рефераты, дипломные работы на археологическую тематику.

Благодаря усилиям Николая Павловича и его научным связям многие из них вышли на республиканский и всесоюзный уровень. Например, начиная с 1968 года, студенты из Южного Казахстана впервые (а затем – на годы вперед) становятся участниками Всесоюзной археологической студенческой конференции в Москве, а также – участниками многочисленных региональных археологических студенческих конференций (в городах Алма-Ата, Ташкент, Ашхабад). Многие выпускники ЧПИ исторического факультета (и нынешний директор Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК, д.и.н. Байтанаев Б.А.) посредством археологической практики оказались причастны к древней истории, и в реалии соприкоснулись с полевой археологией; некоторые из них на определенный срок сделали археологию сферой применения своих профессиональных интересов, часть стала работать в учреждениях, так или иначе связанных с археологией и историей родного края. В их числе Подушкин А.Н., Рустемов А.А, Донец А.Г., Мирзабаев А.С., Грищенко А.Н., Каратаев П., Ержигитова А.А. и другие.

В 1970 - 1977 годы как руководитель археологического отряда ЧПИ Н.П. Подушкин ведет раскопки цитадели городища Шымкент, затем - поселения Бургулюк, а также городища Отрартобе и Пшук-Мардан.[5] В 1978 - 1979 годы Николай Павлович включается в охранные археологические работы регионального уровня, связанные со строительством в Южном Казахстане ирригационных сооружений. [6] Осуществляются раскопки раннего поселения Актобе Чайанское, которое попадает в зону затопления Капчагайского водохранилища (Байдибекский район Южно-Казахстанской области) [7] а также – городища Майтобе и нескольких погребальных памятников кочевников позднего железного века, попавших в зону ирригационного освоения в Сузакском районе ЮКО. [8]

Большая работа была проделана Н.П. Подушкиным в рамках проекта по паспортизации археологических объектов Южно-Казахстанской области [9]: с 1984 по 1992 годы вместе с А.Н. Подушкиным он руководил отрядом по выявлению, первоначальному обследованию, картографированию и сбору информации о памятниках археологии Южно-Казахстанской области [10], что впоследствии стало основой для издания «Свода памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Том I» (Алма-Ата, 1994 год). [11]

Подушкин Н.П. стоял у истоков исследования ранних земледельческих памятников бассейна Арыси и Средней Сырдарьи (городищ, поселений,

погребальных сооружений), составивших источниковую базу арысской культуры Южного Казахстана IV в. до н. э. - IV в. н. э.

Педагогическая деятельность Н.П. Подушкина продолжилась и после выхода на пенсию: в 1998 году в должности доцента он покинул ЧПИ, и стал работать профессором кафедры «История Казахстана» в университете «МИРАС» (г. Шымкент), в котором он преподавал до того момента, когда болезнь и почтенный возраст не стали серьезными препятствиями, и по состоянию здоровья он был вынужден прекратить работу (2010 год).

Отдельное место в жизни Н.П. Подушкина занимала общественная деятельность. Он стоял у истоков создания «Славянского культурного Центра» в Южном Казахстане, несколько лет был его председателем. В девяностые годы такая работа требовала определенного мужества, так как не все правильно понимали консолидирующую роль национальных культурных центров в формировании толерантного интернационального общества современного Казахстана. И только через два десятилетия культурные национальные центры заняли свое достойное место в социуме нашего государства в рамках Большой и Малой Ассамблей народов Казахстана как инструменты предсказуемой национальной политики. [12]

Работал он и в ономастической комиссии Южно-Казахстанского областного акимата, на заседаниях которой пытался научно обосновать и аргументировать необходимость сохранения истинно народных казахских названий топонимов, гидронимов и оронимов без крена в антропонимизм местечкового происхождения.

Н.П. Подушкин как творческая личность знал и любил восточную поэзию, глубоко разбирался в истории, литературе и религии арабского мира. На столе у него часто можно было видеть томики стихов Омара Хайяма, горы литературы по исламу. Он никогда не был воинствующим атеистом (что ему часто приписывают), наоборот - популяризировал светское научное понимание великих религий мира на уровне изучения истории появления, развития этих религий (в том числе ислама), что нашло отражение в его последних публикациях. [13]

Самым тесным образом контактировал Николай Павлович с коллективом и администрацией Южно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея. С момента переезда музея в первое новое здание, Николай Павлович уделял много личного времени, выступая в роли консультанта по становлению экспозиции, формированию фондов музея – более того, большое количество артефактов, полученных в ходе археологических исследований, он передал музею. Здесь же он часто читал публичные лекции перед общественностью города, области, и даже – проводил занятия, практику со студентами исторического факультета.

Между тем значительная часть коллекции из раскопок ранних поселений арысской культуры (поселения Караултобе, Торткультобе) хранится в Центральном Государственном музее Республики Казахстан (г. Алматы), а наиболее уникальные артефакты выставлены в основной экспозиции. Впоследствии по инициативе директора Центрального музея Республики Казахстан Нурсана Алимбая при этом учреждении был организован персональный фонд Подушкина Н.П. и Подушкина А.Н., который ежегодно пополняется новыми коллекциями и находками.

Николай Павлович по-настоящему дружил с прессой, до конца своих дней он был внештатным корреспондентом областной общественно-политической газеты «Южный Казахстан», в которой было опубликовано за многие годы огромное количество его статей, посвященных археологической, историко-культурной и охранной проблематике нашего края.

Его человеческие, профессиональные качества высоко ценили все крупные исследователи, стоявшие у истоков археологической и исторической школ Казахстана: как старшее поколение в лице А.Н. Бернштама, А.Х. Маргулана, Е.И. Агеевой, Г.И. Пацевича, К.А. Акишева, Г.А. Кушаева, А.М. Оразбаева, последующее в лице М.К. Кадырбаева, К.М. Байпакова, Л.Б. Ерзаковича, С.М. Ахинжанова, Б.Н. Нурмуханбетова, А. Медоева, В.А. Грошева, А.Г. Максимовой, Б.Т. Туякбаевой, так и современное в лице З.С. Самашева, В.Ф. Зайберта, А.Н. Марьяшева, М. Хабдуллиной, Ф.П. Григорьева, Б.А. Байтанаева, М. Кожа, А.К. Акишева и другие. Знали Николая Павловича археологи и ученые ближнего и дальнего зарубежья: Л.И. Ремпель (Узбекистан), Л.М. Левина (Россия), Ф. Грене (Франция), Р.Х. Сулейманов (Узбекистан), Б.А. Раев (Россия). Со многими казахстанскими археологами Николая Павловича связывали не только профессиональные интересы, но многолетняя дружба. Особенно это касается взаимоотношений с К.А. Акишевым, искренние и теплые отношения с которым поддерживались более полувека. [14]

Н.П. Подушкин был прекрасным семьянином, ценности семьи для него всегда были основополагающими; не случайно поэтому он прожил счастливой семейной жизнью со своей супругой Раисой Игнатьевной более шестидесяти лет. Очевидно, такая позитивная обстановка в семье предопределила еще одно качество – почти безмерное гостеприимство дома Подушкиных в Шымкенте.

Без преувеличения можно сказать, что с середины и в последние десятилетия прошлого века практически весь цвет казахстанской археологической науки побывал в скромной квартире Николая Павловича (количественный состав никогда не имел значения): всегда всем хозяин и хозяйка находили уголок для отдыха, предлагали хороший стол-дастархан и

создавали дружественную интеллектуальную атмосферу для позитивного общения.

Не миновали этот гостеприимный дом и другие крупные казахстанские исследователи и общественные деятели: здесь были Нурбулат Масанов, Мурат Ауэзов.

Н.Н. Подушкин был человеком своего времени, и как гражданин той эпохи он прошёл все ступени становления, расцвета и полного краха советско-коммунистического строя. Он искренне верил в идеалы марксистко-ленинской идеологии, был членом КПСС, и даже определенное время возглавлял партийную организацию факультета ЧПИ. На этот счет у него были свои принципы и твердые убеждения, которым он никогда не изменял – видимо, поэтому после развала Советского Союза в начале девяностых годов XX века он не рвал и публично не сжигал свой партийный билет, а также не выливал моря негатива и грязи на советско-социалистическое прошлое, как это делали и до сих пор делают некоторые «истинные партийцы», стоявшие у руля государства много лет и в одночасье потерявшие к нему интерес после того, как оно перестало обеспечивать их высокий достаток.

Будучи личностью сильной, он воспринял все произошедшее как историческую данность, хотя, как и миллионы советских людей с чистой совестью, сильно переживал. У него нашлись силы адаптироваться к новым условиям жизни, он продолжал интенсивно работать, несмотря на большие проблемы со здоровьем: после обширных инфарктов Николай Павлович дважды смотрел смерти в лицо, но судьба сохранила ему жизнь.

Что касается работы, то он действительно был «работоголиком», причем никогда не требовал в отношении себя каких-либо преференций: будучи уже в почтенном возрасте, всегда аккуратно одетый, на работу он ходил пешком или ездил на городском транспорте; при этом практически никогда не опаздывал на лекции или общественные мероприятия.

Насколько Николай Павлович любил свою работу, студентов, школьников, и насколько ею дорожил, свидетельствует такой факт: после наступления пенсионного возраста он три года (!) не оформлял документы на получение законной пенсии, считая, что он абсолютно работоспособный человек и пенсия ему просто не нужна. В наше время очень сложно представить, чтобы человек добровольно на достаточно длительный срок отказался от причитающейся ему пенсии, но этот реальный эпизод лишь подчеркивает полное отсутствие у Николая Павловича такого социально опасного явления, как меркантилизм.

При всех положительных качествах Николай Павлович не был «легким» человеком – и в семье, и в обществе. Напротив, его внешний вид, сдержанная манера общения (он всегда, что называется, «держал

дистанцию», и никогда не позволял собеседнику в отношении себя вольных формулировок или панибратства), создавали впечатление интеллектуальной сложной личности, не очень «удобной» и даже суровой.

Он имел свою точку зрения на все жизненные явления, и она зачастую расходилась с общепринятой, и практически не менял её, как и модель своего социального поведения: всегда держал слово, принятых стратегических решений также не менял, близко не подпускал к себе людей непорядочных, грязных на руку или хоть отдаленно причастных к коррупционным действиям. Видимо, поэтому сейчас фамилия «Подушкин» в студенческой и общественной среде нескольких поколений шымкентцев ассоциируется с подлинно чистой совестью, на которой нет никаких темных пятен.

Н.П. Подушкин как ученый-археолог является автором многих публикаций на археологическую, историко-культурную тематику, в их числе четыре монографии, он – Почетный гражданин города Шымкента, имеет ряд государственных наград.

ЛИТЕРАТУРА

1. Новое поселение раннеземледельческой культуры на юге Казахстана // ИАН Каз. ССР, сер. общ., вып. № 5. – Алма-Ата, 1968, С. 71 - 75.
2. К вопросу о керамике раннеземледельческих поселений верховий реки Арысь (I - IV в.в.) // По следам древних культур Казахстана. – Алма-Ата, Наука Каз. ССР, 1970, С. 93 - 107.
3. Торткультобе – памятник оседлой культуры долины Арыси V – VIII в. в. // Материалы научной конференции Чимкентского пединститута. Чимкент, 1970 – 6 с.
4. Торткультобе – памятник оседлой культуры долины Арыси V – VIII в. в. // Материалы научной конференции Чимкентского пединститута. Чимкент, 1970 – 6 с.
5. Ранние оседлые поселения Арыси (I-VIII в.в.) // Автореферат дисс. к.и.н. – Алма-Ата, 197, 19 с. Ранние оседлые поселения Арыси (I-VIII в.в.) // Диссертация на соискание учёной степени к.и.н. «Мәңгілік Ел». – Алма-Ата, 1970, 183 с.
6. Гончарные печи раннеземледельческих поселений долины Арыси (Южный Казахстан) // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата: Наука Каз. ССР. – 1973, С. 1830-187.
7. О хозяйстве оседлого населения Арыси в I-IV в.в. н.э. // В глубь веков – Алма-Ата: Наука Каз. ССР. – 1974, С. 78-84.
8. Археологическая разведка в Чимкентской области // АО 1980. – М.: Наука, 1981, С. 440.
9. Раскопки поселения-убежища в ущелье Бургулюк // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. – Алма-Ата: «Наука» Каз. ССР, 1983, С. 177-181.
10. Археологические памятники Чимкентской области. – Чимкент, 1990. – 20с.

11. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область – Алма-Ата: Энциклопедия, 1994. – Т. I., 367с. (в соавторстве с К.М. Байпаковым, Подушкиным А.Н. и др.).

12. Очерки по истории и культуре Казахстана. – Алматы, «Казакпарат», 2003. – 380 с. (в соавторстве с А.Н.Подушкиным).

13. Религиоведение (факультативный курс). Учебная программа, 9 класс. Алматы, «Арман-ПВ», 2009 – 20 с. История мировых религий. – Алматы: «Арман-ПВ», 2012 – 214 с. (в соавторстве с А.Н. Подушкиным).

14. Памяти Кемаля Акишевича Акишева // Мобилизованный археологией. Астана: ЕГУ. 2004, С. 59-60.

ПОДУШКИН А.Н., СУГІРБАЕВА Г.Д. НИКОЛАЙ ПАВЛОВИЧ ПОДУШКИН – ҰСТАЗ, ҒАЛЫМ, АДАМ

Мақалада тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Н.П. Подушкинның Оңтүстік Қазақстан археология ғылымына, білім беру ісіне қосқан үлесі сарапталады. Сонымен бірге ғалымның өлкетану және дінтану ғылымдарындағы жетістіктері қарастырылады. Н.П.Подушкиннің қоғам өміріндегі Облыстық славян орталығының басшысы ретінде атқарған қызметіне де баға беріледі.

Ключевые слова: археология, экспедиция, ЮКАЭ, памятник, андроновская культура, городище, могильник.

PODUSHKIN A.N., SUGIRBAYEVA G.D. NIKOLAI PAVLOVICH PODUSHKIN IS A TEACHER, SCIENTIST, PERSON.

In the article the contribution of the candidate of technical sciences N. P. Podushkin to the South Kazakhstan archeology and education is analyzed. At the same time the achievements of scientists in the field of regional studies and religious sciences are discussed. The role of N.P. Podushkin as the head of the regional center in the Slavic community is assessed.

Keywords: archeology, expedition, monument, Andronovo culture, ancient settlement, burial ground

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

УДК 81'23

НАУЧНЫЕ ИЗЫСКАНИЯ УЧЕНЫХ-ЛИНГВИСТОВ Е.А. АГМАНОВА И Ф.Е. АГМАНОВОЙ В ОБЛАСТИ ИСТОРИИ И ТЕОРИИ ЯЗЫКА

А.Е. АГМАНОВА

В статье рассмотрены основные направления научной и педагогической деятельности ученых-лингвистов Агманова Егемберди Агмановича и Агмановой Фатимы Егембердиевны. Особое внимание уделено монографическим трудам и учебным пособиям, отражающим научные идеи авторов, теоретико-методологические подходы и видение их практической реализации, что позволяет судить о весомом вкладе ученых в развитие казахстанской науки о языке.

Ключевые слова: *ученый-лингвист, тюркология, теория усвоения второго языка, казахское языкознание.*

Известный тюрколог, казаховед, кандидат филологических наук, профессор Агманов Егемберди Агманович бесценно проработал в Шымкентском педагогическом институте 33 года (1964-1997 гг.). Он автор около 60-ти научных трудов. Область его научных интересов связана с вопросами исторического развития синтаксического строя тюркских языков, а также проблемами современного казахского языка. Известно, что исследуя историю развития словосочетаний с аспирантских лет, Егемберди Агманович внес весомый вклад в диахроническое исследование именного управления в казахском языке, успешно защитив по данной проблеме в 1964 г. кандидатскую диссертацию на тему «Именно-атрибутивные словосочетания в языке памятников древнетюркской письменности» [1].

Работа Е. Агманова носила пионерский характер в тюркологии, отличалась очевидной новизной, поскольку на тот момент отдельные типы словосочетания в историческом аспекте, т.е в сравнительном плане материалов древних и современных тюркских языков, не были предметом специального исследования. В процессе исследования он пришел к заключению о том, что в языке древнетюркских памятников встречаются три подтипа именно-атрибутивных словосочетаний, которые различаются по характеру выражаемых ими смысловых отношений, основанных на семантике частей речи, образующих словосочетания. На большом фактическом материале (древние и современные тюркские языки) им выделены специфические признаки, отличающие современные тюркские

языки от языка древнетюркских письменных памятников, показаны пережитки старой нормы, имеющие место в именно-атрибутивных словосочетаниях различных современных тюркских языков. Выводы автора о возникновении именного управления убедительны, анализируемый им языковой материал весьма удачно показывает эволюционный процесс, в результате которого сформировалась рассматриваемая синтаксическая конструкция. Современную синтаксическую конструкцию с управляющим именем автор возводит к трем основным источникам:

- 1) слово в косвенном падеже + имя прилагательное < слово в косвенном падеже + имя прилагательное + вспомогательный глагол;
- 2) слово в косвенном падеже + имя существительное < слово в косвенном падеже + причастная форма + имя существительное;
- 3) определения чисто именного управления со стержневым словом – именем существительным возникли в связи с тем, что в них управляющие существительные имеют глагольную основу.

Аргументировано мнение автора о действии закона экономии в языке, который является основной причиной перехода одних синтаксических явлений в другие. Работа актуальна еще и потому, что в ней поднимается вопрос об этимологии синтаксических явлений.

Отмечая несомненную актуальность рассматриваемого вопроса и теоретические выводы Е. Агманова, рецензенты указывали на ценность его работы как для исследований современных тюркских языков, так и разработки сравнительной грамматики тюркских языков, вопросов исторического синтаксиса казахского языка, спецкурсов «История казахского языка», «Памятники древнетюркской письменности».

В дальнейшем, продолжая свои научные изыскания в избранном направлении, Е. Агманов подготовил и в 1986 г. опубликовал монографию «Қазақ тілінің тарихи синтаксисі» («Исторический синтаксис казахского языка»). В казахском языкознании несмотря на достижения в области исследования современного казахского языка, вопросы, касающиеся истории языка, особенно синтаксиса, все еще недостаточно разработаны. В этих условиях выход в свет книги доцента Шымкентского педагогического института Е. Агманова оказался весьма своевременным, позволившим значительно продвинуть это направление в казахском языкознании [2].

Осознавая острую необходимость в разработке учебных пособий для студентов и преподавателей по вопросам исторического синтаксиса казахского языка, на основе накопленного за многолетние годы исследования богатого фактического материала и выработки собственных теоретико-методологических положений уже практически завершенной докторской диссертации, Егемберди Агманович написал учебное пособие «Қазақ тілінің

тарихи синтаксисі» (сөз тіркестері мен жай сөйлем дамуы) [3]. В данной книге наблюдается значительное расширение объекта научного описания: в ней нашли отражение новые аспекты исследования: 1) Развитие именных словосочетаний с зависимым компонентом–местоимением; 2) Развитие глагольных словосочетаний с зависимыми компонентами – прилагательными, числительными, наречиями; 3) Развитие глагольных словосочетаний с зависимым компонентом в форме *комектес сентік* (инструментальный падеж); 4) Развитие глагольных словосочетаний с зависимым компонентом, включающим вспомогательные слова; 5) Направления развития словосочетаний в казахском языке; 6) Развитие простых предложений.

Автор обращает внимание на некоторые активные процессы в современном казахском языке, показывая, что продуктивные модели образования словосочетаний также обусловлены историческими изменениями, которые основаны на внутренних факторах развития языка: 1) развитие от конкретного к абстрактному; 2) дифференциация и интеграция языковых средств; 3) тенденция от простого к сложному и наоборот, т.е. проявление таких механизмов развития в языке, как экономия и переразложение; 4) закон аналогии в развитии языка. Концептуальные положения автора имеют добротную исследовательскую базу: фактический материал представлен примерами из родственных языков, которые подвергаются сопоставительному анализу с использованием сравнительно-исторического метода. Говоря об особенностях рассмотренных теоретических вопросов, он демонстрирует это на конкретных примерах исторического развития аффиксов, свойственных для каждой части речи, сопоставляя древние и современные формы на материале тюркских языков. Большая часть исследования связана с историей развития именных и глагольных словосочетаний. В разделе об именных словосочетаниях, анализируя историю употребления прилагательных, числительных, местоимений, причастий, существительных и слов с падежными окончаниями, подробно описывает процессы расширения и сужения способности данных частей речи выступать в качестве зависимого компонента именного словосочетания. Выводы, сделанные автором, имеют несомненную теоретическую значимость, их практическая ценность также не вызывает никаких сомнений: ученые-лингвисты, преподаватели и студенты-филологи могут найти ответы на многочисленные вопросы относительно специфики функционирования тех или иных форм слова в составе словосочетаний и простых предложений, поскольку ученый, сопоставляя древние и современные формы с привлечением родственных языков, убедительно обосновывает причины их появления и изменения в процессе

исторического развития казахского языка. Достаточно привести один пример, касающийся развития именно-атрибутивных словосочетаний. Автор считает, что одной из объективных причин расширения круга подобных словосочетаний является переход глаголов в разряд прилагательных (*ауру кісі* – больной человек), увеличение синонимического ряда за счет употребления прилагательного в новом значении (прилагательное *қара* присоединялось к существительному, обозначая лишь цвет предмета, впоследствии оно стало использоваться в новом значении в таких словосочетаниях, как *қара халық* и *қара терім*).

Аргументированы и весьма ценны выводы автора о словосочетаниях с зависимым компонентом–относительным прилагательным. Так, например, выявлено, что в древнетюркских письменных памятниках относительные прилагательные с аффиксами –лы/лі не встречаются, вместе с тем отмечается продуктивность других моделей словосочетаний с относительными прилагательными, развитие которых в современном языке получило новый импульс: это прилагательные с суффиксами –лык/-лік; -сыз/сіз; -ты/ті и др.

Подобные явления описаны также относительно моделей словосочетаний с зависимыми компонентами, выраженными числительными, местоимениями, причастиями и существительными.

Значительное место в работе занимает вопрос развития глагольных словосочетаний, особое внимание уделено словосочетаниям с зависимыми компонентами, выраженными прилагательными и числительными, в частности, автор, считает целесообразным рассматривать данные словосочетания в тесной взаимосвязи с продуктивными в современном казахском языке моделями с зависимым компонентом–наречием: на конкретных примерах доказано, что вместо отсутствовавших в то время в данной позиции наречий (не зафиксированы в первых древнетюркских памятниках) в подобных словосочетаниях в функции обстоятельства употреблялись как качественные, так и относительные прилагательные. Глубокий анализ в диахронической перспективе позволил ученому дать научно обоснованное объяснение природы и специфики функционирования разных моделей глагольных словосочетаний, появление которых в казахском языке обусловлено разными факторами. Так, например, автор убедительно показывает, что формирование глагольного словосочетания с зависимым компонентом–прилагательным *жылы* обусловлено именной основой стержневого слова, в то время как появление таких словосочетаний, как *салқын амандасты* является результатом калькирования из русского языка.

Анализ функционирования падежных форм с древних времен до наших дней позволяет понять сущность тех изменений, которые обуславливают активные процессы в современном языке, данный аспект занимает в работе

особое место. Интересны наблюдения и выводы Е. Агманова относительно падежного управления: выполнение падежной формой в *барыс септік* (дательного-направительного падежа) функций *шығыс септік* (исходного падежа), употребление формы *барыс септік* без падежного аффикса, употребление форм *табыс септік* (винительного падежа) в древних памятниках как с переходными, так и непереходными глаголами, причины активного в современном казахском языке процесса опущения и употребления форм *табыс септік* без окончаний, а также тот факт, что подобные особенности были характерны и для падежных форм *жаттыс* (местного падежа), *шығыс* и *көмектес* септік. Автор здесь уделяет внимание двум моментам: функциональное взаимозамещение падежных форм, а также особенности изменений в их семантике.

Т. Сайранбаев и Б. Омарова в своей рецензии на данную работу, оценивая результаты и выводы автора как новое направление в области исторического синтаксиса казахского языка, отмечают теоретическую и практическую значимость исследования Е. Агманова, его весомый вклад в развитие исторического синтаксиса казахского языка, в частности, в изучение истории формирования и эволюции словосочетаний и простого предложения: «Ағмановтың еңбегі сөз тіркесі синтаксисі мен жай сөйлем синтаксисі, әсіресе оның тарихи қалыптасу эволюциясын айқындауда құнды еңбектердің қатарынан орын алары айқын...Еңбекті бүтіндей алғанда, қазақ тілінің тарихи синтаксисінен ғылыми бағыт беретін, ой толғандыратын күрделі еңбек деп білу орынды» [4].

О значимости упомянутых трудов Егемберди Агмановича говорит и тот факт, что ему было предложено в составе авторского коллектива (Аблақов Ә, Исаев С, Ағманов Е.) подготовить учебное пособие «Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі» («Развитие словосочетаний и процесс лексикализации в казахском языке»), весомую часть которой как в содержательном отношении, так и по объему представленных материалов составили его изыскания [5].

Еще одно направление научно-педагогической деятельности Е. Агманова связано с разработкой многочисленных учебно-методических пособий по казахскому языку, среди которых следует отметить такие труды, как «Қазақ тілінде іс-қағаздарын жүргізу үлгілері» [6] и «Қазақ тілі» [7]. Эти работы также были актуальны и очень востребованы, поскольку отвечали насущным потребностям общества: пособие по деловому казахскому языку представляет собой одну из первых работ, призванных подготовить переход делопроизводства на государственный язык, а вторая учебно-методическая разработка стала незаменимым справочным пособием по казахскому языку для абитуриентов.

Безграничную любовь к науке, ответственное отношение к своему делу, культуру научной этики, основанной на понимании ценности научного знания и в тоже время критического отношения и умения аргументированно отстаивать свои позиции Егемберди Агманович сумел передать своим детям. Достойным продолжателем лингвистической династии Агмановых является Агманова Фатима Егембердиевна, которая работала старшим преподавателем кафедры английского языка Шымкентского педагогического института с 1995 по 2011 годы. Область научных интересов Фатимы Егембердиевны связана с проблемами теории усвоения второго языка, контрастивной лингвистики и межкультурной коммуникации. Блестящее образование (диплом с отличием Алматинского педагогического института иностранных языков, 1977 г.), свободное владение тремя языками (казахским, русским, английским), энциклопедические знания, незаурядные исследовательские способности позволили Ф. Агмановой реализовать свой творческий потенциал. Фатима Егембердиевна – автор более 50-ти научных трудов, проблематика которых лежит в плоскости следующих направлений современной лингвистики и лингводидактики:

- Теория усвоения второго языка (казахского как неродного, казахского как иностранного, английского как иностранного);
- Теория и методика обучения английскому языку;
- Контрастивная лингвистика.

Научные исследования Ф.Е. Агмановой связаны с новым направлением в теории языка и лингводидактике, обогащают методологию лингвистических исследований. Ее научные статьи посвящены контрастивному исследованию явлений казахского и английского языков, казахского и русского языков (выражение предикативных, атрибутивных, объектных отношений), изучению способов выражения различных интенций в разноструктурных языках (согласие/несогласие, утверждение и др.). В ее трудах предпринята попытка выявить универсальные механизмы формирования речевой деятельности при усвоении неродного языка, а также установить особенности усвоения, обусловленные влиянием родного языка, взаимодействием языков (родного и изучаемого) в процессе становления билингвальной личности.

Наиболее значимой практической реализацией ее научных изысканий в области теории усвоения казахского языка как неродного стали подготовленные в соавторстве учебные пособия «Байланыстырып сөйлеу дағдыларын дамытуға арналған жаттығулар жинағы» [8] и «Тілді білсеңіз – елді білесіз («Қазақша сөйлегіңіз келе ме?» оқу кешенінің 3-кітабы) [9].

Необходимо отметить, что Ф. Е. Агманова является обладателем гранта Фонда Сорос Казахстан по результатам конкурса учебников для иноязычной аудитории (1996 г.). Учебное пособие «Тілді білсеңіз – елді білесіз («Қазақша

сөйлегіңіз келе ме?» оқу кешенінің 3-кітабы), изданное как победитель данного конкурса, обладает рядом особенностей. В системе усвоения языковых и фоновых знаний текст как материализованное выражение определенного отрезка реальной действительности позволяет пронаблюдать использование конкретных синтаксических структур согласно интенции говорящего в различных ситуациях общения. Поэтому в процессе усвоения второго языка текст (во всех формах: монолог/диалог/полилог; в устном и письменном предъявлении; при восприятии и порождении высказывания) является непременным условием создания информационно-коммуникативного пространства высказывания, речевой ситуации. В связи с этим разработана методическая система, основанная на реализации полученных знаний в рамках дискурса, позволяющая изучить структурно-семантические и текстообразующие функции синтаксических конструкций. В основе предлагаемой системы лежит логико-синтаксический принцип организации и подачи языкового материала в виде единого цикла, посвященного определенной страноведческой и лексико-грамматической теме, целью которого является обучение решению очерченного круга речевых задач. Данная система предполагает использование текста как а) единицы представления языкового материала; б) единицы обучения речевой деятельности; в) образец функционально-семантического типа высказывания; г) средство создания культурно-информационного контекста общения. Реализация перечисленных аспектов использования текста в процессе усвоения второго языка способствует дальнейшему развитию и совершенствованию языковых и лингвокультурологических знаний (на этапе наблюдения за особенностями использования разных типов субъектно-предикатных конструкций), формированию навыков общения в измененных условиях и их автоматизации посредством неоднократного повторения и практики использования изученных синтаксических структур для построения самостоятельных высказываний при реализации конкретных речевых задач.

Данные учебные пособия и сейчас активно используются в учебном процессе подготовительных факультетов для иностранных граждан в вузах страны.

Следует отметить, что читая лекции по базовым теоретическим курсам по специальности «английская филология» («Теория фонетики», «Теория грамматики», «Стилистика», «Теория перевода», «Страноведение», «Лексикология»), Ф. Агманова подготовила и опубликовала единолично и в соавторстве с коллегами около 20-ти учебно-методических работ, посвященных разным аспектам обучения английскому языку в вузе. Среди них учебные пособия «Practical Course of Translation», «English Reader for Senior Students» «English supplementary», «Practical course of translation»

«English and American Literature», сборники тестов и упражнений «Tests and Exercises on Pr-al course of English Fourth year», «Practical course of English. Translation exercises», «Training Exercises on Phrasal Verbs» и др.

Особая актуальность ее научных изысканий обусловлена их прикладным характером, позволяющим использовать полученные результаты для разработки новых эффективных технологий обучения неродному языку. К сожалению, внезапная болезнь не позволила Фатиме Егембердиевне защитить завершенное ею диссертационное исследование.

История Шымкентского педагогического института, его достижения, его авторитет непосредственно связаны с именами ученых, педагогов, трудившихся в разные годы в стенах вуза. Оценивая вклад ученых в развитие науки, мы отдаем дань уважения памяти тех людей, кто своими научными исследованиями, неустанным трудом и беззаветной преданностью своему делу на ниве образования и воспитания молодого поколения, тем самым сами и создавали историю вуза. Это бесценное интеллектуальное наследие, о котором должно знать и помнить новое поколение преподавателей и студентов Шымкентского педагогического института, это то, чем гордимся мы – выпускники вуза.

1. Агманов Е. Именно-атрибутивные словосочетания в языке памятников древнетюркской письменности. – Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 1964. – 23 с.

2. Ағманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі (есім, етістік сөз тіркестері). – Алматы: Мектеп, 1986. – 112 с.

3. Ағманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі (сөз тіркестері мен жай сөйлем дамуы) // Педагогикалық институттардың филология факультеттері студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Рауан, 1992. – 240 с.

4. Сайранбаев Т., Омарова Б. Тарихи синтаксис туралы алғашқы еңбек. // Қазақстан мұғалімі, 1994. – 3 б.

5. Аблақов Ә., Исаев С., Ағманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. // Университеттер мен педагогтік институттардың филология факультеті студенттеріне арналған оқу құралы – Алматы: Санат, 1997 – 319 б.

6. Қазақ тілі. Жоғары және арнаулы орта оқу орындарына түсетін жастарға арналған методикалық нұсқау // Құрастырушылар: Е. Ағманов, А. Жапбаров, М. Жақыпбеков, О. Жұмашев, М. Сражиев, Қ. Молдабеков – Алматы-Шымкент, 1989 – 79 б.

7. Қазақ тілінде іс-қағаздарын жүргізу үлгілері // Құрастырушылар: Е. Ағманов, М. Жақыпбеков, О. Жұмашев, М. Сражиев. – Шымкент: 1992 – 47 б.

8. Агманова А.Е., Агманова Ф.Е. Байланыстырып сөйлеу дағдыларын дамытуға арналған жаттығулар жинағы. – Алматы, Республикалық баспа кабинеті, 1994 – 74 б.

9. Агманова Ф.Е., Агманова А.Е., Екшембеева Л.В. Тілді білсеңіз – елді білесіз // «Қазақша сөйлегіңіз келе ме?» оқу кешенінің 3-кітабы) – Алматы, «Балауса», 1998 – 136 б.

Ә.Е. АҒМАНОВА ЛИНГВИСТ-ҒАЛЫМДАР Е.А. АҒМАНОВ ЖӘНЕ Ф.Е.АҒМАНОВАНЫҢ ТІЛ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІСТЕРІ

Мақалада тіл білімі саласындағы ғалым-ұстаздар Ағманов Егемберді мен Ағманова Фатима Егембердіқызының негізгі ғылыми және педагогикалық бағыттары қарастырылады. Авторлардың ғылыми тұжырымдамаларын айқын көрсететін, олардың теориялық және әдістемелік көзқарасы мен оның тәжірибелік жүзеге асыру жолдарын нақтылайтын монографиялық еңбектері мен оқу құралдарына ерекше көңіл бөлініп, бұл ғалымдардың қазақ тіл біліміне қосқан ұшан-теңіз үлесін бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: лингвист-ғалым, тюркология, екінші тілді меңгері теориясы, қазақ тіл білімі.

A.YE. AGMANOVA RESEARCH ACTIVITIES OF LINGUIST SCHOLARS YE.A. AGMANOV AND F.YE. AGMANOVA IN THE FIELD OF HISTORY AND THEORY OF LANGUAGE

The article considers the main directions of research and pedagogical activity of linguist scholars Yegemberdi A. Agmanov and Fatima Ye. Agmanova. The particular attention is paid to monographs and textbooks reflecting the authors' research ideas, theoretical and methodological approaches and their vision of practical implementation, which makes it possible to consider the weighty contribution of scholars to the Kazakhstan's language science development.

Key words: linguist scholar, Turkology, Theory of second language acquisition, Kazakh linguistics

УДК 81'23

**АССОЦИАТИВНЫЕ СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: БАЗОВЫЕ ЦЕННОСТИ**

ДМИТРИЮК Н.В., МЕЗЕНЦЕВА Е.С.

Статья посвящена ассоциативным сопоставительным исследованиям, на основе которых создаются ассоциативные словари, отражающие языковое сознание этноса и содержащие уникальные сведения о ментальности и национально-культурной специфике восприятия мира представителями разных этносов. В статье дается сопоставление концептуального центра ядра языкового сознания, что

отражает иерархию ментально маркированных концептов культуры в системе базовых ценностей этноса

Ключевые слова: этнос, языковое сознание, сопоставительное исследование.

Начиная с нулевых годов нынешнего века в казахстанской лингвистике и психолингвистике зафиксирован заметный всплеск интереса к ассоциативным экспериментам. Так, наш научный проект «Межкультурная коммуникация: ментально маркированные концепты казахской культуры и поиск этнической идентичности», имел целью провести массовой свободный ассоциативный эксперимент методом анкетирования по общепринятому в международной практике списку слов-стимулов, составить словарь ассоциативных норм казахского языка и на основе полученных ассоциативных материалов структурировать обратный ассоциативный словарь с последующей задачей выявления ядра языкового сознания титульного этноса Казахстана. Результатом завершеного проекта стала публикация современного Казахского ассоциативного словаря (КАС-2014 [1]), причем его уникальной особенностью стало введение гендерного принципа распределения ассоциативных реакций.

Практически все нынешние психолингвистические ассоциативные работы в Казахстане отражают ментальность и языковое сознание современных представителей титульного этноса. Основным стремлением таких исследований стало выявление некоторого центра, наиболее актуального ядра ассоциативно-вербальной сети, куда входило бы определенное количество (от 10 до 100) единиц, отличающихся степенью интенсивности «притяжения» к высокочастотному центру: от самых активных (10 слов – это так называемый ‘концептуальный центр’ ядра языкового сознания) к менее активным (30 слов – это ‘малое’ ядро) и далее приближающееся к периферии условное число ассоциатов от 75 до 100 единиц, которое считается ‘большим’ ядром языкового сознания (далее – ЯЯС).

Поясним, ядром ЯС принято называть наиболее часто воспроизводимые ассоциации-реакции (R) в ответ на предлагаемые в эксперименте слова-стимулы (S). Впервые ядро ментального лексикона было выявлено А.А. Залевской [2] на материале английского ассоциативного словаря Дж.Киша. В процессе выстраивания центральных и периферийных зон ментального лексикона оказалось, что анализ ассоциативных материалов открывает реальную возможность выявить специфику системности образов сознания, т.е. в определенном смысле выявить и систему ментальных ценностей, и специфику самих образов сознания.

Нам представляется, что именно это составляет основную значимость, назначение ядра языкового сознания этноса – то, ради чего и ведется поиск центральных и периферийных областей в определении базовых ценностей социума в тот или иной период существования, что особенно ценно, если есть материал для сопоставления в разные периоды проведения ассоциативных экспериментов.

Представим для сопоставления концептуальный центр ядра языкового сознания русских, казахов, испанцев и англичан.

Концептуальный центр' ядра языкового сознания
(для русских и казахов – в динамике)

№ п/п	Русские [3: 142]	Русские [4: 6]	Казахи (КРАС-1978) [5]	Казахи (КАС-2014) [1]	Англичане [6; 13]	Испанцы [7]
1	Человек	Жизнь	Адам	Жаксы	Me	Vida
2	Дом	Человек	Әдемі	Адам	Man	Amor
3	Нет	Любовь	Өмір	Әдемі	Good	Mi, mio, mia
4	Хорошо	Радость	Үлкен	Жаман	Sex	Hombre
5	Жизнь	Дом	Жаксы	Көп	No	Azul
6	Плохо	Хорошо	Қыз	Бақыт	Money	Amigo,-s
7	Большой	Друг	Бала	Өмір	Yes	Ser
8	Друг	Нет	Ақ	Үлкен	Nothing	Bueno
9	Деньги	Счастье	Көп	Қуаныш	Work	Luz
10	Дурак	Есть	Жер	Жұмыс	Food	Casa

Как видим, три концептуально значимые ценности: *человек, жизнь и хорошо/-ий* совпали во всех сопоставляемых списках ядра языкового сознания, причем, наибольшая общность совпадений проявилась у русских и казахов (4 совпадения), в меньшей степени им близки испанцы (3 совпадения) и англичане (совпали 2 концепта – *человек* и *хороший*). Обратим внимание на то, что местоимение 'я', отмеченное у англичан на первом месте в числе концептуальных значимостей, у испанцев занимает третью позицию, у русских на 32 и у казахов 98 месте ('большое' ядро языкового сознания казахов советского и современного периодов – ЯЯС-1 и ЯЯС-2 – с ранговой иерархией от 1 до 100 ассоциативных значимостей представлено нами в [8: 141-143]). Восточноевропейская русская и среднеазиатская казахская

культуры направлены в большей степени на *человека / адам*, где высшей ценностью считается *жизнь / өмір*, и основные характеристики мира для них – определения *большой / үлкен* и *хороший / жақсы*; в то время как эгоцентрическим представлениям западноевропейской культуры свойственно позиционирование себя в центре мироздания и привлечение внимания к собственному «я» как к высшей ценности.

Выделенные 4 из 10 совпадений в русском ЯЯС – свидетельство немалых перемен за исследуемые 10 лет (т.е. поменялись 6 из 10 основных значимостей), в то время как в казахском ЯЯС в течение 40 переломных лет неизменными оказались 7 из 10 совпавших ценностей (фактически в другой стране у другого поколения молодежи), что может быть расценено как свидетельство достаточно прочных устоев и неизменных традиций в главных парадигмах жизненного уклада казахов. Всего же в малом ядре сознания (30 сопоставляемых слов ментального лексикона) совпали 15 ассоциатов: к совпавшим вышеперечисленным добавились восемь: *ана* (мать), *бақыт* (счастье), *жаман* (плохой), *жігіт* (парень), *жер* (земля), *керек* (надо), *таза* (чистый), *үй* (дом) [см. 8: 141-143].

В нашем исследовании детальный анализ материалов двух казахских ассоциативных словарей разных периодов (КРАС–1978 и КАС–2014) по ряду параметров выявил и общие стратегии ассоциирования, и неизбежные различия, обусловленные этноментальными, социальными, возрастными и прочими факторами. По параметру выявленных отличий в ассоциативном реагировании представителей двух поколений можно, на наш взгляд, констатировать факт трансформации ментальных представлений, ценностных приоритетов и жизненных установок современного поколения казахов, что обусловлено, скорее всего, спецификой разного с предыдущим поколением коммуникативного опыта – проживанием респондентов в иных социальных, морально-этических, геополитических условиях, когда их социализация проходила фактически в разных странах.

Манифестируемые в современном обществе идеи трансформирования этнокультурных особенностей в русло общечеловеческих ценностей легли в основу широко распространеннейшей концепции глобализации и мультикультурализма. Однако массовая миграция восточного мира на запад в последнее время показала, что рассуждения об «обмене культур и ценностей», о «врастании в иную культуру», о «положительном облагораживающем влиянии запада на варварские устои жизни обездоленных народов» оказались в известном смысле ложными посылами. Несостоятельность идей мультикультурализма коренится в глубинных архетипах сознания, укоренившихся в мощном этнокультурном стержне

специфического мировосприятия и соответствующих ему принципах самоидентификации этноса в целом и отдельного его представителя.

Среди исторически существовавших сообществ, в которых устойчивые традиционные структуры мировосприятия стали своеобразным «ядром» социальной системы и отчасти блокировали проникновение внешних инноваций, особое внимание привлекают страны древнего и средневекового Востока, где конфессиональная обусловленность социального поведения и мышления стала, по общепринятому мнению, консервирующим фактором такого миропорядка. Сравнительный анализ стран Востока и Запада в разрезе культурно-исторических исследований показывает, что различия между этими двумя регионами издавна приобрели характер достаточно резких структурных расхождений, начиная с эпохи Возрождения [см. 9: 74] вплоть до настоящего времени. Разрыв традиционных структур в западноевропейском обществе был осуществлен в процессе развития индустриального способа производства, принципиально отличавшегося от евразийского и среднеазиатского, о чем образно пишет А.Дононбаев: «Колесо же истории на Востоке исторически длительный период воспроизводило в своем движении без значительных качественных скачков одни и те же типы социальных структур» [10: 46].

Эти факторы не могли не накладывать определяющего отпечатка на формы и способы культурно-исторического и нравственно-психологического отражения социальной действительности человеком, что закрепилось в архетипах языкового сознания и принципиально несхожих языковых картинах мира представителей Востока и Запада. Систематическое воспроизведение традиций, объясняемое тем, что на первых этапах своей истории общество для обеспечения жизнеспособности своего существования стремилось скорее не к развитию, а к сохранению и укреплению сложившихся способов и приемов деятельности, накладывало отпечаток на специфические особенности процесса формирования своего мировоззрения и системы своих ценностей. Как писал Густав Г. Шпет, «духовное богатство индивида есть прошлое народа, к которому он сам себя причисляет» [11: 574], а значит и образ мира современных народов есть результат нашего прошлого.

В этой связи уместно привести и мнение Николая Серг. Трубецкого, известного своей приверженностью идеям евразийства: «Одураченные романогерманцами «интеллигенты» не-романогерманских народов должны понять свою ошибку. Они должны понять, что та культура, которую им поднесли под видом общечеловеческой цивилизации, на самом деле есть культура лишь определенной этнической группы романских и германских народов. Это прозрение, разумеется, должно значительно изменить их

отношение к культуре собственного народа и заставить призадуматься над тем, правы ли они, стараясь, во имя каких-то «общечеловеческих» (а на самом деле романо-германских, т.е. иностранных) идеалов, навязывать своему народу чужую культуру и искоренить в нем черты собственной национальной самобытности. Решить этот вопрос они могут лишь после зрелого и логического обследования притязаний романогерманцев на звание «цивилизованного человечества» [12: 65].

Вопрос о ценностных предпочтениях социума решался в разные времена в рамках разных учений, и на каждом витке развития гуманитарных и социальных наук эти вопросы, как и способы их решения, всегда носили рефлексивный, во многом субъективный характер.

В настоящее время в русле психолингвистики эта проблематика впервые приобрела относительно объективный характер за счет инструмента, с помощью которого исследователь способен найти доступ к человеческому сознанию – это многократно апробированный и испытанный в деле ассоциативный эксперимент. И в данном случае, построение на его материале иерархии базовых ценностей, или ценностных приоритетов в виде ядра языкового сознания (ЯЯС), становится убедительным и объективным свидетельством того, что объединяет разные этносы, что является стержнем, на котором формируется и держится этнос, и эти глубинные архетипические связующие нити вероятнее всего и представляют собой базовые общечеловеческие ценности. Такие ядерные центры могут указать и на неизбежную разницу в мировоззрении и в выборе ценностных ориентиров у разных народов, что способно обозначить «болевые точки», вызывающие протест или непонимание, и снять проблему перерастания иного /другого/чужого в чуждое и враждебное.

В заключение отметим, что выстроенное на основе прямых и обратных ассоциативных словарей (в основе которых лежит материал массовых свободных ассоциативных экспериментов) «ядро» языкового сознания того или иного этноса дает весьма наглядную картину ценностных предпочтений общества в данный период развития. Более того, в тех случаях, когда такие эксперименты проводились и ранее, возникает уникальная возможность сравнения того, что изменилось и что осталось неизменным в ценностных ориентациях социума у представителей разных поколений и этносов, и попытаться осознать и проанализировать, в каком направлении движется общество, трансформируя свой выбор в предпочтении ценностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дмитрюк Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д., Молданова Ж.И., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.И. Қазақша ассоциациялық сөздік.

Казахский ассоциативный словарь (КАС). – Алматы-Москва; Медиа-ЛогоС, 2014. – 330 с.

2. Залевская А.А. Психолингвистическое исследование принципов организации лексикона человека / Автореф. дисс... д-ра филол. наук. – Л., 1980. – 48 с.

3. Уфимцева Н.В. Русские: опыт еще одного самопознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., ИЯ РАН, 1996.

4. Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А., Ю.Н. Караулов, Е.Ф. Тарасов. Славянский ассоциативный словарь (русский, белорусский, болгарский, украинский). – М.: ИЯ РАН, 2004. – 792 с.

5. Дмитриук Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь (КРАС-1978). – Шымкент-Москва, 1978. – 246 с. (переизд. 1998) или [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://dmitryuk-nv.livejournal.com>.

6. Kiss D. and others. The Associative Thesaurus of English. – Minnesota, 1972.

7. Караулов Ю.Н. Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети // Языковое сознание и образ мира. – М., ИЯ РАН, 2000.

8. Дмитриук Н.В., Черкасова Г.И., Артыкбаева Ф.И. Этноментальный феномен ядра языкового сознания: ассоциативные исследования в Казахстане // «Вопросы психолингвистики». – М., № 2 (28). 2016. С. 132-150.

9. Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. – М.: Наука, 1972.

10. Дононбаев А. Институциональный анализ политической культуры человека: советский и постсоветский опыт Кыргызстана // Автореферат дисс. ... доктора политических наук. – Бишкек, 2006.

11. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию // М., 1989. С.475-574.

12. Трубецкой Н.С. Европа и человечество // Н.С. Трубецкой. История. Культура. Язык. – М., 1995. С.55-104.

ДМИТРИУК Н.В., МЕЗЕНЦЕВА Е.С. ASSOCIATIVE COMPARATIVE RESEARCH IN KAZAKHSTAN : BASIC VALUES

The article is devoted to associative comparative research on the basis of which the associative dictionaries are created reflecting linguistic consciousness of the ethnic group the article contains unique information about the mentality and cultural specifics of world perception by representatives of different ethnic groups. The article provides a mapping of the conceptual core of linguistic knowledge that reflects the mental hierarchy of the bulleted concepts of culture in the system of basic values of the ethnic group.

Keywords: *ethnos, language consciousness, a comparative research.*

ДМИТРИУК Н.В., МЕЗЕНЦЕВА Е.С. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АССОЦИАТИВТЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР: БАЗАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Статистикалық қауымдастықтармен байланыстырылған, олар негізінен қауымдастырылған сөздіктерді жасайды, олар этнос туралы түрлі этнос және мәтелдік ерекшеліктерді қамтитын және халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Мақала этнос негізгі құндылықтар жүйесіндегі ой-өріспен белгіленген мәдени концепциялардың иерархиясын бейнелейтін тілдік сана өзектілігінің концептуалдық орталығын салыстырады.

Кілтті сөздер: *этнос, тілдік сана, салыстырмалы зерттеу.*

ӘОЖ 81.512

Ә.ЕРМЕКОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ СӨЗ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ

ОМАР Б.Қ.

Мақалада Шымкент мұғалімдер институтының (бүгінгі ОҚМПИ) негізін қалаған, алғашқы директорларының бірі болған профессор Әділ Ермековтің ғылыми-педагогикалық қызметі, қазақ тіл білімінің тарихы мен теориясы, этимологиясы мен семантикасы жайлы жазылған құнды еңбектері талданды

Кілт сөздер: Семантика, этимология, методика, оқулық, орфография, диалектология, стилистика

80 жылдық тарихы бар Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты 1937 жылы екі жылдық мұғалімдер институты болып ашылғанда оның екі факультеті, филология және тарих факультеттері ғана болғанын біреу біліп, біреу білмес [1]. Осы қарашаңырақтың іргесін қаласқан, алғашқы ұстаздарының, алғашқы директорларының бірі – Әділ Ермеков еді. Әділ аға туралы аңызға бергісіз әңгімелер өте көп. Соның бәрінде Әділ ағаның өте қарапайым ғұмыр кешкені, жастайынан көп қиыншылық көрсе де тырмысып, үлкен жетістіктерге жеткені, қандай лауазымды қызметтер атқарса да өте қарапайым, жаны таза, жүрегі кең азамат болғаны, педагог-ғалым ретінде өзін таныта білгені айтылады.

Әділ ағаның атына айтылған көп жылы лебіздердің бәрі де рас. Орта мектепті бітірген соң, 1966 жылы Шымкент педагогика институтының қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша оқуға қабылданғаннан бастап, Әділ ағамен күн сайын ұшырасып, дәрістерін тыңдадық. Жұрт аңыз қып айтатын «Абай жолы» романынан жатқа оқылған үзінділерін тыңдап, әкеміз сияқты қамқор бейілін көріп, «Уай, жолың болғыр» дейтін үйреншікті әзілін де естігенбіз. «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі » деп аталатын сабақта тақтаға көне түркі әріптерін жазып, көне сөздердің мән-мағынасын түсіндіріп, үстіне жағылған борды да елемей, жымыып тұрған келбеті көз алдымда.

2009 жылы қазақ тілі кафедрасы Шымкент мұғалімдер институтының алғашқы директорларының бірі, өмірінің соңына дейін қазақ тілі кафедрасын басқарған Әділ Ермеков ағамыздың туғанына 100 жыл толуына арнап «XXI ғасыр білім беру жүйесі: бәсекеге қабілетті маман даярлау мәселелері» атты халықаралық ғылыми конференция өткізген болатын. Бұл шараны өткізуге Шымкент пединститутының қазақ әдебиеті кафедрасында көп жылдар істеген, Әділ Ермеков ағамыздың қызметтесі, әрі замандасы, ардагер-ұстаз

ф.ғ.к, доцент Мырзай Алтынбекова апамыз мұрындық болды. Ол кісінің «Ұстаз-ғалым» атты еңбегі ағамыздың рухына бағышталған ескерткіш десек артық болмас.

Конференцияны өткізу, оның жинағын шығару барысында Ә.Ермеков ағамыз туралы материалдар іздеп, оның өмірі мен шығармашылығын қарастыра бастадым. Әділ Ермековтің ғылыми-педагогикалық өмір жолы отызыншы жылдары басталған екен. 1932 жылы ҚазПИ-дің тіл және әдебиет факультетіне оқуға түсіп, қазақтың зиялы азаматтары С.Сейфуллин, Қ.Жұбанов, С.Аспандияров, М.Әуезов, С.Аманжоловтардан дәріс алып, әрі жұмыс істей жүріп институтты 1936 жылы үздік дипломмен бітіреді. Осы жылы оны Халық ағарту Комиссариаты Түркменстанның Мары қаласындағы педтехникумға оқытушы етіп жібереді. 1938 жылы Шымкент қаласында жаңадан ашылған екі жылдық мұғалімдер институтына қызметке жіберілген. Ә.Ермеков институтта алғашқы ашылған филология факультетінің тіл және әдебиет кафедрасында оқытушы, кафедра меңгерушісі, институт директоры болып 1952 жылға дейін істейді. 1952-1954 оқу жылдары ҚазКСР оқу министрлігі жанындағы педагогика ғылымдары ғылыми-зерттеу институтының директоры, 1954-1963 жылдар аралығында Қызылорда мемлекеттік педагогика институтының директоры қызметін, 1963 жылы Шымкент педагогика институтына қайта оралып, өмірінің соңына, 1976 жылға дейін қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарады.

Шымкент мұғалімдер институтын басқарған ауыр жылдары Ә.Ермеков педогогтік қызметпен қатар ғылымға аса ден қойып, қазақ тіл білімінің тарихы мен әдістемесіне байланысты ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізе бастайды, 1939 жылдың өзінде-ақ «Халық мұғалімі» журналында 18 ғылыми мақаласы жарияланыпты. Сан-салалы тақырыпты қамтыған бұл ғылыми мақалаларында қазақ тіл білімінің лексикология, морфология, синтаксис және қазақ тілін оқыту әдістемесі салаларының ең өзекті мәселелері айтылған. Оның алғашқы ғылыми мақаласының бірі – «қазақ тіліндегі жаңа бағдарлама мен оқулық» жайы болса, одан кейінгі мақалалары қазақ тіліндегі сөз тіркесі, сөйлем, сөйлем мүшелері, орфография мен терминология, семантика мен диалектология, стилистика т.б тақырыптарға арналды.

Отызыншы жылдардың ортасы мен аяғына қарай қазақ тіл білімінде сөйлем мүшелері, оларды топтастыру, сөйлем мүшелерінің орын тәртібі, сөйлем мүшелерін бір-бірінен ажырату мәселелері туралы түрлі пікірталастарға арқау болған Қ.Жұбановтың, С.Аманжоловтың, М.Балақаевтың еңбектері мен мақалалары жарық көрді. Осы талас пікірлерге дер кезінде үн қосқан Ә.Ермековтің 1939 жылы «Халық мұғалімі» журналында жарияланған «Сөйлем мүшелері туралы», «Қазақ тіліндегі пысықтауыш пен жанама толықтауышты ажырату мәселелері»,

«Грамматикалық категориялардың заңды правосы» деген мақалаларының құны сол кездер үшін өте маңызды болды. Автор ол мақалаларында сөйлем мүшелерін жіктеу, топтастыру, тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелердің орын тәртібі, қазіргі синтаксистік мөлшерден ауытқып, анықталушы бірінші орында келген *iші тар, қолы ашық* т.б тірестердің қолданылу ерекшеліктері, сондай-ақ пысықтауыш пен жанама толықтауышты бір-бірінен ажыратудың заңдылығы туралы ойлары тың зерттеулерге жол ашты. [2, №9; 3, №9; №4; №23-24].

Әділ Ермаков 1940 жылдары жазған мақалаларында ұлы ақын Абайдың философиялық, педагогикалық ойларын тарата, дамыта отырып түсіндірсе, халық батыры, әрі ақын Махамбет Өтемісұлы мен ақын Жамбыл Жабаевтың өлеңдерінің тіліндегі көркемдік ерекшелікті де талдайды. 1941 жылы «Халық мұғалімі» журналының бірнеше санына шыққан «Қазіргі қазақ тілінің кейбір мәселелері» атты мақалаларында қазақ тіліндегі сөз таптарының өзіндік белгілерін айта келіп, әр сөз табының өзіне тән қосымшаларын, сол арқылы өзара ажыратылып жататынын, сондай-ақ сөйлем мүшелерінің қалыпты орын тәртібі болатынын, тіпті қалыпты орын тәртібінің жүйесі сақталынбай нормадан тыс та қолданылатынын түсіндіреді [5, №7; №9]. 1949 жылы «Қазақ тілі тарихының мәселелері» деген мақаласында Ә.Ермаков өзінің тіл білімі төңірегінде нағыз ізденімпаз ғалым екендігін көрсете білді. Ол тек қазақ тілінің заңдылығын ғана емес, туыстас түркі тілдерінің заңдылығын, өзбек, түрікмен, татар т.б тілдермен салыстыра зерттеу нәтижесінде тарихи-салыстырмалы грамматикаға зор үлес қосты.

Ә.Ермаков қазақтың байырғы сөздерін, соның ішінде малға байланысты және жер шаруашылығы мен халықтың тұрмыс тіршілігіне байланысты көптеген көне сөздердің тарихы мен қолданылу аясын, мағынасын өте жақсы білетін білгір лексиколог еді. Ол өзінің көп жылғы жинаған бай материалдары негізінде 1950 жылы ҚазССР ҒА толық мүшесі, ф.ғ.д., профессор Н.Сауранбаевтың жетекшілігімен «Қазақ лексикасындағы біріккен сөздердің семантикасы» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғайды. Бұл еңбек қазақ тіл білімінде сөз семантикасын зерделеген алғашқы ғылыми еңбек еді.

Автор бұл еңбекте екі компоненттен құралған, құрамдары кірігіп кеткен күрделі сөздердің семантикасы мен тарихын этимологиялық тұрғыдан талдау жасау арқылы бес түрлі қалыптасу заңдылығын көрсетті, сөйтіп олардың 16 түрлі семантикалық тобын ажыратып, 1500-дей біріккен, кіріккен сөздерге талдау жасайды [6,7].

Ә.Ермаков өзінің диссертациялық еңбегінде біріккен сөздердің сыртқы түр-тұрпаты мен өзіндік қасиеттеріне қарай жеті түрлі белгісін: тұтас тұлғалануы; сөйлемнің бір ғана мүшесі қызметін атқаруы; белгілі сөз

табының құрамына кіруі; бір ұдай интонациясымен айтылуы; кейбір компоненттерінің бүтіндей не жартылай дербес мағынасынан айрылуы; бірге жазылуы; сөздікте бүтін бір сөз ретінде берілуі, - сияқты біріккен сөзді басқа сөздерден ажырататын белгілері мен қалыптасу заңдылығын атап көрсетті. Автордың бұл еңбегінде қазақ тіл біліміндегі өзекті үш мәселені, семантика, емле және этимология мәселесін көтерді. Бұл қазақ тіл біліміндегі үлкен жаңалық, үлкен бетбұрыс болды.

Диссертациялық жұмыста біріккен зат есімдерге семантикалық, этимологиялық талдау жасалынған. Мәселен, *жау-жұмыр* деген біріккен зат есімнің мәні шөлейт жерде өсетін, жеуге жарамды өсімдік атауы, оның бірінші компоненті *яг* (масло) қазақ тілінде май дегенді білдіріп, қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сәйкес *я* дыбысы *ж* дыбысымен ауысып *жау* түрінде, ал *жұмыр* деген екінші компоненті өсімдік жемісінің сәбіз сияқты жұмыр болғандығына қарай айтылғандығын түсіндіреді. *Кейуана* сөзінің шығу тегін былай талдайды: *кейуана* – *кейеуана* (күйеу баланың анасы), *қайын ана* деген мағынада қолданылған сөз екенін, *кейуана* біріккен сөзіндегі бірінші компоненті *кейу* қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сәйкес *күйеу* болып өзгергенін түрікмен, қырғыз тілдерінің заңдылығымен салыстыра отырып дәлелдейді. *Еңлік* деген қыз балаға атау болған сөздің мағынасы мен этимологиясын талдай келіп, оның ерекше қасиеті бар қызыл түсті білдіретін шөп тамырының атауынан шыққандығын айтады. Сондай-ақ құрамдары кірігіп кеткен, қазақ тілінің төл сөздеріне этимологиялық талдау жасап: *қоян* – қой сияқты аң, *жылан* – жылжымайтын аң, *жамбас* – жанына бас, *итмұрын* – иттің мұрны тәріздес жеміс екендігін түсіндіреді [7. 2,6].

1962 жылы «Қазақстан мектебі» журналында жарық көрген «Қазақтың малшылық лексикасы жөнінде» деп аталатын мақаласында жылқыға, жылқының төліне байланысты атаулардың шығу тегін талдап көрсетеді. Мәселен, «құлыншақ» туғаннан желіге байланғанға дейінгі кезең, бұл бір-бір жарым ай шамасында, - дей келіп, құлыншақты желіге байлаудың екі шартын, біріншісі *қарақұлақ болу*, екіншісі *өркен тастау* деп және бұл сөздердің мән-мағынасын ашып түсіндіруі, көркем шығармадан мысалдар беру арқылы дәйектеуі Ә.Ермековтің қазақтың малшылық лексикасын, әсіресе төрт-түлік малға байланысты атауларды, оның шығу тегі мен семантикалық ерекшелігін өте жақсы білгендігін байқауға болады [8,82-84]. Аталған мақалада желіге құлын байлап, бие сауу маусымын «биебау» деп биебауда байланған құлынның емін-еркін жүріп, қою саумалға тойып қондануын, күз орталарында құлынның «жабағы», көктемге қарай «тай» деген атауды иемденетіні, келер жылғы биебауда «құнан» шығатыны, қыс өтіп көктемде «дөнен» аталатыны, қысқасы, ата-бабаларымыз малдың жасын маусымға қарай атайтынын баяндайды. Сонымен бірге жылқы малында

болатын ауру түрлерін көркем шығармадан алынған мысалдармен, мақал-мәтелдермен өте әдемі сипаттайды. Атты баптап, бәйгеге, көкпарға қосып жүрген азаматтар Әділ ағамыздың осы мақаласынан өзіне керек көптеген мәліметтер алуына болады. Мұндай қызықты деректер Ә.Ермеков шығармашылығында молынан кездеседі. Жазу қызметі барынша артып отырған бүгінгі таңда күрделі сөздердің бірге немесе бөлек жазылуының графикалық шарттылық емес, құрылымдық, семантикалық деңгейдегі өзгерістерді көрсететін белгі екендігі осындай зерттеулердің нәтижесінде танылып отыр.

Проф. Ә.Ермеков қазақ тіл біліміне қатысты ең негізгі мәселелерге: алфавит, орфография, терминология, грамматика, лексикология, әдістеме тарих мәселелерін де дер кезінде көтеріп, оған үн қосып отырды. Мәселен, орыс тіліндегі «учебник» сөзінің көп уақытқа дейін баламасы табылмай келген болса, Ә.Ермековтің ұсынуымен учебниктің орнына «оқулық» сөзі дүниеге келіп, 1952 жылы 18 қазанда ҚазССР Министрлер кеңесі жанындағы терминологиялық комиссия термин ретінде бекітіп, күні бүгінге дейін қолданылуы оның сәтті шыққан термин екенін көрсетті.

Ә.Ермеков өз заманында ғалымдығымен қоса педагог-әдіскер ретінде де танылды. Мәселен, орыс мектептерінде қазақ тілін үйретудің әдістемесінен оқулық жазған авторлардың бірі және алғашқысы болды. Бұл кісінің тікелей бастамасымен, Ә.Ермеков, Р.Сыздықова, Ғ.Мұсабаев, А.Айдарбеков авторлығымен «Қазақ тілі» Учебник казахского языка для 5-7, 8-10 кл русских средних школ» деп аталатын оқулықтары Алматыда «Қазақтың мемлекеттік педагогикалық оқулықтар» баспасынан 1952, 1953, 1954 жылы, С.Матиченкомен бірігіп жазған «Грамматика русского языка» деп аталатын оқулығы да сол баспадан 1953, 1955, 1956 жылдары жарық көрді. Ғалым-әдіскердің қазақ тілі мен орыс тілінің заңдылықтарын салыстыра отырып зерттеудегі еңбектері өте сәтті шыққан.

1955 жылы жарық көрген «Әліппені оқытуға көмекші құралы» бастауыш мектеп оқушыларына әріп танытып, сауат ашуға арналған, сабақ жүргізудің әдіс-тәсілдерін үйреткен бірден-бір құнды еңбек болса, 1958 жылы жарық көрген «Грамматикалық талдау» деп аталатын орта және 7 жылдық мектеп мұғалімдеріне арналған көмекші құралы арқылы қазақ тілі бойынша алған теориялық білімнің негізі болып есептелетін грамматикалық талдау жүйесінің негізін салды.

Ә.Ермеков ғылыми педагогикалық жұмыстармен қатар қоғамдық жұмыстарды да қатар алып жүрді. 1939-1952 жылдар аралығында Шымкент қалалық кеңесінің депутаты, одан кейін Қызылорда педагогикалық институтының ректоры болып істеп жүрген кезінде бірнеше жыл Қызылорда облыстық және қалалық кеңестің депутаты болып ел өміріне белсене

араласты. Ә.Ермековтің көзін көрген І.Кеңесбаев, Ә.Қайдаров, А.Әбдірахманов сынды академик ғалымдар оның ғылыми-педагогикалық еңбектеріне кезінде өз бағаларын берген [9; 10].

Ә.Ермековтің педагогикалық өтілі 45 жылды құраса, соның 38 жылын жоғарғы оқу орнында басшылық қызметтерде, 25 жылын біздің Шымкент педагогика институтында директор және кафедра меңгерушісі қызметтерін атқарған. Бар өмірін ғылымға, педагогикалық жұмыстарға арнаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. 8-к,-т,201-іс,43-п,1962-к,1-т,340-іс,142-п;
2. Ермеков Ә. Сөйлем мүшелері туралы, «Халық мұғалімі» журн. – А., 1939, №9
3. Ермеков Ә. Қазақ тіліндегі пысықтауыш пен жанама толықтауышты ажыратудың критериясы, «Халық мұғалімі» журн. – А., 1939, №9
4. Ермеков Ә. Грамматикалық категориялардың заңды правосы, «Халық мұғалімі» журн. – А., 1939, №23-24
5. Ермеков Ә. Қазіргі қазақ тілінің кейбір мәселелері, «Халық мұғалімі» журн. – А., 1941, №7,9
6. Ермеков Ә. Қазақ тіліндегі біріккен сөздердің мағынасы // фил. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін диссертация. – А., 1950
7. Ермеков Ә. Семантика слитных слов в казахской лексике// АКД. – А., 1950
8. Ермеков Ә.Қазақтың малшылық лексикасы жөнінде. Қазақстан мектебі. – А., 1962, №2.
9. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер, – А., 1987
10. Развитие казахского советского языкознания. – А., 1980

ОМАР Б.К. ОСНОВОПОЛАГАЮЩАЯ КОНЦЕПЦИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕОРИИ И ИСТОРИИ ЯЗЫКА А. ЕРМЕКОВА.

В статье анализируется научно-педагогическая деятельность профессора А.Ермекова – одного из основателей Шымкентского педагогического института (ныне ЮКГПИ), его труды по истории и теории казахского языкознания, этимологии и семантике.

Ключевые слова: *семантика, этимология, методика, учебник, орфография, диалектология, стилистика.*

OMAR B.K. FUNDAMENTAL CONCEPT OF RESEARCH IN THEORIES AND HISTORY OF LANGUAGE PRESENTED BY A. ERMEKOV

This article deals with the scientific-pedagogical activity of the professor A.Ermekov, who made a great contribution to the formation of Shymkent pedagogical institute development (nowadays SKSPI). His valuable works are about the analysis of the history and theory, etymology and semantics of the Kazakh linguistics.

Keywords: *semantics, etymology, method, textbook, orthography, dialectology, stylistics.*

УДК 392

ЭТНОГРАФИЯ И СЕМИОТИКА КАВКАЗСКОГО «ДОМА»

КУЧУКОВА З. А.

Российский философ и культуролог Г. Д. Гачев установил закон соотнесённости между природной средой и моделью традиционного жилища, исторически созданной каждым этносом на планете. Отталкиваясь от данной концепции, автор статьи исследует историю и семиотику кавказского «дома». Преимущественное внимание уделяется символически маркированным элементам дома – «скальной стене», «чердаку», «очажному камню».

Ключевые слова: история, Бернштейн, карачаево-балкарская этнокультура, дом, архетип, символика, очаг, амбивалентный огонь.

В интервью корреспонденту «Литературной газеты» (2004 г., № 18) Г. Гачев, рассуждая на тему производности этнокультуры от природных условий, выстраивает любопытный типологический ряд: «юрта – это жизнь в животном, изба – в дереве, сакля – в камне и вот модели мира кочевника, земледельца и горца» [13, с. 11]. Что касается «балкарской архитектуры», то до недавнего времени само это словосочетание вызывало чувство недоуменного снисхождения, поскольку понятие «архитектура» у большинства людей привычно ассоциируется с египетскими пирамидами и западно-европейскими соборами, но не с горскими саклями. Заниженная архитектурная самооценка балкарца осталась зафиксированной в воспоминаниях московского ученого, который в ответ на свои расспросы, услышал от местного старика-строителя: «Много сюда людей приходило, сказки записывали, песни наши, а вот как мы дома строим, ты первый спрашиваешь» [3, с. 4].

Академической сенсацией для многих, в первую очередь, для самих балкарцев, стал неожиданный выход в свет уникального издания «Архитектура балкарского народного жилища» в годы перестройки, в 1993 г. в Москве. Оказалось, автор книги, московский архитектор и художник Эммануил Бенционович Бернштейн еще в конце 30-х гг. XX века подверг всестороннему исследованию традиционное балкарское жилище и подготовил макет книги с серией собственных иллюстраций и научными комментариями. Годы войны, депортации, другие объективные причины помешали раньше выпустить книгу, которая более полувека ждала выхода в свет. По мнению издателей, главная научная ценность книги заключается в том, что изложенный в ней этнографический материал «восполняет недостающие страницы всеобщей истории архитектуры» [3, с. 8].

Во вступительной статье Э. Б. Бернштейн высказывает мысль об абсолютном соответствии балкарского жилища законам архитектурной бионики: «по этим строениям, по обнаженности их конструкции и ясности планировочной структуры, по слитности их с окружающей природой, из которой, казалось, они выросли, можно было представить со всей очевидностью, как выглядело самое «детство» архитектурно-строительной деятельности человечества, когда жилище уже не было всего лишь укрытием вроде пещеры, но еще не стало объектом сознательного художественного творчества» [3, с. 4]. Ученый вовсе не отказывает в эстетических достоинствах горской сакле, главная красота которой состоит не в «узорочье», не в декоративных элементах, а в «совершенстве пропорций», «выразительности конструкций», «ритме расстановки столбов», «соотношении размера очага ко всему пространству жилища», являющихся следствием «природного чутья» и «гармонического вкуса строителя» [3, с. 6]. Думается, здесь уместен термин «геометрическая символизация» [12, с. 262], обозначающий семантическую нагруженность фигур.

Если искать аналогию типу балкарского жилища в мире животных, то морфологически оно окажется близким птичьему гнезду по форме, по строению, по факультативности крыши, по близости к небу. По впечатлению Е. Баранова, «дворы расположены по скатам отлогого холма и по карнизам отрывистых скал, так что на путника они с первого взгляда на них производят впечатление скорее орлиных гнёзд, чем человеческих жилищ» [1:3]. Слово – проводник в область этноментального, где легко обнаруживается неслучайное соседство в языке балкарцев понятий–близнецов «юй (уй) – дом и «юйя (уйя) – гнездо, функциональное сходство которых отпечаталось и на уровне вербальной идентичности.

Поскольку балкарский дом покоится на теле горы, то его корни – это корни горы, сообщающие ему абсолютную устойчивость, надежность, укорененность. Еще большее ощущение сращенности со склоном горы дому придает привычка балкарца «строить так, чтобы заднюю стену жилища составил вертикальный срез скалы, как наиболее надежная опора для перекрытия. Словно человек еще не решился окончательно оторваться от той среды, которая была для него привычна, когда жилищем являлась пещера, найденная или вырубленная в массиве самой скалы» [3, с. 5]. Место у скальной стены имеет специальное обозначение в языке – «тёр» и является самой почетной стороной жилого помещения, где обычно располагаются старейшие члены семьи и гости.

В языке многих народов мира, в том числе, в русском языке встречается метафорическое выражение «иметь крышу над головой» в значении «иметь дом, быть защищенным от стихии». Для балкарца же

эмблематическим знаком «дома» является не крыша, а очажный камень. «Ай бир тыпыр ташым болгъа эди!» (хоть бы у меня был очажный камень!), - метафорически скажет горец, мечтающий о доме, в отличие от равнинного жителя, который будет мечтать о «крыше над головой». Значимость дома в балкарской ментальности подчеркивается тем, что концепт «дом» заложен в основу понятия «жениться» (*юленирге*) с буквальным значением «одомить».

Чердак в доме горца играет важнейшую роль, но при этом его функциональные особенности отличны от традиционного в других этнокультурах понятия. Вместо этого «музея для грёз», в котором «старые вещи навсегда притягивают к себе детскую душу» [2, с. 105], расположен «небесный балкончик», стоя на котором горец вступает в диалог с Луной, Солнцем, Звездами, с небесным миром. Видно, поэтому у всех горских народов поэтически-ассоциативное мышление преобладает над рационально-рассудочным. Интересную художественную трактовку мифологемы «чердака» мы обнаруживаем в двух стихотворениях поэта-спецпереселенца М. Мокаева, написанных в 1955 в Казахстане. Одно из них называется «На чердаке» [5, с. 363], а второе – «Почему я сплю на чердаке» [5, с. 364]. Лирический герой через образ «чердака» подчеркивает идею духовного восхождения, воспарения над предписаниями спецкомендатуры, веру в милость небес.

Словом тюркского происхождения «очаг» (от жага) - место огня) принято обозначать сакральный, организующий центр дома, который может быть воплощен в форме открытого огня, печи, камина. Через всю длительную историю общения человека с огнем проходит традиция его сакрализации, обусловленная повсеместным представлением о его божественном происхождении. Недаром в мифотворчестве многих народов огонь описывается как первоначальная собственность небожителей, похищаемая культурным героем для общечеловеческого блага. В одних мифах происхождение огня связывается с Солнцем: «Люди отбили от него кусочек и так получили огонь» [10:239], в других, в частности, в балкарских доминирует мотив астрального происхождения огня. Согласно солярно-астральной теории, огонь, как прообраз солнца (звезд) является стимулятором жизни, «созидающей силой, которая благоприятствует росту растений и развитию всего живого». Принципом имитативной магии английской ученый Дж. Фрэзер объясняет извечное пристрастие людей к разведению костра. На подсознательном уровне человек верит, что «можно аккумулировать энергию солнца и обеспечить необходимый запас солнечного света» [15, с. 599].

Перекидывая мостик от «физики» огня к его метафизике, человек наделяет его целым комплексом символических значений, среди которых значительное место занимает также очистительная функция огня. Человек глубоко убежден в том, что пламя «истребляет все вредные элементы материального и духовного порядка, угрожающие жизни людей, животных и растений» [15, с. 599]. В основе подобной идеи, по мнению ученых, «лежат реальные факты: огонь и особенно дым костра и очага помогал людям освобождать жилье от всякого рода паразитов – гнуса, мошкары, комаров, москитов» [14, с. 38]. Общими для многих этнокультур являются многочисленные суеверные запреты, согласно которым «в огонь нельзя плевать, мочиться, бросать нечистоты» [12, с. 38]. Как отмечает З. Ж. Кудаева, у древних адыгов «во всех случаях, когда на огне готовилась пища, обязательным был ритуал жертвоприношения огню – отдавание доли огню» [7, с. 87]. Символично-магического смысла исполнена вся производная парадигма огня: искра, угли, головешка, зола, дым, фейерверк и т. п.

Символика созидания и разрушения, объединяющая мифы об огне, показывает, что огонь имеет двойственную природу: является источником жизни, если его правильно использовать, но потенциально опасен и смертоносен в недобрых руках. Исследуя «генеалогия» огня, мы обратили внимание на следующую интересную подробность: согласно мифологическим представлениям почти всех народов, основными первоэлементами мироздания (вода, земля, воздух), Бог *одаривает* людей, сделав исключение лишь для огня, который самовольно похищается человеком. Из этого можно сделать вывод не только о повышенной опасности огня, но о несоразмерности уровня нравственного сознания людей разрушительной потенции огня, пока ещё неуправляемой разумом. Подобная дихотомия в некоторых сказаниях обосновывается изначальной разделенностью огня на «огонь небесный и огонь адский. Первый – огонь, на котором сгорают жертвоприношения, который очищает и исполняет желания; второй – огонь, вырвавшийся из преисподней, который устраивает пожары» [6, с. 340].

Как справедливо отмечает фольклорист Х.Х. Малкондуев, важнейшим источником этнокультурных знаний является «художественная словесность, где нашли яркое отражение история и судьба нашего народа последних шести столетий» [9:3]. Сказанное имеет прямое отношение к амбивалентной символике огня, зафиксированной в древних изречениях:

Жылытхан да – от,

И греет нас огонь,

Улутхан да – от.

И плакать заставляет нас огонь.

От дегенинг – ит кибик:

Огонь похож на собаку,

цепь. Судя по всему, в космологической символике балкарцев и карачаевцев очажная цепь выполняет роль Мировой Оси, прорывающейся сквозь семь небесных уровней к «Керти Дунья» (Истинному Миру).

Проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что концепт «дом», уходящий корнями в глубокую архаику, является аналогом модели мира. Исследование этнически маркированных элементов «дома» с онтологической точки зрения дает возможность уточнить степень погруженности северокавказского горца в макрокосмос через сакральное пространство собственного жилища.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранов Е. Очерки из жизни горских татар Кабарды // Терские ведомости. 1894. № 141.
2. Башляр Г. Земля и грёзы о покое. – М.: Изд-во гуманитарной литературы, 2001. – С. 320.
3. Бернштейн Э. Архитектура балкарского народного жилища. – М., 1993. – С. 160.
4. Ёзден Адет. Этический кодекс карачаево-балкарского народа. Сост. Джуртубаев М. Ч. – Нальчик, 2005. – С. 281.
5. Кёчгюнчолу эсгертмеси. Жырла бла назмула (Словесные памятники выселения): Народные песни и стихи балкарских и карачаевских поэтов (1943-1957). Нальчик: Эль-Фа, 1997. – Нальчик, 1997. – С. 382.
6. Королёв К. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М.: Эксмо, 2003. – С. 528.
7. Кудаева З.Ж. Мифопоэтическая модель адыгской словесной культуры. – Нальчик: Эльбрус, 2008. – С. 296.
8. Кучмезова М.Ч. Соционормативная культура балкарцев: традиции и современность. – Нальчик, 2003. – С. 214.
9. Малкондуев Х.Х. Поэтика карачаево-балкарской народной лирики. – Нальчик: Эль-Фа, 2000. – С. 319.
10. Мифы народов мира: энциклопедия в 2 т. Т. 2. – М., 1992. – С. 719.
11. Мусукаев А. И. Символика в адыгском и балкарском этикете // «Адыги». 1992. № 3.
12. Паранук К. Н. Мифопоэтика и художественный образ мира в современном адыгском романе. – Майкоп: Адыг. респ. кн. изд-во, 2012. – С. 352.
13. Само-и-миро-познание. Интервью с Г.Д. Гачевым // Литературная газета. 2004, 12–18 мая, № 18.
14. Токарев С. Символика огня в истории культуры // Этнографическое обозрение. 1999, № 5.
15. Фрэйзер Дж. Золотая ветвь: исследования магии и религии. – М., 1980. – С. 703.

КУЧУКОВА З.А. КАВКАЗ «ҮЙІНІҢ» ЭТНОГРАФИЯСЫ МЕН СЕМИОТИКАСЫ

Орыс философы және мәдениеттанушысы Г. Д. Гачев табиғи орта және планетадағы әр этностың тарихи жасаған дәстүрлі тұрақты үй моделі арасында қатысы бар заңдылығын анықтады. Зерттеуші осы концепцияны негізге алып, Кавказ «үйінің» семиотикасын қарастырады. Үйдің символды түрінде таңбаланған элементтеріне – «құзды дуал», «шатырдың асты», «ошақ тасы» – ерекше көңіл бөлінеді.

Кілт сөздері: тарих, Бернштейн, қарашай-балқар этномәдениеті, үй, архетип, символика, ошақ, амбивалентті от.

KUCHUKOVA Z.A. ETHNOGRAPHY AND SEMIOTICS OF CAUCASIAN HOUSE

Russian philosopher and culturologist G.D. Gachev derived the law of correlation between the natural environment and the model of the traditional dwelling, historically created by each ethnos on the planet. Starting from this concept, the author of the article explores the history and semiotics of the Karachay-Balkar house. Primary attention is paid to the symbolically marked elements of the house - the «rock wall», the «attic», the «charming stone».

Keywords: history, Bernstein, Karachay-Balkar ethnoculture, house, archetype, symbolism, hearth, ambivalent fire.

УДК 371.1

ПЕДАГОГ, УЧЕНЫЙ, ФЛАГМАН КАЗАХСТАНСКОЙ
ЛИНГВИСТИКИ

НАРОЖНАЯ В.Д.

Статья посвящена обзору педагогических и научных изысканий известного педагога, ученого-лингвиста Н.Ж. Шаймерденовой, чья трудовая деятельность начиналась в Чимкентском педагогическом институте.

Ключевые слова: полилингвальный, поликультурный, этнос, национальная культура, языковое сознание.

Полилингвальное образование в Республике Казахстан на сегодняшний день является одним из главных направлений в системе высшего образования, в котором вузу отведена немаловажная роль в формировании и развитии поликультурной, всесторонне развитой личности. В связи с этим перед преподавателем вуза стоит важнейшая задача – использовать весь свой уникальный опыт и знания культурных традиций народов и этносов,

общечеловеческих ценностей и мировой культуры в создании благоприятной образовательной и воспитательной среды, способствующей формированию социально-активной личности.

Решению таких задач способствуют многочисленные труды известного казахстанского лингвиста, члена Научно-экспертного совета Ассамблеи народа Казахстана, доктора филологических наук, профессора Нурсулу Жамалбековны Шаймерденовой, чья педагогическая деятельность начиналась в стенах Чимкентского педагогического института (1981-1982гг.), который отмечает в этом году 80-летний юбилей.

В многочисленных учебных и учебно-методических пособиях, научных статьях и выступлениях на международных конференциях Н.Ж. Шаймерденова уделяет большое внимание рассмотрению языка в тесном взаимодействии с жизнью и культурой народа. В рамках проектов МОН РК по фундаментальным и прикладным научным исследованиям по теме «Языки диаспор Казахстана как основа устойчивого развития межэтнических отношений» ученым выпущено учебное пособие «Язык. Этнос. Культура» (Москва, 2010). Основная цель учебно-методического пособия «состоит в научно-теоретическом освещении проблемы взаимодействия языка и условий исторического развития этноса, этнокультурного и языкового сознания казахского народа» [1, с. 5], что имеет немаловажное значение в рамках развития идеи «Мәңгілік Ел», в основе которой лежат такие истины, как семейное благополучие, гостеприимство и трудолюбие, стабильность, безопасность и единство, уверенность в завтрашнем дне.

Вопросы взаимодействия языка, национальной культуры, истории народа рассматриваются Н.Ж. Шаймерденовой в статьях «Проблемы языка, этноса и национальной идентичности в системе филологического образования Республики Казахстан», «Язык и этнос в эпоху глобализации», «Языки и культуры в Казахстане: фактор интеграции и взаимодействия», а также в многочисленных публикациях и выступлениях в разные годы на международных конференциях [2; 3; 4; 5].

Целый ряд работ ученого посвящены исследованию функционирования русского языка во взаимодействии с титульным языком в Казахстане: «Тюркские и славянские языки в поликультурном пространстве Казахстана», «Проблемы языка, этноса и национальной идентичности в системе филологического образования Республики Казахстан», «Языки этнических групп в Казахстане: теоретические аспекты и перспективы развития». В публикациях освещены «...фундаментальные теоретические исследования в области описания динамики языковой ситуации, языковой политики и оценки ее эффективности; типологии, направлений и моделей языкового планирования; терминологизации метаязыка современной социолингвистики

на казахском и русском языках на основе достижений мировой науки и опыта языкового строительства в Республике Казахстан» [6, с. 30].

Н.Ж. Шаймерденова является автором коллективных социологических изданий, в которых описана специфика функционирования русского языка в нашей Республике, определено его место среди других языков различных этносов Казахстана: «Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник» / Э.Д.Сулейменова, Н.Ж.Шаймерденова, Д.Х.Аканова, 2008 [7]; «Словарь социолингвистических терминов» / Э.Д. Сулейменова, Ж.С. Смагулова, Д.Х. Аканова, 2007 [8].

Среди работ Н.Ж. Шаймерденовой выделяются исследования, связанные с лингвистической герменевтикой, источниковедением и историей русского языка. «В многочисленных работах Н.Ж.Шаймерденовой рассматриваются основные проблемы, связанные с раскрытием семантики неизвестных и малопонятных носителям языка слов и выражений, осуществляемым с помощью глосс и иных способов и средств экспликации семантики. Источниковедческий анализ глосс, эксцерпированных из разнообразных в хронологическом и жанровом отношении письменных памятников XI – начала XVIII вв. позволил описать типологию данного феномена и предложить принципы классификации глосс. Доказывается, что экспликация семантики языковых единиц, направленная на восприятие и постижение смысла, – специфический человеческий феномен, сущностью которого является желание человека понять, осмыслить и истолковать как внешний, так и собственный внутренний мир», – отмечает известный специалист в области общего и сопоставительного языкознания, доктор филологических наук, профессор Э.Д. Сулейменова [6, с. 38]. К числу таких работ следует отнести следующие: «Глоссы как феномен текста: монография» [9], «Язык и культура в ретроспективе памятников письменности: монография» [10], «Глоссы в греко-латинской лексике в памятниках русской письменности» [11], «Глоссирование ориентализмов в среднерусский и новорусский периоды» [12], «Глоссирование топонимов в памятниках русской письменности» [13].

В статье «Глоссы как источник изучения тюркско-славянских контактов: от научного феномена к сказке» [14] автор рассматривает универсальный феномен текста – глоссы, которые свидетельствуют о тюркско-славянских контактах и являются важным источником, позволяющим объяснить значение тюркизмов» [14, с. 315].

Новые политические, экономические условия в Республике требуют от ученых, педагогов и нового подхода к решению важнейших задач в образовании – создание учебников нового поколения. Это разработки учебников и методических комплексов как для школ, так и для средних

специальных и высших учреждений. Н.Ж. Шаймерденова является членом авторского коллектива по созданию учебников русского языка для школ с нерусским языком обучения:

- Русский язык: қазақ тілінде жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – 3-е изд. – Алматы: Мектеп, 2013. – 320 с. (соавт. Н.Н.Шманова., А.Т. Кошерова);

- Русский язык: уйғыр тілінде жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – 3-е изд. – Алматы: Мектеп, 2013. – 320 с. (соавт. Н.Н.Шманова., А.Т.Кошерова).

Проблемам обучения русскому языку как неродному посвящены многочисленные публикации: Обучение языкам и чтению: понимание-соучастие-творчество // Современный учитель в современном мире: сборник материалов международного научно-практического семинара. – Астана: КФ МГУ, 2013. – С. 195-200 (соавт. М.А. Бурибаева); Учебник как средство развития творческих и конкурентоспособных качеств личности (на примере учебно-методических комплексов по русскому языку) // Учебники нового поколения: реалии, проблемы подготовки и выпуска, перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 2-3 ноября 2006 г. – Астана, 2007. – С. 210-212; Интерактивные методы в языковом обучении: сборник материалов семинара для преподавателей этнолингвистических (воскресных) школ / сост. А.А. Махамбетова, М.А.Бурибаева. – Астана, 2011. – С. 106-113; Учебники нового поколения – символ состоятельности Республики Казахстан // Гуманитарное образование в условиях модернизации казахстанского общества: опыт и перспективы: сборник материалов республиканской научно-практической конференции (21-22 апр. 2005 г.). – Астана, 2005. – С. 176-177; Учебник как средство развития творческих и конкурентоспособных качеств личности (на примере учебно-методических комплексов по русскому языку) // Учебники нового поколения: реалии, проблемы подготовки и выпуска, перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 2-3 ноября 2006 г. – Астана, 2007. – С. 210-212.

В октябре 2012г. в г. Шымкенте Н.Ж. Шаймерденова организовала научно-практический семинар «Учитель – учебник – ученик» в системе высшего и среднего образования, на котором с циклом лекций выступили ученые из Российского университета дружбы народов Синячкин В.П. и Бахтикиреева У.М. (Россия, Г. Москва).

Преподаватели-филологи с благодарностью говорят о ценности и своевременности таких учебных и учебно-методических пособий, как: Введение в славянскую филологию; Учебно-методическая разработка к самостоятельной работе студентов заочного отделения по курсу «Введение в

славянскую филологию»; Учебно-методическая разработка «Старославянский язык»; Лингвистическое источниковедение: программа спецкурса и словарь. Н.Ж. Шаймерденовой разработаны типовые программы для магистрантов по психолингвистике, социолингвистике, программы спецкурсов «Античное языкознание» [15], «Актуальные проблемы казахстанской русистики» [16].

Мы часто слышим фразу «Великий человек велик во всем». Трудно назвать область лингвистики, которая бы не привлекла внимания Нурсулу Жамалбековны: современное состояние лингвистики в Республике Казахстан, взаимодействие языков различных этносов, проблемы полилингвального и поликультурного образования, лингвистическая герменевтика, источниковедение и история русского языка, методическое обеспечение обучения русскому языку, контрастные исследования – далеко не полный перечень лингвистических направлений, проблемы которых освещены в трудах ученого. Будет не совсем правильным закончить статью на этой ноте, не раскрыв еще одну грань научных изысканий Нурсулу Жамалбековны – отзывчивость и благодарность своим учителям. Ярким подтверждением этой мысли является сборник статей, приуроченный к юбилею профессора Элеоноры Дюсеновны Сулейменовой «Жизнь языка и язык в жизни» [15], мероприятия, посвященные юбилею Рафики Бикеновны Нуртазиной. Целый ряд статей посвящен учителям, известным педагогам и ученым-лингвистам: С.А. Аманжолову, О.А. Султаньяеву, Э.Д. Сулейменовой, В.Н. Поповой. В Предисловии к коллективной монографии «Казахстанская лингвистика на рубеже веков» [6] Нурсулу Жамалбековна отмечает, что «... по именам, событиям, фактам и исследованиям можно ... со временем восстановить полную панораму развития нескольких десятилетий казахстанской лингвистики. Поистине верится словам Овидия *Omnia mutantur, nihil interit* (*Все меняется, ничто не исчезает!*)» [6, с. 6].

Известный русский историк В.О. Ключевский писал: «Чтобы быть хорошим преподавателем, нужно любить то, что преподаешь, и любить тех, кому преподаешь». Эти слова о Нурсулу Жамалбековне Шаймерденовой, которая создала свою лингвистическую школу не только в Казахстане, но и за ее пределами. Нурсулу Жамалбековной подготовлено около 10 докторов и 30 кандидатов филологических наук по специальностям 10.02.01; 10.02.20; 10.02.19 – представителей различных регионов Казахстана (гг. Алматы, Астана, Караганда, Кокшетау, Усть-Каменогорск, Шымкент и т.д.). Именно так складывается «преемственность в науке и в таких условиях формируется лингвистическая школа, в которой обучаются ученики» [6, с. 25].

ЛИТЕРАТУРА

1. Шаймерденова Н.Ж., Авакова Р.А. Страна изучаемого языка. Республика Казахстан. Язык. Этнос. Культура: учебное пособие. – 2-е изд., перер. – М.: ТЕЗАУРУС, 2010. – 200 с.
2. Шаймерденова Н.Ж. Культурологический подход в преподавании историко-лингвистических дисциплин // Русский язык и культура (изучение и преподавание): материалы международной конференции. – М., 2000. – С. 260-261.
3. Шаймерденова Н.Ж. Лингвоисториковедческий и историко-культурный аспект описания лексических единиц // Вестник КазГУ. Серия филологическая. – 2000. – № 37. – С. 46-49.
4. Шаймерденова Н.Ж. О триединстве национальной культуры: язык, музыка и литература // Язык, слово, действительность: материалы II международной научной конференции, 25-27 октября 2000 г. – Минск, 2000. – Ч. 2. – С.127-129.
5. Шаймерденова Н.Ж. Лингвистическое источниковедение в системе гуманитарного познания // Актуальные проблемы функционирования языка и литературы: доклады республиканской научно-практической конференции, посвященной 85-летию д-ра пед. наук, проф. Г.А. Мейрамова и 40-летию основания кафедры методики и практики русского языка и литературы. – Караганда, 2003. – С.305-307.
6. Казахстанская лингвистика на рубеже веков: docendo discimus Festschrift in honor of professor N. Shaimerdenova. Коллективная монография / Составители: М.А. Бурибаева, Д.Б. Аманжолова, А.Т. Сламбекова. – Астана: Фолиант, 2013. – 209 с.
7. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред. Э.Д. Сулейменова. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 168 с.
8. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник / Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Д.Х. Аканова / Отв. ред. Э.Д. Сулейменова. – Астана: Арман ПВ, 2008. – 304 с.
9. Шаймерденова Н.Ж. Глоссы как феномен текста: монография. – Алматы: БОРКИ, 1997. – 156 с.
10. Шаймерденова Н.Ж., Бурибаева М.А., Ахметжанова А.И. Язык и культура в ретроспективе памятников письменности: монография. – Астана, 2010. – 274 с.
11. Шаймерденова Н.Ж. Глоссы в греко-латинской лексике в памятниках русской письменности // Актуальные вопросы русского языка и литературы. – Познань, 1996. – С. 43-47.
12. Шаймерденова Н.Ж. Глоссирование ориентализмов в среднерусский и новорусский периоды // Актуальные проблемы современной тюркологии и ее задачи на перспективу: материалы I международного тюркологического конгресса, 9-12 окт. 2002 г. – Туркестан, 2003. – С. 170-177.
13. Шаймерденова Н.Ж. Глоссирование топонимов в памятниках русской письменности // Язык и культура: функционирование и взаимодействие: материалы международной научной конференции. – Шымкент, 2003. – С. 272-276.
14. Шаймерденова Н.Ж. Глоссы как источник изучения тюркско-славянских

контактов: от научного феномена к сказке // Байтанаевские чтения – 4: Перспективы современного образования в Казахстане: реформы и развитие: материалы международной научно-практической конференции. – Шымкент: ЮКГПИ, 2016. – С. 315-318.

15. Психоллингвистика: типовая программа // Типовые программы дисциплин. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – С. 168-174. (соавт. Э.Д. Сулейменова).

16. Социоллингвистика: типовая программа // Типовые программы дисциплин. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – С. 175-179. (соавт. Э.Д. Сулейменова).

17. Шаймерденова Н.Ж., Сабитова З.К., Алтынбекова О.А. Жизнь языка и язык в жизни: сборник статей, посвященных юбилею Э.Д. Сулейменовой. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2005. – 480 с.

В.Д. НАРОЖНАЯ ОҚЫТУШЫЛАР, ҒЫЛЫМИ, ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЛИНГВИСТИКА ФЛАГМАНЫ

Мақала еңбек жолын Шымкент педагогикалық институтында бастаған атақты педагог, ғалым-лингвист Н.Ж. Шаймерденованың педагогикалық және ғылыми зерттеулеріне арналған.

Кілт сөздер: көптілділік, көп мәдениетті, этнос, ұлттық мәдениет, тілдік сана.

NAROZHNAJA V.D. TEACHER, SCIENTIST, FLAGMAN OF KAZAKHSTAN LINGUISTICS

The article focuses at the overview of some pedagogical and scientific prospects implemented by a well-known educator, scientist and linguist- N.ZH. Shaimerdenova. She commenced her professional life at Shymkent Pedagogical Institute.

Keywords: polylingual, multicultural, ethnos, national culture, linguistic consciousness.

ӘОЖ 81'37; 003; 81'22

«КИІЗ ҮЙ» ҰҒЫМЫНА ҚАТЫСТЫ АТАУЛАРҒА ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

САЛҚЫНБАЙ А. Б.

Мақалада қазақ халқының қайталанбас қолтума өнерінің үлгісі саналатын киіз үй атауларының мағыналық және тұлғалық құрылымына этимологиялық талдау жасалады. Жылдың барлық маусымында далалықтардың тұрағы болған киіз үйдің жасалуы мен ондағы әртүрлі бөлшектердің өзіндік ерекше болмысы бар. Соған сәйкес қолданған атаулардың дүниетанымдық мәні мен уәждік ерекшелігі мақалада ғылыми-этимологиялық талдауға түседі. Ұлы даланың өзіне тән басты материалдық құндылығы саналатын киіз үйдің басты ерекшелігі – көшпелілік тірлік

салтына ыңғайлылығы, жинақылығы, құрамалылығы, жеңілдігі. Көшу-қону кезінде жинап алуға, алып жүруге және қайтадан тігуге жеңіл де оңай мұндай баспананың түрін ойлап шығарудың өзі – халық қажеттілігін қанағаттандыруда үлкен рөл атқарады, әрі оның мәдени танымын да танытады. Мақалада шаңырақ, босаға, кереге, табалдырық, уық, киіз, желбау сияқты атаулардың этимологиялық қыры жаңаша ғылыми талдауға түседі.

«Киіз үй» ұғымына қатысты атаулардың мағыналық және тұлғалық құрылымына тарихи талдау жасаудың нәтижесі тілдік таңбалар арқылы танылатын ұлттық танымның жаңаруына, сөйтіп көне қайнарларға жаңаша ғылыми бағытпен қайта үңілуге жол ашады. Барыңды бағалай білуге тәрбиелейді. Ұлттың материалдық және рухани құндылығын таныту - оның өзіне тән мәдени-танымдық ерекшеліктерін жинақтап, рухани болмысын жаңаша өрнектеп, жаңа өріске ғылыми бағытта дамуына игі әсер етеді.

Кілт сөздер: киіз үй ұғымы, туынды сөз, атау, шаңырақ, кереге, табалдырық

Қазақ халқы ойлап тапқан қолтума өнердің қайталанбас төлтума үлгісі – киіз үй. Көктемнің жайдары күндерінен бастап, қоңыр күзге дейін тұрағы болған қасиетті киіз үйдің далалықтарға тән өзіндік философиясы бар. Материалдық мәдениетінің толымды көрінісі саналатын киіз үйдің басты ерекшелігі – көшпелілік тірлік салтына ыңғайлылығы, жинақылығы, құрамалылығы, жеңілдігі. Көшу-қону кезінде жинап алуға, алып жүруге және қайтадан тігуге жеңіл де оңай мұндай баспананың түрін ойлап шығарудың өзі – халық қажеттілігін қанағаттандыруда үлкен рөл атқарады, әрі оның мәдени танымын да таныта алады.

Киіз үйдің ең негізгі бөлшегі, «іргетасы» – кереге. Бір бөлек керегені қанат дейді. Үйдің неше қанаттан тұратынына байланысты, оның сән-салтанаты, байлығы мен барлығы ерекшеленеді. Төрт керегеден тұратын үй – төрт қанатты үй, бес керегеден тұрса – бес қанатты, алты керегеден тұрса – алты қанатты, сегіз керегеден тұрса – сегіз қанатты, он екі керегеден тұрса – он екі қанатты т.б. делінеді. Төрт қанатты үйді кедей-кепшіктер тігеді. Алты қанатты үйде ақ туырлықпен жауып, бай да, қоңыр туырлықпен – орташа да отырады. Дәулеті асқан, тасқан байлар сегіз қанат, он екі қанат та үй тіккен. *Кереге* сөзін жасау тұрған себепші негіз – кер, керу етістігі;

Керегеден жоғары қарай жұмыр ұзын ағаштан жіңішке етіп иілдіре жасалған оюлы уықтарды шаңыраққа шаныштыра отырып тіккенде, әдемі күмбез пайда болады. Бұл күмбездің сыртқы тұлғасы даланың өз бейнесімен астасып жатады. Жазық далада тұрып, жан-жаққа зер сала қарасаңыз – сіз үлкен «киіз үйдің ішінде» тұрғандай сезінер едіңіз. Төбеніздегі аспан – шаңырақ та, одан төмен көкжиекке дейін созылған – уық, көкжиектің өзі – керегеге ұқсап кетпей ме?

Шаңырақ – үй күмбезінің әрі төбесі, әрі терезесі. Шаңырақ төрт бөлікке бөлініп, дүниенің төрт бұрышын нұсқап тұрады. Шаңырақ үстіндегі түндік үнемі үйдің көлеңке бетінен ашылып, көкпен сырласады. Киіз үй дөңгелене тігіліп, есігі тек шығысқа қаратылады. Дөңгелек болатын себебі, бәлкім далалықтардың физика заңдылығын жақсы білгендігі болар. Яғни үйіріле соққан жел, дауыл, қарлы боран дөңгелек үйді айнала соғады, бұрышы болмағандықтан қар үйірілмейді. Есіктің күншығысқа қаратылуының адам психологиясы мен дүниетанымның қалыптасуына әсері мол екенін бүгінгі ғылым да дәлелдеп отыр. Рауандап атқан таңмен бірге оянып, алаулап шыққан күнді, оның шапағын көру, жылуын сезіну де адам санасына серпін береді. Сонымен қатар ызғарлы суық желдің негізгі соғар бағыты солтүстік батыстан, батыстан шығысқа қарай соғатыны да себеп болса керек.

Керегенің сыртын ала өрнектеле тоқылған ши оралып, оның үстінен туырлық жабылады. Туырлықтың бауларына қошқар мүйіз оюы салынып тоқылады да, туырлықты жапқанда бұл баулар бір-бірінің үстіне қайшылай түсіріліп, үйдің ішкі көркіне әр беріп, салтанатын келтіріп тұрады. Уық бау мен басқұр, жел баулар да әр түрлі ою-өрнектермен әсемделіп тоқылған бау-шулар. Жел бау шаңырақты мықты ұстап тұру үшін қажет. Оның шаңыраққа байланған жеріне сексеуілдің кішкене білеу ағашын байлайды да, «найзағай түспесін» деп ырым етеді. «Күн күркіресең күркіре, бір тұтам сексеуілім бар» дейтін сөз қалыпты бұрынғыдан. Уықтарды да керегеге шаншуда бірізділік, заңдылық бар. Есік маңдайшасына жеті уық шаншылады да, қалғандары кереге қанаттарына теңдей бөлінеді.

Киіз үйдің ең қасиетті бөлігі – табалдырық. «Төр табалдырықтан үлкен емес» деген түсінік бар. Киіз үйдің іші аса кең болмағандықтан да, онда әрбір заттың өз орны, әр кісінің өзіне лайық жайы бар. Айталық, отағасы, әдетте, төрде, ана одан төмен, қыз бала оң жақта төрде жайғасып отырады.

Киіз үйдің қадірлі бөлігі – шаңырақ. Халық оны аса қадірлеп, өз шаңырағының болуын құрмет тұтады. «Шаңыраққа қара, қара шаңырақ иесі» – деген тіркестер осындай дүниетанымның көрінісі. Киіз үй мен оның жасауларының атауларына көз жіберсек, бұлардың көпшілігінің сіңісіп кеткен туынды сөздер екенін аңғаруға болады:

Киіз – кигіз. ДТС-те *kidiz*, *kigiz*, *kiviz* варианттары берілген. Мағыналары – төсеніш, кілем деп анықталған [1, 306-б.]. Қазақ тілінде «киіз» сөзімен түбірлес – ки, киім, кимешек, киізші, киім-кешек, киіс, кит, киіндіру т.б. сияқты сөздер бар. Бұл сөздер бір семантикалық өрісте жатқан, мағынасы жақын бір сөзжасамдық тізбек құрайтын тұлғалар. Этимон-түбірі – *кид*. Негізгі ортақ мағынасы – затты не басқа бір нысанды жабу, жамылу, кигізу, ал *из* - көптік мағына тудыратын грамматикалық тұлға. Қазіргі қазақ тіліндегі киіз сөзінің мағынасы түсіндірме сөздікте былай берілген: 1. Қой жүнінен

басылған қалың, тығыз зат, мүлік, бұйым. *Киіз байпақ, киіз бөрік, киіз етік, киіз жабу, киіз кебіс, киіз кепе, киіз кілем, киіз кітап, киіз қлқап, киіз қазық, киіз салық, киіз сөмке, киіз сырмақ, киіз табан, өре киіз, түс киіз, киіз пісіру, киіз етбу, киіз ұйық, киіз ілмес, құрым киіз, киіз ұлтарақ, киіз үй сияқты сөз тіркестерінің құрамында келіп, жаңа номинативті атау туғызады (ҚТТС, 5-т., 41-43 бб.).*

Шаңырақ сөзі, біздіңше, біріккен туынды түбір (шаң және қарақ). *Шаң* сөзінің ДТС-те – таң шапағы (утренняя звезда) мағынасы көрсетілген [1.139-б.]. *Шаң* сөзі мен *таң* сөзін тектес деп тануға негіз бар. ТШ аффрикаттарының жіктелуі арқылы таң-шаң атаулары қалыптасқан да, таң мағынасындағы шаң сөзі тек шаңырақ сөзінің түбірінде сақталған деп пайымдаймыз. «Таң шапағы» мағынасындағы бұл сөзбен түбірлес негіздер: таң-шаң-шам-шақ-шамшырақ-шапақ т.б. Этимон-түбірі – *ша*. Әуелгі мағынасы – күн.

Екінші сыңарының көне тұлғасы «қарағ – қарау»; мағынасы – белгілі субъектінің объектіге назар аударуы, көз салуы, қарауы, сонымен қатар бұл сөз «терезе, саңылау» дегенді де білдіруі мүмкін. Демек, «шаңғарақ-шаңырақ» – таң шапағына қарау, танды көру болып шығады. Ол бастағы «шаңғарақ» сөзінің тұлғалық жағынан өзгеріске түсіп шаңырақ болып түрленуін түсіндіру оңай. Үнемдеу заңына байланысты тіл арты дауыссыз дыбыстар мен дауысты дыбыстардың тіл алдына қарай жылжуы табиғи процесс деп танылады да, гуттурал дыбыстар қысып, элизияға ұшырайды. Айталық, VI-XIV ғ.ғ. жазба мұраларында қ, к, ғ, г дауыссыздары бірде сақталып, бірде сақталмаған, кейін келе мүлде түсіп қалу деңгейіне жеткен. Диалектілік өзгешелік ретінде бұл тарихи қалдық сақталып қалуы да мүмкін.

Таңертең түндік ашылған соң, шаңырақтан күн сәулесінің, жарық дүниенің нұры шашылуына себепкер болатын қызметіне сәйкес «таң қарау» немесе «таң шапағын көру» деген мағыналы екі сөздің бірігіп, нәтижесінде жаңа номинация жасалуына себеп болған.

Уық. Уг (уғ сөзі ДТС-та былай көрсетілген: «дугообразно согнутые палки деревянного остова кибитки» [1. 607-б.]. *Уық* сөзімен түбірлес таңбаланатын сөздер кездеспейді. Уықтың *иілу* семасы бар екенін ескерсек, *иілу, илігу, иін* сөздерімен жақын деген пікір айтуға болар еді.

Күлдіреуіш – шаңырақтың кереге көз болып түйісетін шыбықтары [2. 296-б.]. Бұл сөзде *күл-дір-е-уіш* морфемаларынан құралған туынды сөз. Көне түбір тұлғасы *күл+тір* болуы ықтимал. ДТС-та «kultur – байлау, матау» деген мағына көрсетілген [1, 386-б.]. Осы мағынаны негізгі сема ретінде түсінсек, онда *күлдір* – байланған, шырмалған деген мағына береді, *-е* – түрлендіруші, *-уіш* – зат есім туғызушы тұлға (салыстырыңыз, еле+уіш, түйре+уіш, сүйе+уіш т.б). Егер күлдіреуішті шаңырақтың дөңгелек ағашын төртке бөліп тұратын

доғал ағаштың қосылған радиусы деп түсінсек, онда сол төрт ағаштың қосылған, байланған жері де осы болады да, жоғарыда көрсетілген семаға жақындайды. Сонда, *күлдіреуіш* сөзінің негізгі мағынасы – шаңырақ шеңберін байланыстырушы ағаштардың байланған, шырмалған тұсы.

Маңдайша – есіктің кіре берісіндегі жоғары жақ бөлігі. Бұл – аналогиялық тәсіл арқылы, ұқсату бойынша *маңдай* және *ша* тұлғаларының қосылуы нәтижесінде жасалған атау. *Маңдай* сөзінің алыну себебі, дәл маңдай алдында, есіктің жоғары тұсында орналасады. Ал, *ша* – кішілік, шағындық мән беретін сөз тудырушы тұлға екені белгілі.

Басқұр – *бас* және *құр* сөздерінің бірігуінен пайда болған туынды сөз. *Бас* негізгі, басты мағынасында, ал *құр* – бірінші мағынасы ДТС-та *белбеу, белдік* деп көрсетілген [1, 446-б.]. Сонда негізгі мағынасы – *белдік, негізгі бау, негізгі арқан* дегенді білдіреді. Шындығында да, басқұрдың қызметі осы сөздің мағынасымен тектес. Ол уық пен кереге бастарын біріктіріп байланған тұсын мықты ұстап тұру үшін, керегенің шалқайып кетпеуі үшін пайдаланылады. Әдетте, керегенің басы дұрыс байлануы үшін екі не үш арқанмен қабат тартылады, ал басқұр соның үстінен байланатын ерекше әдемі оюлармен безендіріліп тоқылған бұйым болып табылады. Әдетте киіз үйдің басқұры арнайы жасалады. Ол киіз үй басының (уық пен керегенің қосылған жерін) мықты, берік тұруына қызмет етеді, әрі халықтық таным бойынша тіл-көзден сақтайды. Сонымен, *басқұр* – киіз үйдің ең негізгі, басты бауы.

Желбау – *жел* және *бау* сөздерінің бірігуінен жасалған зат есім. Сөздегі негізгі сема – *жел*. Себебі киіз үйдің баулары мол. Ал желбаудың атқаратын қызметі желмен байланысты болса керек. Яғни, дауылды, боранды жел тұрғанда, киіз үй жығылмас үшін шаңырақты тартып байлайтын бау (ҚТТС, 4-т., 58-б.). Желбау – шаңырақты бақанмен көтергенде, оны құлатпай көтеру үшін де қажет. Қатты дауыл соққанда желбаудың екі ұшын бір-біріне мықтап байлап, үстін қаптармен, ауыр заттармен бастырып қояды. Сонда үй қозғалмайды. **Кереге** сөзі де көнетүркілік *кер* және *ірге* деген сөздердің бірігуінен пайда болса керек. *Кер* сөзінің мағынасы ДТС-та «растягивать, натягивать» (ДТС, 300), ал «ірге» сөзінің мағынасы *ergі* – стоянка, жилище [1, 177-б.] деп көрсетілген. Киіз үй далалықтардың архитектуралық күмбезі екенін еске алсақ, оның өзіндік бастауы, тарихи қалыптасу жолы болған (итарқа, қос, шатыр, шалаш т.б.). *Ірге* сөзінің ежелгі, үй деген мағынасы бірте-бірте тарылып, кейін үйдің іргесі, яғни қабырғасы дегенді ғана білдірген. Бұл сөздің қазіргі қазақ тіліндегі көптеген ауыспалы мағыналары бар: *ауыл іргесі* – жақын маң; *ірге аударды* – көшті, *іргесін аулақ салды* т.б. Демек *ірге* сөзі *қабырға* (стена) сөзінен гөрі, *тұрақ, үй* деген мағынаға ие. Киіз үйдің іргесі – керегенің төменгі тұсы, яғни киіз үйдің «фундаменті». *Ірге*

сөзінің көнерген мағынасы – үй болғандықтан, *кер* сөзімен бірігіп, қабырғаны керіп, үлкейтіп тігу мағынасынан келіп, киіз үйдің тек бір ғана бөлігінің атауына айналуы ықтимал. *Кереге* сөзінің мағынасы ҚТТС-те былайша түсіндірілген: Ағаштан тор көздеп жасалған киіз үйдің жиналмалы қабырғасы [3, 630-б.]. Кереге керіліп жайылып, үйдің негізгі қаңқасы тұрғызылады. Кереге мықты болуы шарт, үйдің үлкен не шағын болуы да, мықты не босаң болуы да осы керегеге байланысты. Кереге киіз үйдің қабырғасы ғана емес, «фундаменті» де. *Кер* мен *ірге* бірігіп тұлғасының *керегеге* айналуына келсек, ғалымдардың көрсетуінше –р дыбысы тарихи тұрғыдан тұрақсыз дыбыс ретінде танылған. М.Томанов «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы» атты еңбегінде –р дыбысының түсіріліп айтылуынан «арыстан – аслан, беркіт – бекіт, ала+туру > аладүр > алады т.б. сөздердің қалыптасып шығуын мысал еткен [4, 63].

Кері+ірге сөзінде екі –р дыбысының қатар келуі, бір -р дыбысының элизияланып, түсіп қалуына себеп болып тұр. Бірінші және үшінші буындарда «е» ашық дауысты дыбыс тұрғандықтан, ортасындағы екінші буындағы «і» қысаң дауысты дыбыс та ашық «е»-ге айналуы тілдік заңдылықтың бірі.

Табалдырық - «*табан*» түбірінен туындайды. Яғни, табанда, төменде орналасады деген мағынада жұмсалса керек: *табалдырық* – *табан+алды+р+ық* тұлғаларының қосылуы негізінде жасалған туынды сөз. «Табалдырық» есік маңдайшасына қарама-қарсы, жерге, еденге тиіп тұратын көлденең ағашы деп түсіндіріледі [5, 520-б.]. Киіз үйдің табалдырығына қазақ ұғымында өте үлкен мән берілген. Жақсы көңілмен, адал ниетпен келген адамның табалдырыққа отырмасы, оны басып өтпесі белгілі. Хан ордасының табалдырығын басып кірген адамның басын алған деген аңыз да бар. «*Табалдырықты баспа, оған отырма – дұшпаның өрлейді*» – деді халық танымы. «*Төр – есіктен үлкен емес*» деген де сөз бар. Демек, табалдырықты баспай жүру жақсылыққа жорылған. Табалдырықтан аттаған соң, кім болса да ол қазақ үшін дұшпан не дос емес, ол – қонақ. Сондықтан болар халық даналығы үйге бейсауат енген жыланды да өлтірмей, басына ақ құйып шығарып жіберген. Ал үйде отырған дұшпаны, қаскүнем болса да, табалдырықтан аттаған соң оған жамандық жасауды жазылмаған дала заңы да, таулықтар заңы да дұрыс көрмеген. Тілімізде «табалдырықты аттау» деген сөздің киелі саналып, қыз баланың «табалдырық аттауы» оның өмірінің жаңа белесі болуы да осыдан (үйге енді, шымылдыққа кірді, т.с.с. тұрақты тіркес жоқ). *Табалдырыққа табыну, табылдырығын тоздыру* т.б. сияқты тұрақты тіркестер де қолданылады.

Түндік. *Түн+дік* морфемаларынан құралған туынды сөз. ДТС-та берілген мағынасы: «Түн – жабу, жабылу, түндік – терезе [1, 586-б.].

Мұндағы көрсетілген *терезе* мағынасы, әрине, кейінгі, екіншілік мағынасы немесе басқаша айтсақ, ауыспалы түсінік болса керек. ДТС-та *түгүнүк* – отверстие для дыма, дымник [1. 595-б.] деген мағынасы берілген. *Түндік* сөзінің ол бастағы төркіні – *түгүнүк* болуы ықтимал. Мұның өзі көрсетілген денотаттың негізгі қызметімен сәйкес келеді. Яғни *түндік* – күндіз көлеңке жақтан, үйге жарық түсіріп, түтін шығу үшін ашылып қойылады. Егер түндік ашылмаса, есіктен не іргеден түтін бірден шыға қоймайды, қолқаны алып кетеді. Демек, *түндік* сөзі қызметтік ұқсастық, яғни аналогия жолымен жасалған туынды сөз.

Қазіргі таңда тіл білімі саласында тілдік таңбаларды субъектінің дүниетанымдық санасымен тығыз байланыста қарастыру маңызды. Өйткені әрбір ұлт тілінің өзіне тән мәдени-танымдық ерекшеліктерін бойына жинақтау арқылы өзінің нағыз болмысын айқындай алады. Тіл әрбір ұлттың дүниетанымын, болмысын анықтап, дүниені игерудегі тәжірибесін сипаттап, оны таңбалаудың ең негізгі тәсілі қызметін атқарады. Осы реттен қарағанда, есімдерді туыстас тілдердегі деректермен салыстыра зерттеу ғылыми нәтижеге қол жеткізуге жол ашатыны айқын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. –677 с.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым. 1974-1986. 5-т.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым. 1974-1986. 4-т.
4. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым. 1974-1986. 8-т.

САЛКЫНБАЙ А.Б. ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАЗВАНИЙ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ПОНЯТИЮ «ЮРТА»

В статье приводятся результаты этимологического анализа названия юрты – уникального образца казахского ремесленного искусства. Юрта, во все времена года, была надежным жилищем кочевника, а ее отдельные части имели свои особенности изготовления. Названия частей юрты имеют мировоззренческие и мотивационные особенности, которые и рассматриваются в статье как объект научно-этимологического анализа. Главная особенность юрты, как основной материальной ценности кочевника – приспособленность к кочевому образу жизни, компактность, легкость сборки и разборки. Создание мобильного жилища пригодного для кочевки исходило из потребностей народа и в то же время служило показателем уровня культурного развития народа. В статье рассматриваются этимологические корни названия частей юрты – шаңырақ, босаға, кереге, табалдырық, уық, киіз, желбау.

Результаты научно-исторического анализа формальной и содержательной структуры наименований, связанных с понятием «юрта», позволяют возродить национальное сознание через языковые знаки, по-новому взглянуть на древние

источники, воспитывают уважение к прошлому народа. Познание материальной и духовной культуры нации оказывает плодотворное влияние на сохранение уникальных культурно-познавательных особенностей, познание и развитие его духовной природы.

Ключевые слова: юрта, производное слово, наименование, шанырак, кереге, порог.

SALKYNBAY A.B.. THE ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF THE NAMES RELATING TO THE CONCEPT «SHANYRAK,»

The article presents the results of the etymological analysis of the yurt name - a unique sample of the Kazakh craftsmanship. Yurt, in all seasons, has been a reliable housing of nomads, and its separate parts have the features of manufacture. The name of the parts of the Yurt has philosophical and motivational characteristics, which are discussed in the article as an object of scientific and etymological analysis. The main feature of the Yurt, as the main material value of a nomad, is its adaptability to a nomadic way of life, compactness, ease of assembly and disassembly. Creating a mobile home suitable for nomads based on the needs of the people and at the same time, it serves as an indicator of the level of cultural development of nation. The article deals with the etymological roots of the names of yurt's parts - shanyrak, bosaga, kerege, tabaldyryq, uyq, kiiz, zhelbau. The results of the scientific and historical analysis of the formal and content structure of names related with the concept of «yurt», allow to revive the national knowledge through linguistic signs, a new look at ancient sources, raising respect for the past of the people. Knowledge of material and spiritual culture of a nation exerts a productive influence on the preservation of the unique cultural characteristics, cognition and development of his spiritual nature.

Keywords: Yurt, a derived word, name, shanyrak, kerege, threshold

УДК 811.512.1

КРАТКИЙ СИНОПСИС КАЗАХСТАНСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

СУЛЕЙМЕНОВА Э.Д.

В статье представлен обзор основных направлений развития казахстанской русистики, и в частности – филологов-русистов Южно-Казахстанского государственного педагогического института. В контексте современной научной парадигмы показаны исследования, проводимые учеными, их включенность в мировое научное и образовательное пространство, общие тенденции в изысканиях и особый подход, сформированный конкретным геополитическим пространством.

Ключевые слова: языковое сознание, негетерогенная языковая среда, национальная картина мира, невербальная коммуникация, межкультурная коммуникация.

1. Сегодня недостаточно оценивать языкознание как общественную науку. Языкознание в настоящее время обеспечивает успешное решение насущных задач и в известной мере прогресс в областях, связанных с обработкой и хранением громадных массивов знаний, с эффективностью программного и информационного обеспечения.

Как и когда произошли эти изменения? Ведь всегда было принято считать языкознание наукой сугубо гуманитарной и кабинетной. С чем связаны столь энергичные сдвиги в системе наук, когда лингвистика становится все более и более прикладной дисциплиной, когда в недрах лингвистики сосуществуют разные дисциплины, расхождение между которыми становится все значительнее, когда лингвистика выходит за пределы традиционных представлений о *Языковедении*, устремляясь в новые исследовательские области и вооружаясь новыми технологиями?

Вписывается ли казахстанская лингвистика в общий познавательный процесс мирового языкознания, или находится на его периферии? Ощущает ли казахстанская лингвистика 'биение пульса' мировой лингвистики?

Задаваясь столь ответственными вопросами и отдавая отчет в их сложности, можно попытаться анализировать все появившиеся в стране за последние десятилетия лингвистические работы с точки зрения их приверженности к той или иной научной парадигме.

Такая попытка осуществлялась неоднократно.

Первый раз это было сделано автором статьи в монографии «Актуальные проблемы казахстанской лингвистики: 1991–2001» [1] и докладе «Казахстанская лингвистика: 1991-2001» [2]. Второй раз обобщение достижений казахстанской лингвистики было представлено в большом разделе «Казахстанская лингвистика: *modus vivendi & trends*» монографии «Казахстанская лингвистика на рубеже веков: *docendo discimus*. Festschrift in honor of professor N. Shaimerdenova» [3]. Наконец, в 2015 году в сети появилась статья «Новые научные парадигмы в казахстанской науке о русском языке» <http://refdb.ru/look/2015201.html> [4].

Большая системная работа в этом направлении проделана профессором Н.Ж. Шаймерденовой, и по ее результатам на I Международном конгрессе «Русский язык и литература в XXI веке: теоретические проблемы и прикладные аспекты» (Астана, 2007) был сделан суммирующий доклад «Русистика в Казахстане: тенденции и перспективы» [5]. Несколько лет подряд на филологическом факультете Казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова Н.Ж. Шаймерденова читала спецкурс «Актуальные

проблемы казахстанской русистики» [6]. Материалы этого спецкурса постоянно обновляются и, безусловно, должны быть представлены в цельном монографическом формате.

Естественно, что представленный в статье материал не претендует на исчерпывающий характер. Это лишь мозаичный фрагмент описания единой картины казахстанской лингвистики – часть того фундаментального труда, над которым мы вот уже много лет работаем вместе с Н.Ж.Шаймерденовой.

Масштабный анализ, включающий *все* многочисленные лингвистические исследования в Казахстане, продолжает оставаться задачей будущего. Можно, конечно же, постараться с точки зрения новых научных парадигм увидеть наиболее явные признаки поступательного движения казахстанской лингвистики в виде появившихся монографических и диссертационных исследований (число которых существенно сократилось с 2010 года после закрытия диссертационных советов), а также качественного состава корпуса казахстанских лингвистов, степени их интегрированности в международное лингвистическое сообщество, организации, проведения и участия в работе представительных международных форумов, конгрессов и конференций.

Учитывая все сказанное, попробуем в ограниченных рамках статьи, ориентируясь на квалификационные границы филологической науки, выделить несколько важных направлений. Такое решение продиктовано, в частности, и желанием охарактеризовать общую деятельность русистов филологического факультета Южно-Казахстанского государственного педагогического института, в котором начиналась блестящая педагогическая, лингвистическая и литературоведческая карьера профессоров М.М. Багизбаевой, Н.Ж. Шаймерденовой, А.М. Еримбетовой.

2. Результаты исследований преподавателей Южно-Казахстанского государственного педагогического института по психолингвистике регулярно публиковались сначала на страницах советских, а затем международных и республиканских журналов, а также в виде монографий и словарей.

Творческое и плодотворное сотрудничество профессора Н.В. Дмитриук с Институтом языкознания Российской академии наук воплотилось в серии интересных работ по изучению форм существования и функционирования языкового сознания в неомогенной языковой среде [7].

В 1998 году появляется первая версия «Казахско-русского ассоциативного словаря» [8] Н.В. Дмитриук, в котором были обобщенно представлены данные массового ассоциативного эксперимента, проведенного в 1975-1976 годах в студенческой аудитории. С тех пор вот уже более сорока лет профессор Н.В. Дмитриук радуется новыми исследованиями национально-культурной специфики вербальных ассоциаций.

В 2014 году коллектив авторов – Д.А. Молдалиева, В.Д. Нарожная, Е.С. Мезенцева, Г.И. Абрамова, Н.А. Сандыбаева под руководством профессора Н.В. Дмитриук издает большой «Казахско-русский ассоциативный словарь» [9]. Хотя, как пишут авторы словаря в Предисловии, его содержание ограничено «сравнительно небольшим количеством слов, но и эти данные свидетельствуют о целесообразности и актуальности их изучения как в плане внутриязыковых, так и межъязыковых этнопсихолингвистических сопоставлений. Значение и назначение ассоциативных словарей трудно переоценить. Полученные в ходе массовых экспериментов, они являются источниками лингвистической и паралингвистической информации».

Достаточно последовательно Н.В. Дмитриук и В.Д. Нарожной всесторонне описываются лингвокультурологические особенности языкового сознания, ментально маркированные концепты социальной культуры, маскулинность в национальной невербальной семиотике как показатель гендерных различий, женский и мужской невербальные компоненты, цветохромность национальной картины мира [10, 11-15].

Интересные работы по психолингвистике выходят в Казахском национальном университете имени аль-Фараби. Будучи специалистом по политической лингвистике Ж.К. Ибраева [16-17] публикует также первые казахстанские учебные пособия по психолингвистике «Невербальная коммуникация: национально-культурная специфика», «Психолингвистика негіздері» [18-19].

Появляются интересные работы М.И. Акберди по психолингвистическим аспектам оговорок [20], Т.А. Пешковой, В.И. Байдук, Т.Ф. Вахитовой, А.А. Карабалиной, В.А. Сафиевой и др. по психолингвистическим особенностям рекламных текстов, криминалистического дискурса.

Неоценимое значение для развития интереса к проблемам психолингвистики имели международные конференции в разных городах Казахстана: «Психолингвистика и социолингвистика: состояние и перспективы» (Алматы, 2004), «Актуальные проблемы психолингвистики» (Семей, 2014) и др.

3. Геополитические события сказались не только на языковой ситуации, сложившейся в Казахстане, но и на процессах, происходящих в университетах и институтах, определяющих исследовательские лингвистические инициативы и организующих приоритетные направления казахстанской лингвистики, но главное – на функционировании языков Казахстана, задающих новые лингвистические, социолингвистические и методические параметры научного описания изменчивого ‘образа языка’. Русский язык в Казахстане претерпел существенные изменения, касающиеся

его статусных характеристик, особенностей владения и мотивации изучения, степени и сфер использования.

Исследования функционирования русского языка во взаимодействии с казахским языком в Казахстане осуществлялись в границах социолингвистической концепции Б.Х.Хасанова [21-22] (К.М.Абишева, Б.К.Аяпбергенов, С.Ж.Баяндина, Б.Х.Исмагулова, К.Б.Коптлеуова, Б.Ж.Курманова, К.Х.Рахимжанов, К.М.Текжанов и др.). В работах А.Е. Карлинского [23] и М.К. Исаева [24] получила дальнейшее развитие теория языкового взаимодействия.

Фундаментальные теоретические исследования в области описания динамики языковой ситуации, языковой политики и оценки ее эффективности; типологии, моделей языкового планирования; терминологизации метаязыка современной социолингвистики на казахском и русском языках на основе достижений мировой науки и опыта языкового строительства в Республике Казахстан осуществлены в ряде фундаментальных работ Э.Д. Сулейменовой, Н.Ж. Шаймерденовой, Ж.С. Смагуловой, Д.Х. Акановой [25-26].

Комплексное макро- и микросоциолингвистическое изучение особенностей функционирования казахского и русского языков в новых геополитических, социально-экономических, миграционно-демографических условиях, непосредственно отразившихся на социолингвистических составляющих языковой ситуации в Казахстане, было предпринято О.Б.Алтынбековой [27]. Е.А.Хасеновым [28] впервые осуществлено металингвистическое обоснование урболингвистики как раздела социолингвистики, определена ее предметная область, основные проблемы и подходы к их решению на разных исторических этапах, успешно разработаны параметры социолингвистического модельного описания современного казахстанского

В последние годы появился целый ряд социолингвистических исследований Э.Д. Сулейменовой, Н.Ж. Шаймерденовой, Ж.С. Смагуловой, Д.Х. Акановой, Ж.К. Ибраевой, М.И. Акберди, Г.С. Койшибаевой, Ю.Д. Куличенко, Н. Исмайловой и др., в которых описаны особенности функционирования русского языка в Казахстане, его места и роли среди 117 языков народов Казахстана, языковой, этнической и гражданской идентичности разных социальных групп населения страны, участие русского языка в онтологических процессах билингвализации личности, владение русским языком представителями разных этнических и социальных групп и его динамика [26; 29-32].

В монографии Э.Д. Сулейменовой «Языковые процессы и политика» [33] уточняются понятия *языковая идеология, языковая политика, языковое*

планирование, на многочисленных примерах рассматриваются характеристики и виды языковой идеологии и языковой политики, анализируются *русификация* и *казахизация* как процессы языковой гомогенизации многоязычного Казахстана, приводятся разнообразные факты усиливающегося воздействия казахского языка на русский язык (тенденция *диверсификации*).

В опубликованной в том же году книге Э.Д. Сулейменовой «Макросоциоллингвистика» [34] обосновываются теоретические положения о языковой ситуации и факторах, обуславливающих ее динамику, полиязычии разных этнических групп, языковой компетенции и языковом сдвиге, возрождении языка и его витальности, толерантности, участия языка в идентификационных процессах, стратегии, механизмах и приоритетах языкового планирования в современном Казахстане.

В коллективной монографии Э.Д. Сулейменовой, М.И. Акберди, Г.С. Койшибаевой «Выбор языка и корреляции языковой трансмиссии» [35] представлено социоллингвистическое исследование особенностей выбора языка и языковой трансмиссии между поколениями (респондентом и его родителями, респондентом и его дедушками/бабушками, родителями и дедушками/бабушками респондента) и внутри поколений (респондентом и его братьями/сестрами, между родителями, между дедушками/бабушками) построено на изучении статистических корреляций между родным языком vs. гражданской и этнической идентичностью. Исследование таких корреляций имеет в настоящее время особую значимость для консолидирующегося казахстанского общества в новых глобальных и региональных геополитических координатах. Детальные представления о характере и зависимостях межпоколенной и внутр поколенной передачи казахского языка позволили авторам уточнить действенность языкового планирования и определить его приоритеты, в первую очередь, в области формирования предпочтений в выборе языка, стереотипов и паттернов языкового поведения.

В этом же году появляется небольшая книга Э.Д. Сулейменовой «Язык как ресурс мягкой силы и ресурсы мягкой силы языка» [36]. В ней представлена панорама использования языка как важнейшего ресурса мягкой силы и ресурсов мягкой силы языка в различных сферах жизни современного казахстанского общества. Предложен краткий синопсис в терминологическое поле проблемы. Рассмотрены и иллюстрированы четыре ключевые направления использования языка как ресурса мягкой силы и ресурсов мягкой силы языка: 1. Радио. Телевидение. Интернет. 2. Кинофильмы. Видеофильмы. 3. Печатное слово. Электронные тексты. 4. Языковая политика геополитических акторов мягкой силы. Планирование распространения мягкой силы языка.

4. Любая наука, и лингвистика не составляет исключения, нуждается в постоянном внимании к онтологии и методологии собственных исследований. В лингвистике к этому прибавляется и постоянная необходимость метаязыкового обоснования. Метаязык лингвистики получил лексикографическое описание в виде востребованного в языковедческой практике фундаментального двуязычного «Тіл білімі сөздігі. Словаря по языкознанию» [37], созданного коллективом авторов кафедры общего языкознания КазНУ им. аль-Фараби. В настоящее время завершена подготовка нового Словаря, который знаменует собой новый этап двуязычного (казахско-русского) лексикографирования терминологии языкознания.

В течение нескольких лет выходят три издания словаря социолингвистических терминов: Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова «Словарь социолингвистических терминов» в себя только 400 дефиниций терминов [38]; Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Ж.С. Смагулова, Д.Х. Аканова «Словарь социолингвистических терминов» (Алматы, 2007) содержал 650 дефиниций [39]; вышедший в этом же году словарь этих же авторов «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов» [40] предложил читателям дефиниции 650 терминов на казахском и русском языках. В словарь вошли термины, отражающие основной концептуально-понятийный аппарат социолингвистики и связанные с теоретическими проблемами, направлениями, методологией и методикой социолингвистических исследований. Система терминов социолингвистики как никакой другой лингвистической науки подвержена быстрым изменениям. Это объясняется целым рядом причин, в том числе междисциплинарным характером самой социолингвистики, интегрированной природой терминов социолингвистики, зависимостью задач социолингвистики как прикладной дисциплины от экстралингвистических обстоятельств. Все это подтверждает необходимость оперативного дефинирования терминов по социолингвистике, включения их в глоссарии к учебникам, а также создания специальных терминологических словарей. Кроме того поступательное движение социолингвистики требует осознанного и критического отношения к собственному концептуально-понятийному аппарату, который в настоящее время преодолевает нелегкий период освобождения от «иллюзий» и «мифов» советского периода и находится в стадии становления. Словарь был задуман как справочная книга, содержащая важнейшие сведения об основных социолингвистических терминах, и направлен на решение следующих задач: отразить современное состояние социолингвистических исследований; по возможности дать обзор направлений социолингвистики; охарактеризовать методы

социолингвистики; определить основной состав терминов социолингвистики и, используя накопленный богатейший опыт, дать им словарные дефиниции; найти форму изложения, наиболее приемлемую для Словаря и для учебных целей (поскольку Словарь создавался как учебное пособие для изучающих курс социолингвистики и как пособие для тех, кто занимается социолингвистическими исследованиями).

5. Невозможно в рамки одной небольшой статьи включить все направления лингвистике, которые разрабатываются в нашей стране. Особое место среди этих исследований занимают работы по диверсификации русского языка как полинационального феномена (Н.Ж. Шаймерденова, Е.А. Журавлева, Э.Д. Сулейменова, Л.К. Жаналина, З.К. Сабитова, М.Ш. Мусатаева и др.); по экспликации значений лексических единиц в различных текстах (Н.Ж. Шаймерденова, Г.М. Далабаева, А.А. Успанова и др.), по ономаσιологическому и семасиологическому описанию номинативных процессов (Г.Л.К. Жаналина, С.Е. Исабеков, Г.А. Хамитова и др.), по описанию эксплицитных и имплицитных словообразовательных значений и отношений (Р.С. Зуева, Н.Ю. Зуева, Т.В. Егорова и др.), единиц и функциональных категорий стилистического словообразования (Л.К. Жаналина), мотивационных процессов и словообразовательного потенциала различных групп лексики (Л.А. Шеляховская, М.Ш. Мусатаева, Л.В. Эглит, Т.П. Адскова, А.Ш. Сулейменова, Н.Ф. Крылова, О.А. Попович, Ж.С. Бейсенова, А.К. Казкенова, Ш.А. Сабитова и др.), прагматических факторов, определяющих интерпретацию речевых актов и гармонию/дисгармонию речевого общения (М.К. Акашева, Д.Е. Масалимова), особенностей разговорной речи молодежи (Г.А. Бедусенко).

Значительную часть исследований казахстанских лингвистов составляют работы по лексикологии и лексической семантике русского языка и его истории: комплексное изучение семантики слова, рассматриваемой в парадигматике и синтагматике, синхронии и диахронии (Н.И. Гайнуллина, В.Д. Нарожная, В.А. Кудрявцева, А.П. Комаров, Н.Ж. Шаймерденова, С.М. Треблер и др.), описание варьирования абсолютных и относительных параметров слова (К.Т. Аубакирова, О.А. Прокопьева и др.). Функционально-семантические поля были избраны в качестве инвариантов при сопоставительно-функциональном исследовании казахского и русского языков в значительной части лингвистических работ З.К. Ахметжановой и ее учеников.

Исследования дискурса занимают большое место в казахстанской лингвистике: среди них следует особо отметить изучение делового дискурса (Г.Г. Буркитбаева, А.М. Алдашева, Б.Абишева), форм выражения языкового сознания в политическом дискурсе (Ж.К. Ибраева, Б.А. Ахатова),

перифразирования как средства эвфемизации, перцептивных образов в политическом дискурсе (Ю.А.Куличенко, Э.К.Еркебекова и др.).

Большой группой ученых продолжают развиваться идеи главы казахстанской школы стилистики Х.Х.Махмудова и введенные им в лингвистический обиход понятия стилемы, творческого контекста, стилистической достаточности и функциональной значимости стилем и др. Отличительной чертой исследований по стилистике, по всей вероятности, следует считать стремление использовать единую когнитивную основу для рассмотрения семантики слова, построения смысла предложения, формирования и понимания текстов (Б.М.Джилкибаев, Г.К.Абдрахман, Ж.Р.Амирова, К.К.Ахмедьяров, Г.Ф.Булгакова, Т.М.Веселовская, Н.Е.Джанаева, Г.В.Ким, З.И.Манякина, В.Г.Салагаев, С.К.Шаймарданова и др.).

В многочисленных работах Н.Ж.Шаймерденовой [41-45] рассматриваются проблемы, связанные с раскрытием семантики неизвестных и малопонятных носителям языка слов и выражений. Источниковедческий анализ глосс, эксцерпированных из разнообразных в хронологическом и жанровом отношении письменных памятников XI – начала ХУШ вв., позволил Н.Ж. Шаймерденовой тщательно описать типологию данного феномена и предложить принципы классификации глосс. Доказывается, что экспликация семантики языковых единиц, направленная на восприятие и постижение смысла, – специфический человеческий феномен, сущностью которого является желание человека понять, осмыслить и истолковать как внешний, так и собственный внутренний мир. Выявлено, что степень осознанности и обязательности экспликации семантики языковых единиц неодинакова для текстов разных типов и периодов, и это находит отражение в своеобразной языковой адаптации, выраженной в глоссировании и семантизации. В древних текстах экспликация семантики языковых единиц носит, как правило, спонтанный характер и связана с речевым общением, в современных текстах характеризуется целенаправленной деятельностью авторов, редакторов, издателей и во многом определяется мастерством истолкования агнонимов.

б. Осмысление корпуса исследований казахстанских лингвистов (пусть во многом и неполное, не включающее, например, многочисленные работы по контрастивной лингвистике) обнаружило несколько важных моментов: во-первых, его историография, несмотря на значительные трудности и необходимость сдержанных оценок, вполне реальна; во-вторых, отчетливо выявляются различные точки зрения и разные методологические процедуры, которые сами составляют важнейший компонент казахстанской лингвистики; в-третьих, выявляются приоритеты в использовании взаимосвязанных

парадигм лингвистического анализа, в частности, когнитивной, коммуникативной, функциональной, семантико-прагматической, этнолингвистической и лингвокультурологической и др.

Для основной массы исследований последних десятилетий характерна органичная связь с теорией коммуникации, теорией референции, семиотикой, культурологией, социологией, поэтикой, когнитивными науками, герменевтикой и другими науками, что, с одной стороны, позволяет анализировать русский язык с новых позиций и с помощью нового метаязыка, с другой стороны – делает казахстанскую лингвистику адекватной современной мировой лингвистике и науке в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сулейменова Э.Д. Актуальные проблемы казахстанской лингвистики: 1991–2001. – Алматы: Арыс, 2001
2. Сулейменова Э.Д. Казахстанская лингвистика: 1991-2001. // Русский язык в социально-культурном пространстве XXI века. Материалы Межд. конф. МАПРЯЛ. – Алматы: Қазақ университеті, 2001
3. Сулейменова Э.Д. Казахстанская лингвистика: *modus vivendi & trends* // Казахстанская лингвистика на рубеже веков: *docendo discimus*. Festschrift in honor of professor N. Shaimerdenova/ –Астана: Фолиант, 2013
4. Сулейменова Э.Д. Новые научные парадигмы в казахстанской науке о русском языке <http://refdb.ru/look/2015201.html>.
5. Шаймерденова Н.Ж. Русистика в Казахстане: тенденции и перспективы // Русский язык и литература в XXI веке: теоретические проблемы и прикладные аспекты. Материалы I Межд. Конгресса. – Астана, 2007
6. Шаймерденова Н.Ж. Актуальные проблемы казахстанской русистики. / Казахстанская лингвистика на рубеже веков: *docendo discimus*. Festschrift in honor of professor N. Shaimerdenova/ -- Астана: Фолиант, 2013
7. Дмитриук Н.В. Формы существования и функционирования языкового сознания в негомогенной лингвокультурной среде. – Докт. дисс. – Москва, 2000
8. Дмитриук Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь. Институт языкознания Российской академии наук. – Шымкент – Москва, 1998
9. Дмитриук Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д., Мезенцева Е.С., Абрамова Г.И., Сандыбаева Н.А. Казахско-русский ассоциативный словарь. – Москва – Шымкент, 2014
10. Дмитриук Н.В. Языковое сознание. Лингвокультурологические исследования. – Шымкент, 2010
11. Нарожная В.Д. Противопоставление белого и черного в национальной картине мира // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш.Ш. Уалиханова. Серия филологическая. – № 1-2. – Кокшетау: КГУ. – 2012. – С. 74-79.
12. Нарожная В.Д. Маскулинность в национальной невербальной семиотике как показатель гендерных различий // MaterialyVIII mezinarodnivedesko-

praktickaconference «Dnyvedy – 2012». – 27 brezen – 05 dubna 2012 roku. – Dil 51. – Filologickevedy. – Praha. 2012. – С. 20-24.

13. Нарожная В.Д. Семантические традиции цвета в национальном костюме // Современные направления теоретических и прикладных исследований 2012: Сб. научных трудов SWorld. – Одесса, 2012. – С. 56-60

14. Нарожная В.Д. Формирование полилингвальной и поликультурной личности: аспекты невербальной коммуникации // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова. Серия филологическая. – № 1-2. – Кокшетау: КГУ. – 2013. – С. 149-155.

15. Нарожная В.Д. Женский и мужской невербальный язык как концепт гендерных исследований: аспекты межкультурного общения // Человек и язык в коммуникативном пространстве: Сб. трудов IV Международных (XVIII Всероссийских) филологических чтений имени профессора Раисы Тихоновны Гриб. – Лесосибирск, 2013. – С. 366-371.

16. Ибраева Ж.К. Язык политики и политика языка: к обоснованию политической лингвистики -- Алматы, 2010

17. Ибраева Ж.К. Политическая лингвистика: билингвальное коммуникативное пространство. – Докт. дисс. – Алматы, 2010

18. Ибраева Ж.К. Невербальная коммуникация: национально-культурная специфика. – Алматы: Казак университеті, 2001

19. Ибраева Ж.К. Психоллингвистика негіздері. – Алматы: Казак университеті, 2009

20. Акберди М.И. Парониматические варианты слова: проблема выбора. – Канд. дисс. – Алматы, 2005

21. Хасанов Б.Х. Казахско-русское двуязычие. Социально-лингвистический аспект. Алма-Ата: Наука КазССР, 1987

22. Хасанов Б.Х. Национальные языки, двуязычие и многоязычие: поиски и перспективы – Алма-Ата, 1989

23. Карлинский А.Е. Взаимодействие языков: билингвизм и языковые контакты. – Алматы, 2011

24. Исаев М.К. Динамика фонетической интерференции при формировании казахско-английского билингвизма. – Алматы, 2000

25. Э.Д. Сулейменова, Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане – Алматы: Казак университеті, 2005

26. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана. – Алматы: Арман-ПВ 2007

27. Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане. – Алматы, 2005

28. Хасенов Е.А. Метаязык и социоллингвистические перспективы урболингвистики. -- Канд.дисс., Алматы, 2006

29. Сулейменова Э.Д. Рефлексы глобализации в языковой политике // Язык и глобализация. XVI Ахановские чтения. Материалы межд. конф. под эгидой МАПРЯЛ – Алматы: Казак университеті, 2013. – С. 8-10

30. Сулейменова Э.Д., Алтынбекова О.Б., Акберди М.И., Ибраева Ж.К. Динамика языковой ситуации. – Алматы, 2010

32. Suleimenova E., Ismailova N., Belentchikow R. Foreign Castronomic Lexicon in Linguistic Environment in the Conditions of Globalization // Procedia – Social and Behavioral Scieces. – 2013. – V. 105. – P. 333-343 Thomson Reuters SJR_2012:0,237
33. Suleimenova E., Ismailova N., Kulichenko Y. Language Purism and Cross-Cultural Penetration of Gastronomic Lexicon inti the Kazakh language // Procedia - Social and Behavioral Sciences 112 (2014) P. 451 – 456 Thomson Reuters SJR_2013:0,237 (Scopus)
34. Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика – Алматы: Қазақ университеті, 2011
35. Сулейменова Э.Д. Макросоциоллингвистика. – Алматы: Қазақ университеті, 2011
36. Сулейменова Э.Д., Акберди М.И., Койшибаева Г.С. Выбор языка и корреляции языковой трансмиссии. – Алматы, 2016
37. Сулейменова Э.Д. Язык как ресурс мягкой силы и ресурсы мягкой силы языка. – Алматы, 2016
38. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Авакова Р.А., Смагулова Ж.С. и др. Тіл білімі сөздігі. Словарь по языкознанию. – Алматы: Ғылым, 1998
39. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Словарь социоллингвистических терминов. – Алматы: Қазақ университеті, 2002
40. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Словарь социоллингвистических терминов. – Алматы: Қазақ университеті, 2007
41. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социоллингвистических терминов. – Алматы: Арман-ПВ, 2007; 2008
42. Шаймерденова Н.Ж. Проблема экспликации семантики и лексикографические дефиниции языковых единиц – Докт.дисс. – Алматы, 1998
43. Шаймерденова Н.Ж. Глоссы как феномен текста», Алматы, 1997
44. Shaimerdenova N. (Шаймерденова Н.Ж.) Glosses in Russian manuscripts from the 11th to 18th centuries – London, 2012
45. Шаймерденова Н.Ж. Экспликация семантики лексических единиц», Алматы, 2003
46. Шаймерденова Н.Ж. Язык и культура в ретроспективе памятников письменности» (соавт. М.А. Бурибаева, А.И. Ахметжанова) – Астана, 2010

СҮЛЕЙМЕНОВА Э.Д. ҚАЗАҚСТАН ЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ҚЫСҚАША СИНОПСИСІ

Мақалада Қазақстан, соның ішінде Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты филологтары-орыс тілі мамандары русистикасының негізгі даму бағыттары ұсынылады. Қазіргі ғылыми парадигма контекстінде әлемдік білім және ғылым кеңістігіне енген ғалымдардың зерттеулері, олардың ғылыми еңбектеріндегі жеке нақты геосаяси кеңістікте қалыптасқан ортақ дәстүр мен айрықша зерттеу қырлары көрсетіледі.

Кілт сөздер: тілдік таным, гомогенді емес тілдік орта, ұлттық әлем бейнесі, бейвербалды коммуникация, мәдениаралық коммуникация

SULEIMENOVA E.D. BRIEF SYNOPSIS OF KAZAKHSTAN LINGUISTICS

The article provides an overview of the main directions of Kazakh Russian philology development, and in particular that of philologists-russianologists in the South Kazakhstan State Pedagogical Institute. In the context of the modern scientific paradigm, we have shown studies conducted by scientists, their inclusion in the world scientific and educational space, general trends in research and a special approach formed by a specific geopolitical space.

Keywords: *language consciousness, inhomogeneous language environment, national world picture, nonverbal communication, intercultural communication.*

УДК 811.512.1

**ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО КАЗАХСТАНА
В АРХИВАХ И ЛИЦАХ: ПРОФЕССОР ЮКГПИ В.Н. ПОПОВА**

ШАЙМЕРДЕНОВА Н.Ж.

В статье рассматривается исследовательская парадигма ономастического ландшафта Казахстана через осмысление научно-педагогической деятельности доктора филологических наук В.Н. Поповой, использовавшей ареально-ретрогрессивный метод в изучении топонимов.

Ключевые слова и словосочетания: *ономастика, топонимика, личный архив, этнические и языковые контакты, метод исследования, лексикография*

С древнейших времен ученые мира занимались вопросами ономастики, но наиболее интенсивно эта область исследования была разработана в трудах ученых 50-60 годов XX в. В.Н.Топорова, О.Н.Трубачева, Н.И. Толстова, В.А. Никонова и многих других. Казахстанские ученые также обращались к изучению ономастического пространства Казахстана, в частности, А.Абрахманов, Т.Жанузаков, В. Н.Попова, Е.Керимбаев и другие. В семидесятые годы в ономастике был утвержден теоретический постулат «историчности и социальности категории имен собственных», который представлен довольно полно в трудах А.В. Суперанской. Это послужило отправной точкой в сравнительно-исторических и типологических исследованиях ученых России и Казахстана.

В настоящее время наиболее актуальным становится разработка типологического аспекта ономастики, что проявлялось в том, что сходные исторические эпохи, наблюдаемые у разных народов, способствовали возникновению аналогичных классов имен. Поэтому изучение древнейших

пластов ономастики позволяет установить возникновение каждого ономастического класса единиц, выявить относительную хронологию каждого типа с учетом экстралингвистических факторов-миграционных процессов и древнейших историко-культурных контактов. При этом труды казахстанских ученых являются важной теоретико-методологической базой для современных исследований, а имеющиеся картотеки ученых – это фиксация ономастических единиц в различных контекстах.

В первые годы строительства нового независимого Казахстана стало большим событием создание советов по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук по достаточно редкой в тот период специальности 10.02.20 - сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание, что было обусловлено острой необходимостью в специалистах данного направления и формированием национальной школы по филологическим наукам. Такой совет был создан в КазНУ имени аль-Фараби и возглавила его доктор филологических наук профессор и заведующая кафедрой Общего языкознания Э.Д. Сулейменова.

Право первой защиты в этом совете было представлено педагогу с большим научно-педагогическим стажем ЮКГУ, специалисту в области ономастики Валентине Николаевне Поповой, которая во многом определила направление исследований в аспекте сравнительно-исторического и типологического языкознания. Эта защита стала знаменательным событием в научной жизни Казахстана также в связи с тем, что в качестве официального оппонента в Алматы прилетела из Москвы автор многочисленных трудов, известная всему миру профессор А. Суперанская, которая дала высокую оценку диссертационной работе и в своем отзыве охарактеризовала все значимые результаты и достижения В.Н. Поповой. К этому периоду этимологические разыскания В.Н. Поповой, несмотря на дискуссионный характер исследований, уже были признаны в казахстанской и российской науке.

Символично, что небольшой личный архив В.Н.Поповой был передан мною в дни проведения Международного конгресса библиотекарей, посвященного 25-летию Независимости Республики Казахстан, в Национальную академическую библиотеку Республики Казахстан, которую в настоящее время возглавляет доктор педагогических наук, профессор У.Д.Муналбаева. Это позволит молодым исследователям обращаться к архиву и к различным источникам по ономастике в любое время. Личный архив В.Н.Поповой представляет собой небольшую папку, в которой хранятся фотографии, рукописные и машинописные материалы известного казахстанского топонимиста, и переданные мне, согласно ее просьбе. Этот материал и ее труды позволяют не только сохранить память о замечательном

человеке и большом ученом, но и дать молодому поколению исследовательский инструментарий ученого, ее рукописный текст, свидетельствующие о том, что В.Н.Попова отличалась своей скрупулезностью, детализацией, широтой кругозора и лингвистическим чутьем, хорошим знанием языков и культур евразийского пространства.

Труды В.Н.Поповой сфокусированы в области древнейших этноязыковых контактов и лексикографических исследований топонимов Казахстана. Отдельные постулаты приняты уже как аксиома, а некоторые этимологические разыскания являются дискуссионными, но вместе с тем открывают новые исследовательские горизонты.

Настоящая статья посвящена характеристике деятельности одной из ярких личностей конца XX в. – В.Н.Поповой в целом, поскольку ее лексикографические источники требуют дальнейших исследований и дополнительного издания, а также оцифрования в силу ограниченности тиража и отсутствием ее трудов Интернет-пространстве.

Актуальность трудов В.Н.Поповой к настоящему времени не ослабевает, поскольку, если обратиться к истории нашего государства, то мы заметим, как в течение 25 лет изменился облик нашего государства, появилась новая столица, изменилась языковая ситуация, наблюдается динамика в современных языковых процессах, а в этих условиях важно особое внимание обратить на историко-этимологические разыскания, проводимые казахстанскими учеными в рамках научных парадигм. Особый интерес стали вызывать проблемы именования и переименования различных объектов – улиц, городов, рек. Именно поэтому актуализируется дальнейшее развитие топонимики у истоков которой стояла В.Н.Попова, а также поиск аутентичного материала, доказывающего древнейшие контакты народов, нашедших отражение в ономастическом пространстве Казахстана.

Как известно, топонимика представляет собой интегральную научную дисциплину, которая включает в себя данные трёх областей знаний: географии, истории и лингвистики. Исследование топонимического пространства всегда представлялось актуальным, а в период геополитических изменений и общественных трансформаций, интерес к данной области исследования значительно возрастает.

Не случайно мы обращаем также свое внимание следующим трем важным для топонимических исследований аспектам, связанным с:

(1) личность ученых-топонимистов, изучавших синхронное и диахронное состояние языковых единиц в рамках этой сложной научной дисциплины, предлагающих свои методы исследования языковых единиц, выдвигающих собственные гипотезы, проверенные и верифицированные временем; (2) в рамках действующих семинарах «Эпоха и личность»,

презентация деятельности ученых, позволяющих в ретроспективе увидеть важнейшие события, оказавших влияние на того или иного ученого, а в нашем случае на научную деятельность В.Н.Поповой и анализируемый ею топонимический континуум; (3) анализ этноязыкового сознания через ономастические единицы, представляющего, по яркому выражению И.В. Приваловой, «ансамбль когнитивно-эмотивных и аксеологических структур, национальная маркированность которых обеспечивает их вариабельность от одной культуры к другой» [1, с. 7].

Обратимся к первому аспекту, связанному с личностью ученых, в частности, с удивительным человеком, топонимистом, внесшей огромный вклад в развитие лингвистической науки Казахстана, профессором Валентиной Николаевной Поповой. Кажется, только недавно в канун своего 75-летия в 1997 г. защитила докторскую диссертацию по теме: «Структурно-семантическая природа топонимов Казахстана». Будучи представителем Томской лингвистической школы, в частности, Дульзоновской школы, В.Н.Попова на различных конференциях и семинарах активно общалась с известными топонимистами – С.Умурзаковым, Т.Жанузаковым, К.Конкобаевым, Э.Мурзаевым, А.В. Суперанской, О.А.Султаньяевым, Е.А. Керимбаевым, что позволило ей неоднократно проверять свои гипотезы относительно тех или иных топонимов, гидронимов, соглашаться с ними, дискутировать с ними. При этом она всегда оставляла за собой право настаивать на тех или иных выдвинутых ею предположения относительно этимология языковых единиц, вновь и вновь обращаясь к различным рукописным источникам.

Интересный доклад был представлен В.Н.Поповой на тему «Индоевропейский формат-МАН в гидронимии Казахстана» в 2000 г. на заседании проходивших в Томске XXII Дульзоновских чтений «Сравнительно-историческое и типологическое изучение языков и культур. Вопросы преподавания иностранных и национальных языков», посвященных 100-летию со дня рождения А.П.Дульзона.

В переданной НАБу папке, небольшое наследие личного архива В.Н. Поповой, можно прочитать ее воспоминания о встречах с А.П.Дульзоном, где она пишет: «В 1964 г. я приехала и, буквально, бухнула перед ним специально оборудованный тяжеленный ящик с картотекой топонимов. Он был изумлен, узнав, что содержание составляет более 5000 топонимов. Спросил: «А сколько среди них гидронимов?», оказалось–1800». «Вот этого вполне достаточно, чтобы написать кандидатскую диссертацию». Именно так начинался путь ученого–топонимиста В.Н. Поповой, и сегодня ее достижения представлены в музее г.Шымкент, она является Почетным жителем Шымкента, научные статьи опубликованы в различных журналах и

сборниках конференций. В частности, интерес представляет информационный справочник «Улицы Шымкента», её результаты по топонимам Павлодарской области представлены в двухтомном словаре, который хранится в музее Павлодара. Вся жизнь В.Н. Поповой была связана с двумя городами – Павлодар и Шымкент, чью историю она изучала с любовью и представила в своих трудах.

Следует подчеркнуть, что именно В.Н. Попова, вопреки различным инструкциям и суровости ограничений, бытовавших в советский период, смогла зафиксировать все озера и их индикаторы Павлодарской области. Увы, многих озер уже нет, хотя карта, составленная В.Н. Поповой остается свидетельством и фиксацией гидронимов с их индикаторами. До настоящего времени ученые-топонимисты не столько активны в своей научной исследовательской парадигме прошлых и настоящих времен, а изменения в языковом ландшафте более интенсивны и требуют фиксации и экспертных заключений. С каждым годом актуальность подобных исследований возрастает, поскольку в каждом наименовании хранится память культуры, истории, языков этносов, проживавших на данной территории и мигрировавших в разные времена.

Память о В.Н. Поповой сохранена сегодня и занесена в книгу «Павлодарская область: страницы истории (1938–2008)» в разделе «Знатные люди Павлодара»[2]. В.Н. Попова по крупицам собирала гидронимы этого региона, высказывая свое мнение относительно этимологии языковых единиц, и до настоящего времени карта гидронимов Павлодарской области – это единственный источник, зафиксировавший водные объекты с указанием состава воды.

Собранные ею материалы позволяют восстановить разные страницы истории через их названия, а фактический материал топонимической картотеки В.Н. Поповой составлял около 12 тыс. единиц (гидронимических, оронимических, ойконимических). В своих исследованиях она использовала ареально-ретрогрессивный метод А.П. Дульзона, ей удалось восстановить через названия древнейшие связи тюркских народов, описать этноязыковой топонимический ландшафт древности. В.Н. Попова утверждала: «современная топонимия Казахстана представляет собой многослойное образование, состоящее из разноязычных и разновременных пластов, формирования и развитие которых приходится не на одно тысячелетие и обусловлено множеством экстралингвистических факторов. Лексической основой топонимии Казахстана служит народная географическая терминология, состав которой достаточно сложен и в языковом отношении представляет собой аппелятивы из тюркских, индоевропейских, финно-угорских, монгольских языков. Выделение в особую группу индикаторов

топонимической системы связано с тем, что, как подчеркивает В.Н. Попова «у казахов бытует богато развитая детализация географического объекта, служившая ориентирами при перекочевках», поэтому важен учет всех этих индикаторов для воссоздания истории народа. Интересно, что именно ею введен впервые термин археоним – «тот же топоним, но несущий дополнительную археологическую информацию (Төрткөл букв. «четыре озера» – средневекое фортификационное сооружение с наружными рвами»).

Еще в 60–80-х годах XX в. В.Н. Попова изучала топонимическую систему Казахстана с позиции этноязыкового сознания, хотя сам этот термин она не использовала в своих работах, но ее подходы, объяснения, исследовательский материал являются свидетельством этноязыкового сознания народа, зафиксированного в названиях.

Судя по ее работам, мы можем утверждать, что когнитивно-эмоциональные структуры, национальная маркированность языковых единиц, языковое сознание, сохраняется особенно ярко в ономастической системе. Так, топонимы, гидронимы, урбонимы представляют собой вербальное отражение образов национально-культурного сознания, культурно-обусловленных знаний предков, что формирует национальные когнитивные базы, сохраняющие в памяти народа тот первоначальный смысл, который был заложен при именовании объекта. Подтверждением этого являются научные труды В.Н. Поповой и других ученых, в которых представлены этимологические разыскания нетюрских топонимов (русских, монгольских и других субстратных топонимов) на территории Казахстана и указывается, что «на сложные этногенетические, языковые, геополитические, хозяйственные, культурыне и исторические связи населения Казахстана с этносами Средней и Центральной Азии, Сибири, Дальнего и Арабского Востока, Каказа и др. регионов» [3].

Таким образом, топонимия, согласно исследованиям ученых и, в частности В.Н. Поповой, представляет собой открытую систему, которая тысячелетиями вбирала в себя историю, культуру, быт, традиции, языки, сохраняя при этом в своих названиях этноязыковое сознание предков. Но, чтобы определить это, необходим инструментарий, который позволит в разграничивать единицы или элементы тех или иных единиц, унаследованных от общего языка-предка, и выявить сходства, появившихся в результате языковых контактов. Этим исследовательским инструментарием, языковым видением и чутьем, умением анализировать материал на огромном массиве языковых единиц, выстраивать цепочки различных эпох в результате использования ареально-ретрогрессивного метода, предложенного и обоснованного А.П. Дульзоном, обладала В.Н. Попова [4, с. 50–54] Поэтому

не случайно, и вместе с тем правомерно мы сегодня называем этот важный метод исследования ономастических единиц как ареально-ретрогрессивный метод Дульзона-Поповой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Привалова. И.В. Языковое сознание: этнокультурная маркированность (теоретико-экспериментальное исследование): автореф.... докт. дисс.– Москва, 2005.
2. В рамках программы «Прометей» Павлодар УДК 94(574. 25) ББК 63...
do.gendocs.ru/docs/index-306595.htm; Павлодарская область: страницы истории (1938-2008). Т. – Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2007. – 285с.
3. Национальная академическая библиотека. Личный архив В.Н.Поповой// Электронный ресурс. [Режим доступа]: <http://www.nabr.kz/wps/portal/nabrk!/ut/p/b1/04>
4. Попова В.Н. Ареально-ретрогрессивный метод А.П. Дульзона в исследовании субстратной топонимии/Попова В.Н., Осипова О.А. // Вопросы языкознания, 2000.–№3. – С.50–54.

ШАЙМЕРДЕНОВА Н.Ж. МҰРАҒАТТАР МЕН ТҮЛҒАЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІГІ:

Мақалада Қазақстанның ономастикалық ландшафтысының зерттеушілік парадигмасы топонимдерді зерттеуде ареалды-ретрогрессивті әдіс қолданған филология ғылымдарының докторы В.Н. Попованың ғылыми-педагогикалық қызметін ұғыну арқылы қарастырылады.

Кілт сөздер: Ономастика, топонимика, жеке мұрағат, этникалық және тілдік байланыстар, зерттеу әдісі, лексикография

SHAIMERDENOVA N. ONOMASTIC SPACE OF KAZAKHSTAN IN ARCHIVES AND PERSONS: PROFESSOR SKSU V.N. POPOVA

The article examines the research paradigm of the onomastic landscape of Kazakhstan through the comprehension of the scientific and pedagogical activity of the doctor of philological sciences V.N. Popova, who used the areo-retrogressive method in the study of toponyms.

Keywords: Onomastics, toponymy, personal archive, ethnic and language contacts, research method, lexicography

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

ӘОЖ 372.8:808

**ОҚЫТУ МАЗМҰНЫН МӘДЕНИЕТ КОНТЕКСТІНДЕ
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ**

ПОШАЕВ Д.Қ., АХТАНОВА С.К.

Мақалада халқымыздың өмір сүру қалпы, ұстанымдары мен әлеуметтік нормалары басшылыққа ала отырып білім беру мазмұнын мәдениет контекстінде қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер. *Оқыту мазмұны мәдениет контекстінде, оқытудың ұлттық моделі, мәдениеттің функционалдық моделі, ұлттық дүниетаным оқыту мазмұны мен үдерісіндегі мәдениет негіздері.*

Қазақстанның тәуелсіз елге айналып, әлемдік өркениет үлгісіне бет алуы, білім беру саласына бірқатар өзгерістер әкелді. Қоғамдағы орын алып отырған өзгерістер рухани-адамгершілік құндылықтар, күзиреттілікке бағдарланған білім беру, білім сапасын арттыру, мәдени құндылықтарды адам бойына дарыту сияқты жаңа талаптар қойып отыр. Өйткені осы кезеңге дейін, мұғалімдердің, зерттеушілердің назары дәстүрлі орын алып келе жатқан білім беру тағдырына, оны ұйымдастыру формалары мен әдістерін, құралдарын жетілдіру бағытында болып келді. Сондықтанда, зерттеу пәні ешқандай өзгеріске ұшырамады деуге болады. Егер өзгеріс болған жағдайда да, оларға ішінара анықтаулар енгізу бағытында ғана сипат алып отырды.

Осындай мәселенің нақтылы шешімін, білім беру саласында, оқыту мазмұнын құруда басшылыққа аларлық әдіснамалық негіз боларлық тұжырым, ҚР Тұңғыш Президенті - Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында орын алып отыр. Онда, ХХ ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде? – деген сұраққа нақтылы жауап берілген. Себебі – олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз әмбебаптылықты таңуында. «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойыңдағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері

тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғы шарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» [1]. Бұл, Қазақты танығың келсе, оның таңдау тарихын біл! – деген сөз.

Жалпы, білім – адамдардың танымын қалыптастыру және соның негізінде дүниені, ондағы құбылыстар мен өзгерістерді танып білуге, оларды өздерінің іс-әрекеттерінде пайдалану мақсатында орын алады. Десекте, білімнің мұндай бағыты, пәннің алғашқы моделі сақталған күйіне сәйкес келетін жағдайда да ғана дәлелді бола алады. Ал, зерттеудің және пәннің де нақтылы даму кезеңдерінде мұндай сәйкестік орын ала бермейді, сол себепті зерттеу пәнінің өзін қайта анықтауға тура келеді және бұл оны қоршайтын әлемге қатынасы мен байланысы арқылы «алдын-ала анықталуды» қажет етеді. Мұндай мазмұндағы алдын-ала анықтау зерттеу пәнін жаңа жағдайға ауыстыратын, ал одан соң қайтадан жаңа зерттеу пәніне айналатын болады. Анықтап зер салатын болсақ, зерттеудің бір ғана жолын таңдауға мәжбүрлік барлығы және ол дәстүрлі түрде зерттеу пәнін өзгеріссіз қалдыратын, тек қана оған анықтылық ендіретін, ал білімнің дамуы оны құрайтын элементтерді бөлшектеу бағытында жүретінін пайымдауға болады. Міне, аталған соңғы жағдай осы күнге дейін білім беруге бағытталған жұмыстарда басымдылыққа ие болып келді. Сондықтанда:

- білім беру институты мағынасына деген көзқарасымызды өзгертуге және оны кең көлемде тарихи-мәдениет контекстінде қарастыруға болмас па?

- білім беру жүйесінің тиімділігіне қатысты көптеген сұрақтардың қиындығы, білім беру ұғымына тар түсінік беру салдарынан болып отырған жоқ па? – деген сұрақтар туындайды.

Білім беру саласына қатысты мәселелер, дәстүрлі түрде мектеп, колледж, жоғары оқу орны және т.с.с. қатысты орын алады да, тиімділігі сол жүйелердің ішкі факторларының салдары ретінде қарастырылады. Ал, шын мәнінде білім беру үдерісі оқу немесе тәрбие мекемелері шекарасынан әлде қайда ауқымды білім алу формалары арқылы толықтырылып және олар қоғам мен адамдардың дамуының кейбір кезеңдерінде олардың қалыптасуын айқындайды. Сондықтанда, білім беру жүйесінен тыс білім беру белсенділігі формалары мен көптеген жаңа түрлерін арттыратын, нақтылы «шығармашылық лабораториялары» орын алатынын ескеруіміз керек.

Білім беру әрекеті және білім беру жүйесі туралы түсініктерді кең көлемде мәдениетпен, жеке алғанда кәсіби, адамдардың табиғи өмір сүру әрекеттерімен байланыста қарастырған жөн.

Кез-келген оқу-тәрбие үдерісінің негізгі ұстанымдарына назар аударар болсақ, олардың көбісі ұрпағымыздың болашақ мамандықтарына қажетті білім, іскерлік пен дағдыларды беруге бағытталғанын аңғарамыз.

Ал, білім массасы күннен күнге өзгеріп те, артып та отырады. Демек, адамдардың өмір сүруіне қажетті білімдерді меңгермесе болмайтын мөлшерін таңдап алу оңайға соқпайды.

Осы тұрғыдан қарағанда, білім түрінде мүмкіндігі барынша көп көлемдегі ақпараттарды алға тартатын, жинақталынған білімдер жүйесін түзетін ғылыми білімдер жүйесі қажет болды.

Кез-келген мамандық қажет ететін білімдер, іскерліктер мен дағдыларды көптеген жылдарда шыңдалған тәжірибелер мұрасынан, әртүрлі мазмұндағы ақпарат ретіндегі білім беру көздерінен бөліп алу қажеттілігі туындады. Білім беру – жаңа ұрпаққа тек бұрынғы және қазіргі мәдениетті мұра ету ғана емес, сонымен қатар, әсіресе, бүгінгі күні - оларды болашақ мәдениет жағдайына даярлау да болып саналады.

Мәдениет – тарихи құбылыс. Оның дәрежесі мен сипаты қоғамдық өмірдің жағдайларына байланысты өзгеріп отырады. Тарихи дәуірлердің алмасуы мәдениеттің мазмұны мен формаларына сөзсіз терең өзгерістер енгізеді. Мәдениетті тұлғалық сипатта қарастырғанда, бірнеше елеулі түсініктерге тоқтала кету қажет, олардың ішіндегі педагогикалық тұрғыдағы маңыздысы - мәдени әрекет. Әрекеттену – жалпы адам мен қоғамның өмір сүру тәсілі, тіршіліктің тірегі. Мәдени әрекет – деп, әдетте, мәдениет игіліктерін өндіруге, таратуға, тұтынуға бағытталған мақсатқа сәйкес әлеуметтік іс-қимылдарды атайды. Мәдени игіліктерді толассыз жасау нәтижесінде адам өзінің де мәдени деңгейін көтереді. Осы әрекеттің қайнары, түпкі қозғаушы күші ретінде ғылым адамның талап-мұқтаждарын, мәдени қажеттіліктерді бөліп қарастырады. Қоғамның даму кезінде, білімнің қарқынды прогресі мен ескі технологиялық идеялардың тез өзгеруімен, инновациялық жаңашылдыққа көшуге болашақ мұғалімдердің іс-әрекетімен байланыстыру ерекше сипат алады [2].

Егер, мәдениет өзгеріске ұшыраса онда білім беру түсінігі де, мазмұны да өзгертін болады.

Білім беру – мәдениеттің бөлінбес бөлігі, ол тек мәдениетке тәуелді болып қана қоймай оған бағыт беріп отырады.

Білім беру жүйелілік сипат алады, егерде аталған жүйені мәдениеттің функциональдық моделі (Э.С.Маркарян) тұрғысынан қарастыратын болсақ, мәдениет – адамдардың нақтылы әрекет тәсілдерін қамтамасыз ететін

құралдар жүйесі екенін аңғарамыз. Мәдениет жүйесінің элементтері болып, оның субъектілері, әрекет құралдары мен оның қолданыс аймағы табылады. Мұндай құралдар – әрекет формалары ғана емес, қажетті білім, іскерлік және дағдылар. Әрекет аймағында әрекет субъектісі мен мәдениет құралдарының мақсаттылық тұрғыдағы байланысы орын алады. Мұнда, жүйені түзетін ұғым «әрекет тәсілі» болып саналады. Әрекет тәсілі білім, адам әрекетінің нормаларынан құралады. Әрекет тәсіліне берілген түсінік «технология» түсінігіне жақын келеді.

«Технология» түсінігін - өнім алу барысында шикізат пен материалдың күйін, қасиеттері мен формасын өзгерту үшін қолданылатын әдістердің жиынтығы – деп, ал технологияның ғылым ретінде атқаратын міндетін – практикадағы ең тиімді өндірістік үдерісті анықтау және оны пайдалану мақсатында әртүрлі ғылыми заңдылықтарды анықтау – деп қарастырған жөн. Яғни әрекет тәсілі нақтылы технологияда іске асырылған мәдениет деңгейімен анықталады. Осы тұрғыдан қарағанда – мәдениет, технология және әрекет тәсілдері өзара тығыз байланыстағы бірқатардағы ұғымдар десек, онда мамандардың кәсіби әрекетін субъектінің нақтылы мәдениет аумағындағы әрекет тәсілін меңгеруге бағытталған даярлығы – деп түсінуге болады.

Мәдениетті эмпирикалық жолмен қоғамдық өмірден ажыратып болмайды. Кең мағынада, мәдениет – адамдардың материалдық өндірісте, әлеуметтік-саяси қарым-қатынастарында, рухани даму аймағында, тұрмыс, адами қатынастар сипатында орын алады.

Сондықтан адамдардың кез-келген қоғамдық өмірі оның мәдени мәні мен құндылықтары тарапынан көрініс табуы мүмкін. Десекте, «мәдениет» ұғымы бір бағытты мазмұнда қарастырылмаған болар еді, өйткені ол көптеген құрылымға ие қоғамдық құбылыс десекте болады.

Дүние жүзілік әдебиетте оның 250-ден 400 -ге жуық анықтамасы бар. Бұл мәселе, мәдениет ұғымының күрделелігімен қоса оның әлеуметтік тұрғыдан көпмәнділік екенін аңғартады [2].

Алғаш мәдениет туралы түсінік адамдарда олардың еңбек іс-әрекеттері барысында: адамның жасаған, істеген істерінің нәтижесі сипатында орын алды. Мұнда адамның өзіне-өзінің, жасаған іс-әрекетіне, өзінің белсенділігіне тәуелділігін түсіну арқылы көрініс тапты. Сондықтанда латын тілінде «мәдениет» көп жағдайда топырақты өңдеуге, жерге қатысты еңбек мағынасы тұрғысында орын алуы бекер емес.

Жалпы ғылыми-техникалық прогрестің дамуы негізінде қоғамның алға жылжуы да осы тұрғыдан түсіндірілетінінің де мәні бар. Ал қоғамдағы мұндай прогресс қоғам мүшелерінің білімділігі мен сауаттылығына саяды. Олай болса, ақылды да «өңдеуге» болады, мәдениет ұғымын білімділікпен,

ағартушылықпен, адамдардың тәрбиесімен байланыстыруға болады. Өйткені кез келген профессиограмма компоненті болып мәдениет табылады.

Біздің ең негізгі мақсатымыз ұлттың болашағы болғандықтан, іске асаратын әрекеттерімізде, білімнің ұлттық сипатын, рухани мазмұнын қамтамасыз етуімізге алып келеді. Ол үшін, білімнің ұлттық жүйесін қалыптастыру мәселесіне көңіл аударылуы керек. Өйткені, қазіргі білім де, білім беру жүйесі де Кеңес одағының бірыңғайландырылған, бірқатар педагогикалық принциптері жағынан Кеңестік азаматты қалыптастыруға ыңғайландырылған жүйе екендігіне көзіміз жетіп отыр. Міне, осыдан кейін-ақ, білім берудің мәдениет қалыптастырушы функциясын анықтау қажет екеніне барлығымыздың көзіміз жеткендей болып отыр. Мұнда, білім мен тәрбиенің түпкі мақсаты – ұлтымыздың рухани өмірін сақтап қана қоймай, оны байытып, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тарихи құндылықтарын, әсіресе сана-сезімін қазіргі адамзат өркениеті биігіне көтеру деп түсіну керек. Осы жерде тағы бір айта кететін жайт, осы күнгі алған білімдеріміз тез естен шығып қалады, ал ұлтымыздың салт-дәстүрі, фольклоры осы күнге дейін ұмытылмай келеді. Өйткені, олар ұлтымыздың өмір сүру қалпын түзеді. Сондықтан да, дәстүр – білім алудың әдіснамалық негізі болуы керек. Дәстүр субъективті факторларға тәуелді болғанымен, кең мағынада алғанда объективті құбылыс. Сондықтан да оны қоғам және уақыт сипаты анықтайды. Десекте, білім беру саласында жаңа оқыту құрылымын жасауда жоғары белсенділік, инновациялық ұстаным жасауға батылдық көрініс таппай отырған сияқты.

«Инновация» – латын тілінен аударғанда жаңарту, жаңалық, өзгерту – деген мағынаны береді. Олай болса, бүгінгі күн талабы ретінде, оқыту үдерісін ұйымдастыруда білім беру, оқыту мазмұнының ұлттық идея, ұлттық құндылықтарымыз негізінде ашылуы уақыт ұттырмайтын мәселе.

Жалпы, қазіргі білім жүйесін жетілдіруде, дамудың ортақ деңгейіндегі ұғымдар мен ғылымдардың жиынтығы «өркениет» деген нәрсені дүниеге алып келгенін ескеру керек. Десекте, тіпті, өркениеттік бізді білімді еткенімен мәдениет, дәстүрден, әдет-ғұрыптан қашықтауымызға алып келгенін жасыруға болмайды. Өркениет – оқыту әдестері арқылы біздің санамызда қалыптасқан ұғымдар жүйесі және олардың көрініс ретіндегі техникалық, технологиялық, экономикалық және ұйымдастырушылық білімдеріміз бен біліктіліктеріміздің жинағы. Ал, мәдениет – әрбір ұлттың өзіне ғана тән сезімдері жинағы. Сондықтан ақыл - өркениет, ал мінез-құлық - мәдениет негізінде қалыптасатынына назар аударсақ, ұлттық пішін арқылы қауымға ортақ адамбасылық мазмұн берілері хақ [3].

Білім – ұғымдардың жиынтығы. Ал ұғымдар басқадан алынса, онда, ұғымдарды алған ұлттың өркениетін қабылдаймыз, өз ұлтымыз мәдениеті

жайына қалады. Ал ұлттың, Ұлт болып қалыптасуы тек өз мәдениетіне негізделеді. Бұл біріншіден – ұлттық ойлау жүйесін қалыптастырудың, екіншіден төл ұғымдарымызды ғылыми айналысқа енгізудің бірден-бір жолы болып табылады. Бұл жерде, шешуші мәселенің бірін, оқулықтар шешеді. Оқулық мазмұнын құруда, онда тек ғылым негіздерін, олардың заңдарымен заңдылықтарын оқып үйренетін әдістерін ғана түсіндіріп қоймай, әдістемелік негізде олардың тәрбиелік мақсаттағы материалдарымен қамтамасыз етуді қолға алу керек. Тағы бір ескерерлік жайт, оқулықтың алға қоятын төмендегі: үйретушілік; дамытушылық және тәрбиелік міндеттерін айқындап алу керек.

Қазіргі өркениеттік пайымдау (европалық), заттың сыртқы сипатына, формасына, қасиетіне қарап, дүниенің заттық өлшемін микрометрлік құрал арқылы өлшейтін болса, шығыстықтар (азиялықтар) заттың ішкі сипатына, ішкі мәніне көңіл бөлген. Бұл жәй пікір емес, мұның артында қоғамдық даму әлеуеті жатқанын ескеруіміз керек. Бұл әрбір пәннің мазмұнында орын алуы тиіс.

Мұны алға тартып отыруымыздың бірден-бір себебі, қазіргі жаһандану үрдісінің күш алып келетіні. Бұл үрдіс барысында, бірінші кезекте, әрбір ұлт өзінің, ұлттық мазмұны түгілі, сипатын сақтап қалу мәселесінің көтерілетінін жасыруға болмас. Бұл жағдай оқыту мазмұны мен оқыту үдерістеріне, ақпараттық оқыту технологиялары негізінде әзірден-ақ еніп келеді деуге болады. Себебі, біз әлі күнге, төл оқулықтарымыз түгілі, (электрондық оқу құралдарын жасау мұны тағы біршама уақытқа кері жылжытары анық) оқыту үдерісінің ұлттық мазмұнын әдістемелік тұрғыдан болса да өз деңгейінде шеше алмай келеміз. Ондай әдістемелік даярлық тіптен мұғалімдерді даярлайтын қазіргі жоғары оқу орындарында орын алмай отыр деуге болады. Себебі, жаппай университеттік білім беру үдерісінде мұндай жағдайларды қамту мүмкіндігі болмай отыр десекте болады. Бұл жерде, тағы да, арнайы педагогикалық институттар (университеттер) ашылды емеспе? – деген сұрақта алға шығары анық. Десекте, барлық жоғары оқу орындарының бір үлгідегі Болондық модельге көшуі соңғысының бірқатар нақтылы шешімдерді таңдауына алып келмей отыр.

Келесі мәселе, ұлттық оқу жүйесін қалыптастырамыз деп әлемдік деңгейде орыны бар оқулықтар орнына жаңа оқулықтарды ұсындық және оның кейбірінің ақыры бізге мәлім де.

Екіншіден, олардың мазмұндары, гуманитарлық пәндер бойынша, ұлттың төл оқулығы ретінде көріне алмады. Керісінше, жаратылыстану пәндері бойынша, мұндай қажеттілік қайдан туындап отыр, жаратылыстану құбылыстарын қазақы ұғыммен зерттегенде, есептегенде не өзгереді? Бәрібір сол Пифагор, Ньютон, Менделеев заңдары емес пе? – деген сұрақтар туындады.

Бұл ретте, оларға ұлттық сипат беру қажеттігі байқалып отырған жоқ – деген пікірлерде орын алып жатқаны бар. Мұндай пікірлердің негізі, біздің ойымызша, – осы күнгі ұлттық идея немесе ұлттық идеология, ұлттық білім мазмұны көбінесе ұлттық тәрбие беруге бағытталған – деген түсініктің орын алуында болса керек.

Білімнің мәйегі ретінде, барлық болашақ мамандық иелері, қазақтың төл мәдени, рухани қазыналарын дәріптейтін дәрістер беру керек. Жалпы, бұл жұмысты бүкіл білім жүйесінде балабақшадан университет бітіргенше рет-ретімен үзбей оқытатын тұтас жүйе жасап, оны пәрменді түрде іске асыру қажет. Бұл жүйеге Отан тарихынан бастап, фольклор, мәдениет пен ұлттық өнер, ұлттық спорт ойындары, ұлттық салт-дәстүрлер, ұлттық педагогика мен психология, ұлттық кәсіпкерлік пен шаруашылық үлгілері және т.б., толып жатқан қазақтың сана-сезімін қалыптастыратын пәндер мен тәрбие түрлері кіру керек.

Ол үшін біз төмендегі мәселелерді қолға алуымыз керек Бірінші:

а) бұл модельді іске асыру біртіндеп «Білім барлығы үшін» моделінен «Білім таңдау бойынша» моделіне көшу керек.

ә) екі мәселенің де ортақ шешімі ретінде, білім беру үдерісінің ұлттық моделін қалыптастырудың қазіргі әдіснамалық және әдістемелік негіздерін жасау қолға алынуы керек.

б) төл оқулықтар жағдайы қарастырылуы тиіс

Оқулық мәселесін қарастыруда: Оқулық жасауда нені басшылыққа алу керек; төл оқулық деген не; төл оқулық қандай болуы керек; төл оқулықтың басты белгілері қандай; қандай ұстанымдар мен критерийлерді басшылыққа алу керек; оқулық қалай бағалануы керек; қандай дидактикалық талаптарға жауап беруі керек; қандай әдістемелік талаптар орын алуы керек; мазмұны қалай құрылуы керек; оқулық сапасының көрсеткіштері нелер болуы керек.

Төл оқулығымыздың: ұлттық сындарлы (конструктивті) терминологияны қамтуын; халқымыздың рухани байлығы мен қазіргі замандық біліммен қаруландыру жағдайын; ұлттық идеология тұрғысында жазылуы(басқалар соның аудармасымен пайдаланулары) мәселесін ескеру керек.

Төл оқулық мазмұнында: ұғымдар мен терминдерді қалыптастыруда: материалдардың қарапайымдылығы; көркем де қызықтылығы; халық рухына үндестігі, әрі ықшамдығы; халықтың ділімен, әдеп үрдістерімен, салт-дәстүрлерімен үйлесімділігі ұстанымдары ескерілуі тиіс. Сонымен қатар, ең алдымен теориялық материалдардың оқыту мақсатына сай іріктеліну, білімдерді баяндауда өзіндік әдістемелік формасы, бірізділігі, тәрбиелік мақсаттылығы, пән маманға емес, белгілі бір дәрежеге дайындығы бар оқырманға арналуы, үш міндетті атқаруы (үйрету, дамыту және тәрбиелеу),

бағдарламадағы материалдар ғана емес, оқушы онымен өзбетінше жұмыс істей алатын, өз білімін бақылай алатын жүйеде болуы, оқып шығып, бұрынғы материалға сүйеніп, тапсырманының тастап кеткен тұстарын толтырып сұрақтарға жауап беру немесе бірнеше сұрақтар ішінен дұрыс жауабын табу тәртібіне байланысты нұсқау берілуі, бағдарламаға қатаң түрде сәйкес болуы, тек кейбір жағдайда ғана оқулық логикасынан туындайтын ауытқуларға ғана жол беру ескерілуі керек.

Төл оқулықты бағалауда: пәнді оқып үйренудің бағдарламада тұжырымдалған жалпы мақсатының көрініс тапқаны- таппағаны; пәннің тәрбиелік жағынан қаншалықты қамтылғаны; ғылымның практикамен байланысын көрсететін материалдардың бар- жоғы; бағдарламада санамалап көрсетілген материалдардың енген-енбегені; оқу материалын баяндаудың бірізділігі; белгіленген көлемнің сақталғаны-сақталмағаны; мазмұндық және әдістемелік тұтастықты білдіретін шарттардың бар- жоғы; оқушыларды жас ерекшеліктеріне сай тапқырлылығы және иланымдылығы; фактілік материалдардың әрбір параграфтарға дұрыс сұрыпталынуы; басқа пәндермен байланыстылығы (сол сынып тағы немесе мамандықтағы); сөздің құрамы, сөйлемдік құрылымы (сөздің тура немесе ауыспалы мағынада көбірек қолданылуы (жай, құрмалас, күрделі-аралас, құрмалас сөйлемдерді қолдану); стилі (баяндау, суреттеу, сипаттау тәсілдері, бейнелік, көркем айшықты сөздерді орынды қолдану); құбылыстар мен заңдылықтарды ашуда оның себеп- салдарларын түсіндіруі; ғылыми стильге жақын болуы; сөздік құрамы, синтаксистік құрылымға, жаңа сөздер саласы мен терминдік қолданымға, әр тақырыптың көлемі мен ондағы мәліметтер мөлшеріне мән берілуі ескерілуі керек.

Төл оқулықтардың әдістемелік аппаратына қойылатын талаптарда: әр параграф сабақта оқып үйренілетін материалдар көлемімен шамалас болуы, яғни мұғалім сабақ барысында түсіндіріп шығу сәйкестігі; оқушы үйде оқып келетіндей болуы; білімді белсенділікпен және берік меңгеруін қамтамасыз етуі; танымдық қызығушылығын дамытуы; өзбетінше жұмыс істеу дағдысының қалыптастыруына байланысты сұрақтар мен тапсырмалардың болуы; күрделі ой жұмыстарының ойластырылуы; практикалық жұмыстарда өтілген қағидаларға дәлел болатын жаңа фактілерді, мысалдарды таба білуі; өтілген материалдардың қолданбалылық жағы; оқу тілінің дәл, оның және бейнелі болуы ескерілуі керек.

Төл оқулықтардың мазмұнына қойылатын талаптарда: оқушылардың дайындық деңгейі; білімді қабылдауы; жас ерекшелік психологиясы; меңгеру мүмкіндігі; ойлау дәрежесі; сөздік қорына лайықтығы; басқа пәндермен (төмендегі, жоғарыдағы) сабақтастығы ескерілуі керек.

Оқулық – әр текті көптеген элементтерден тұратын күрделі конструкциялық құрылым болғандықтан оның сапасының көрсеткіштері болып: ішкі сыртқы көркемдік безендірілуі; құрылымдық -логикалық жүйесі; материалдардың ғылымилық, танымдық, тәрбиелік сапа- деңгейі; анықтама, теорема, заңдардың айқын тұжырымдалуы; деректер мен фактілер мөлшері мен мәнділігі; сұрақтар мен тапсырмалардың аз көптігі мен орындылығы; тіл шеберлігі мен стиль саралығы; сөздік құрылым, емлесі мен тыныс белгілері; суретті графикалық материалдары мен олардың мәтін мазмұнымен қабысуы; көрнекілігі; эстетикалық ролі; тірек ұғымдар мен түйінді ойлардың орынды ерекшеленуі табылады.

Біздің ең негізгі мақсатымыз ұлттың болашағы болғандықтан, іске асаратын әрекеттерімізде, білімнің ұлттық сипатын, рухани мазмұнын қамтамасыз етуіміз шарт.

Сөз жүзінде мұны мойындағанмен, оны іске асыратын нақтылы тетіктерді таба алмай отырған жайымыз бар екенін мойындауымыз керек. Осы тұрғыдан қарағанда, әлеуметтік-гуманитарлық білім, тіпті жаратылыстану білімдері де, ел мәдениетіне, өркениетіне негізделмесе, қатерлі сипат алатынын ескерте кеткен жөн. Бұл жерде, қазіргі педагогика оқытудың дидактикалық принциптертерін алға тартары хақ, өйткені, дидактикалық принциптер негізінен оқыту үдерісін жоспарлауға, құруға және талдауға бағыт, бағдар береді. Сондықтан, олар оқыту үдерісінің заңдылықтары болып саналады. Десекте, қай уақытта болғанда да, дидактикалық принциптерде, білім берудің таптық сипаттары да көрініс табатынына назар аударуға тұрарлық. Осы себепті дидактикалық принциптер, қатып қалған жүйе емес, олар ұдайы қозғалыста, дамуда және ғылымның даму деңгейімен, қоғамның талабына сәйкес түсіндірілуі керек. Білім, бірінші кезекте, мәдениетті қалыптастырушы рухани құндылық болуы керек. Міне осы тұрғыдан, барлық оның реформалық, стратегиялық бағыты қарастырылу қажет.

Жоғарыдағы мәселелердің толық қанды шешілуі әрбіріміздің осы мазмұндағы ғылымға қосар үлесімізге байланысты, десекте, бұл сала нақтылылықты және жоспалылықты қажет етеді. Сондықтанда, аталмыш бағыттағы, ғылыми зерттеу жұмысының қажеттілігі туындап отыр. Осы бағытта, халқымыздың өмір сүру қалпы ұстанымдары мен әлеуметтік нормаларын, білім беру мазмұнын мәдениет контексінде қалыптастырудың әдіснамалық негіздері ретінде зерттеу және анықтау қажет. Бұл мәселе, әсіресе, жаһандану кезеңінде рухани және материалдық мәдениеттердің унификациялануы барысында, әрбір халық өзінің қалпын, мәдени құндылықтарын, тілін, дәстүрін, салтын сақтап қалуда рухани қажетсінетін болады. Осыған байланысты, жастарға білім беру мен тәрбие үдерісінде, *біріншіден*, әлемдегі глобалды өзгерістерді ескеру; *екіншіден* халықтың

ұлттық, мәдени-тарихи және әлеуметтік экономикалық жағдайын терең зерттеу қажет. Бұл біздің таңдап алған мәселеміздің өзектілігін білдіреді. Өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу үдерісі барысында педагогикалық теория мен оның практикасында, басты міндет оқытудың ұлттық мазмұнын, оқушылардың дүниетанымын мәдениет контексінде қалыптастыру міндеті тұр. Осы ретте біздің жұмысымыздың жаңалығы - мәдениеттің орасан педагогикалық мүмкіндіктерін және оларды мәдениеттің функциональдық моделі тұрғысынан қарастыру, яғни оларды іс-әрекет тәсілдерін қамтамасыз етуші құрал ретінде пайдалану. Ғылыми зерттеу жұмысының әдіснамалық және әдістемелік тәсілдемесі мәдениетті оның функциональдық моделі тұрғысында қарастыру; тұлға теориясы; дүниетанымының философиялық, психологиялық және педагогикалық теориялары; жалпы адамзаттың және ұлттық теориялардың өзара байланысы; мәдениетті қабылдау теориялары; оқытудың заманауи ізгіліктік тұжырымдары; білім берудің мемлекеттік саясаты арқылы қамтамасыз етілуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»// Оңтүстік Қазақстан газеті, № 60. 12 сәуір 2017 ж.
2. Пошаев Д.Қ. Болашақ мұғалімдердің ақпараттық мәдениеті: қалыптастыру теориясы, әдіснамасы және практикасы. Монография, Шымкент, - «Оңтүстік Полиграфия» баспа үйі, 2014 – 187 б.
3. Пошаев Д.Қ. Мамандыққа кіріспе .Оқу құралы, Шымкент, Нұрлыбейне, 2010,- 2006 .
4. Akeshova M., Poshaev D., Aripzhan G., Duisebaeva G //Didactic basics of forming future teachers professional culture Volume. 64, Issue. 5. of JOKULL journal(ISSN: 0449-0576), ICELAD, IS-125. May 2014- PP.313-323.
5. Құсайынов А.А. Заман талабы. Астана, «ЕЛОРДА» 2001, - 264 б
6. Пошаев Д.Қ., Кожамкулова А.. Культура- как дидактическая основа обучения// Научный мир Казахстана № 1, 2012 -С.169-171.

ПОШАЕВ Д.Қ., АХТАНОВА С.К. НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРЫ

В статье исследуется одна из главных задач, стоящих на современном этапе перед педагогической теорией и практикой. Авторами определена и описана совокупность социальных норм и принципов жизнедеятельности народа: охарактеризованы методологические основы формирования содержания обучения в контексте культуры.

Ключевые слова. *Содержание обучения в контексте культуры, модель национального обучения, функциональная модель культуры, национальное мировоззрения, основ культуры в содержаниях и процессах обучения.*

POSHAYEV D. Q., AKHTANOVA S.K. SCIENTIFICALLY-METHODICAL BASES OF FORMATION OF THE MAINTENANCE OF TRAINING IN A CULTURE CONTEXT

This article considers one of the main tasks facing at the present stage the pedagogical theory and practice of researching and determining a set of social norms and principles of people's livelihoods, to justify them as methodological bases of formation of the maintenance of training in a cultural context.

Keywords. *The maintenance of training in a cultural context, model of national training, functional model of culture, national outlook, cultural bases in the maintenance and processes of the training.*

ӘОЖ 796.8

ДЕНЕ САПАЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

ШЕГЕНБАЕВ Н.Б., БАЙДОСОВА А.А., СЕРАЛИЕВА Ұ.О.

Мақалада агзаның өсу ерекшеліктері ұлдар мен қыздар арасындағы нақты айырмашылықтар, өсу кезеңдеріне байланысты жаттығу жүктемелерінің көлемі, қай кезеңдерде белсенді даму, қай кезеңде тұрақты түрде болатындығын, дәл анықтау жағы қарастырылған.

Кілт сөздер: *Өсу, даму, қыздар, ұлдар, ұзындық өлшемдері, дене диаметрі.*

Көп жылдық спорттық дайындық барысында таңдаулы бағыттағы жүктеме қолданылады, ол күштің, шапшаңдық пен төзімділіктің, ептілік пен иілгіштіктің көрсеткіштерін арттыруға көмектеседі.

Балалар мен жасөспірімдер дамуының жас ерекшеліктерінің барлық сатыларындағы жаттықтыру жүктемесінің шамасы таңдау дене қабілеттерінің жас ерекшеліктерінің даму заңдылықтарымен анықталады. Белгілі бір жастағы қандай – да бір қабілеттің дамуының жоғары деңгейі мен ырғағы

оған ықпал ету құралдарының артуына негіз болып табылады. Бұндай амалдың тиімділігінің жоғары деңгейі іс-тәжірибеде дәлелденді. Әрине, іріктелген және жалпы жаттықтыру жүктемелері ағзаның қуат шығынымен байланысты болады.

Өскелең ағзаның жас ерекшеліктері дамуында оның қуаты артып, тіпті шектен асатын кезеңдері де болады. Қуат ішкі қажеттіліктерге жұмсалатын (өсуі, жаңа жүйе қалыптасуы, т.б.) кезеңдер де болады. Бұл кезеңдер балалар мен жасөспірімдер дене дайындығындағы жалпы жаттықтыру жүктемесінің көлемін жоспарлау негізі болады [1].

Сонымен, нақты педагогикалық жаттықтыру ықпалдарының барлық стратегиясы балалар мен жасөспірімдер дамуы мен өсуінің биологиялық заңдылықтарын білуге сүйенеді. Осы факторлардың бірлігі мен өзара әрекеті арқылы ғана өскелең ұрпақтың спорттық дайындығы мен олардың денсаулығы мен жұмыс қабілетін нығайтуда табысқа жетуге болады.

Жаттықтыру жүктемелерінің жалпы көлемін жасына қарай кезеңге бөлу негіздері.

Жаттықтыру ықпалдарының құрамдас бөліктерінің бірі жаттықтыру жүктемесінің көлемі болып табылады, оның мазмұнына дене жаттығуларын орындау көлемі мен қарқыны кіреді.

Жаттықтыру жүктемесінің жалпы көлемінің қорытынды көрсеткіші ағзаның оны орындауда жұмсалған қуат шығыны болады.

Өсу – бұл ең алдымен ағзаның белсенді бөлігінің салмағының артуы, онда еркін қуат саны артады. Ол өсуді қызметтік белсенділікті бейнелейтін шектен тыс анаболизмді яғни катаболизмді құру процесі ретінде қарастырады, онда ішкі және сыртқы қуат саны артады. Осы бой өсу анықтамасына сәйкес «қаңқа бұлшық еттерінің ережесі» қалыптасқан. Оның мәні тірі жүйенің қимыл белсенділігі оны көрсететін себептеріне қарамастан қызметтік шектен тыс анаболизм факторы бола алатынынан көрінеді. Бұл өсудің тірі жүйесінің белсенділігінің табиғи себептері мен оның элементтері болып табылады деп есептеуге мүмкіндік береді. Белсенділік жүйені бастапқы жағдайға оралтып қана қоймай, оны шектен асыра қалпына келтіреді.

Жас ерекшеліктерін дамытудың белгілі бір сатыларында біз балалар мен жасөспірімдердің қимыл белсенділігінде көрінетін шектен тыс қуатты байқаймыз. Егер ағзада шектен тыс қуат туындаған кезең болса, онда қуат жетіспейтін кезеңдердің болатынын байқауға болады. Ал кез-келген жүктеме ең алдымен қуат шығыны болып табылатындықтан оның көлемі ағзаның жас ерекшеліктері мүмкіндіктеріне қатаң сәйкес келуі тиіс[2].

Бұдан мынадай қорытынды шығады. Ағзаның қуат мүмкіндігіне жаттықтыру жүктемесінің сәйкес келуі жаттықтыру ықпалдары көлемін

таңдаудың негізгі принципі болып табылады. Бұл көлем кезеңіне сай өзгеріп отырады: қуат тасығанда артып, сол арқылы қуат әлеуетін құруға көмектеседі, ал өскелең ағзаның қуат әлеуеті төмендесе жүктеме көлемі де төмендейді.

Ағзаның дамуы мен өсу кезеңдері бүтін жүйе ретінде оның құрамдас бөліктерінің даму сипатында да байқалады. Осы мәселені зерттегенде ең алдымен негізгі ережелерінің бірі жүйегенезі тұжырымдамасы болып табылатын қызметтік жүйе ілімінің мазмұнына назар салу қажет. Осы тұжырымдамаға сәйкес жүйегенезі – бұл ағзаның соның ішінде адамның жеке дамуының жекелеген құрамдас бөліктері мен қызметтік жүйесінің бірізді және іріктеліп жетілуін бейнелейтін заңдылық.

Жас ерекшеліктері дамуын аталған тұжырымдама тарапынан қарастыра отырып, сенімді түрде әрбір жас кезеңінде, әрбір жаста гетерохрондылық байқалатыны туралы тұжырым жасауға болады. Ағза өсу қуатын өзі реттеп, сол арқылы белгілі бір қабілеттің белгілі бір онтогенез кезеңінде дамуына күш береді. Гетерохрондылық дене қабілетімен қатар ағзаның басқа да жүйелерінің дамуында байқалады.

Мысалы, бірінші жыл қатарынан дененің жеке ұзындығын зерттегенде осы белгілердің қай кезеңдерде белсенді дамуда қай кезеңде тұрақты түрде болатынын, дәл анықтауға болады. Қыздарда бойдың тез өсуі 11 жастан соң, ал ұлдарда 11, 14 және 17 жаста байқалады. Ұлдардағы дене салмағы жыл сайын белсендірек артып, ырғақты өзгерсе, қыздарда әрбір екінші жылдан үшінші жылға қарай өзгереді.

Әрбір жас ерекшеліктерінің даму сатысымен бірге, әрбір жаста да ағзаның педагогикалық ықпалдарға морфологиялық және қызметтік дайындықтың әркелкі деңгейі болатынын ғылыми зерттеулер мен іс-тәжірибе көрсетті. Демек, күші бірдей ықпалдардың әсері де белгілі бір жас аралығында ғана сақталады, ол аяқталған соң орнын келесісі ауыстырады. Жүктеме түсіру шартын сақтаудағы айрықша ұқыптылық ағзаның қарқынды өсуі мен жетілу уақытында талап етіледі.

Бұл мәселені шешу дене тәрбиесі ілімі мен іс тәжірибесі шеңберінен тыс қарастырылып, оны педагогтар, психологтар, физиологтар мен гигиенистер зерттейді[3].

Жас спортшылардың көпжылдық дайындық жүйесінде жаттықтыру жүктемесінің жалпы көлемін кезеңге бөлуді әзірлеу ағзаның жас ерекшеліктері даму заңдылықтарының бүтін жүйе ретіндегі мәліметтеріне сүйенеді.

Зерттеуден алынған нәтижелер болашақта талданып, дене және қимыл мүмкіндіктері дамуының жас ерекшеліктері, өзгерістері мәліметтерімен салыстырылып, өскелең ағза сенімділігі ілімі тұрғысынан қарастырылды.

Алғашқы спорттық дайындық (төменгі сынып жасы).

Қыздар. 8 жастағы қыздардың ерекшелігі өзара байланысты белгілердің көптігі болып табылады. Олардың арасындағы өзара әрекет барлық факторларда байқалады. Жүйенің негізгі белгілерінің бірі – дене салмағы, оның ықпалы дененің барлық көлеміне, ал $r = 0,73$ деңгейінде қалған белгілеріне таралады. Дене салмағының елеусіз ықпалы көлденең кеуде диаметріне әсер етеді. Дененің қамту көлемі өзара тығыз байланысты және дененің қажыра құшақтау ықпалын түзеді. Дене құшағымен әлсіз өзара байланысқан жеке факторлар арқылы ұзындық параметрлері (өлшемдері) бөлінеді.

Сонымен, төменгі сынып жасындағы соматикалық жүйе белгілері арасындағы өте көп байланыс 8 жасар қыздарға тән. Өзара байланыс санының аздығы демек, ағзаның төмен сенімділігі 10 жаста байқалады.

Ұлдар. Сегіз жасар ұлдарда соматикалық жүйенің жағдайы туралы көптеген ақпарат дене салмағында болады, ол ауқымдық өлшемдермен өзара байланыста болады. Сонымен, 8 жастағы ұлдардың денесінің барлық ауқымдық өлшемдері бір – бірімен жоғары дәрежеде байланысты болады.

Алынған мәліметтер байланыстың жоғары деңгейі дененің ауқымдық өлшемдері, дене салмағы, май жинау дәрежесі, ұзындық өлшемдері, дене диаметрлері арасында байқалады.

9 жасар ұлдарда зерттелген белгілер арасында сәл өзгешерек байланыс байқалады. Ең ақпаратты белгі – дене салмағы екінші орынға түсіп, ақпараттығы жағынан бірінші орынға кеуде қуысы ауқымы шықты. Бұл белгілер басқа да ауқымдық ұзындық және дене диаметрімен жоғары дәрежелі байланыста болады.

Ұзындық өлшемдері бұның алдындағы жастағы сияқты бір-біріне үлкен тәуелділікте болады. Дене диаметрлері арасында бір жағынан орташа, екінші жағынан төмен байланыс болады. Бұл өзгерістер жамбас-сан диаметріне де тиісті. Мұнда аталған белгі соматикалық жүйенің басқа да барлық өлшемдерімен байланысын азайтты.

Май жинау дәрежесінің ауқымдық өлшемдерімен байланысы жоғары, ал дененің ұзындығымен және диаметрлерімен төмен байланыста болады.

10 жаста соматикалық жүйе факторлары арасындағы байланыс біршама төмендеп, алайда ақпараттығы бойынша айтарлықтай өзгерістер болмайды.

Сонымен, 8, 9, 10 жастағы ұлдарда ағзаның өсуі мен дамуында белгілер арасындағы өзара байланыста өзгерістер байқалады.

Алдын ала негізгі спорттық дайындық (жасөспірімдік кезең)

Қыздар. 10 жастағы қыздарда байқалған белгілер арасындағы өзара байланыс санының біршама өзгерісінен соң, одан кейінгі жас ерекшелігі кезеңдерінде олар артады. Ауқымдық өлшемдер арасында жетекші белгі

ретінде кеуде қуысы ауқымы мен дене салмағы айрықша көрінеді. Олар дене ауқымын құрайтын барлық факторлар түзетін барлық белгілермен жоғары өзара байланыста болады. Бұл жастағы осы белгілердің барлығы қалған тоғызымен өзара байланыста, ал дене салмағы дененің ұзындық өлшемдерімен де өзара байланыста болады. Алдыңғы жастардағыдай дене салмағы өте ақпаратты бірақ ұзындық өлшемдерімен жоғары дәрежедегі өзара байланысы жоқ. Алдыңғы жастардағыдай май жинау дәрежесі мен жоғары дене салмағының бір-бірінен айырмашылығын ескеру қажет. Бұл тәуелділік алдыңғы өткен жылдар бойында байқалады. Алынған мәліметтерді талдау 13 жастағы қыздардың ағзасында күрделі өзгерістер болып, ол белгілер арасындағы өзара байланыс деңгейін төмендетуге де әсер етеді.

Демек, 8-13 жас аралығы аясында, соматикалық жүйе дамуындағы белсенділіктің төмендеуінің екі кезеңі байқалады, ол 10 және 13 жаста жүреді. Алдыңғы өткен жастарда байқалған өзара байланыс азаюынан кейін 14 жаста ауқымдық факторлардың есебінен олардың соматикалық жүйесінде, атап айтқанда, ауқымдық факторларда даму үйлесімділігі байқалады, яғни барлық ауқымдық белгілер өзара тығыз байланыста болады. Бұл өзара қатынас ауқымдық факторлар тарапынан көлденең кеуде диаметріне де таралды. Ұзындық өлшемдері соматикалық жүйенің басқа белгілерімен тығыз байланыста емес және өзіндік ұзындық факторларын құрайды. Кеуде қуысының ауқымы көлденең – кеуде диаметрімен, май жинау дәрежесімен және жіліншік ауқымымен байланыс санын арттыру арқылы ақпараттығын көбейтті. Бұл жаста да, әрине, дене салмағы өте ақпаратты болады.

Бұл кезең өзінің белгілер арасындағы өзара байланыс құрылымы мен саны жағынан 12 жастағы қыздарға сәйкес келеді.

Ұлдар. 11 жастағы жасөспірімдердегі соматикалық белгілер арасындағы өзара байланыс пен бір-біріне тәуелділік белгілер санының өзара байланыстың жоғары дәрежесіне қарай өсуімен өзгереді. Бұл ауқымдық, ұзындық белгілеріне және дене диаметріне де қатысты. Бұл жастағы дене салмағы бірқатар ауқымдық өлшемдер тәрізді басқа белгілермен төмен өзара байланыста болады. Ауқымдық мөлшерлер өзара күшті байланысқан, ол фактордың дербестігі туралы айтады. Бұндай дербес факторлар ұзындық өлшем белгілерін құрайды, олардың ауқымдық өлшемдеріне тәуелділігі аз.

Дене диаметрі өзара бір-біріне тәуелділікте болмайды және май жинау көрсеткіштеріне тәуелділігі аз, олардың ауқымдық өлшемдерімен өзара байланысы жоғары, ал ұзындық параметрлерімен және дене диаметрімен байланысы аз. Белгілер арасындағы өзара байланыс көбею жағына қарай өзгереді, ол ағзаның биологиялық сенімділігінің артуын көрсетеді.

12 жастағы жасөспірімдерде алдыңғы жаспен салыстырғанда ауқымдық өлшемдері арасындағы өзара байланыс өзгеріссіз болады. Соматикалық

белгілеріне қарай дене салмағы, білек пен сан ауқымының ақпараттығы жоғары. Ауқымдық өлшемдер бір-бірімен өте күшті байланысқан.

Өзара байланыс санының азаюы 13 жасар жасөспірімдерде көрінеді, олардың ақпараттығы азаяды.

Алдыңғы жастағыдай өзара байланыстың көп саны дене салмағы, дене ауқымы және май жинау дәрежесі үшін тән. Дене салмағының ұзындық өлшемдері мен диаметрлерге әсер етуіне келсек, онда олар орташа, кей жағдайда төмен өзара байланыста тұрады. Ауқымдық өлшемдердің барлығы бірдей өзара жеткілікті байланысқан. Онда дене салмағынан кейін кеуде қуысы ауқымы ақпараттығы жағынан екінші орында тұрады. Ұзындық өлшемдері өзара байланыстың жоғары деңгейінде тұрады. Аталған өзара байланыс олардың ауқымдық өлшемдерімен, дене диаметрімен төмен өзара әсерде және өзара байланыста болатынын көрсетеді.

Дене диаметрі факторлары арасындағы өзара байланысқа тән ерекшелік олардың әлсіз өзара байланысы болып табылады. Ал көлденең – кеуде диаметрі ақпараттығы жағынан барлық диаметрлер арасында жоғары орын алады.

Алдыңғы жастағыдай ауқымдық ұзындық өлшемдері мен дене диаметрлерінде дербес факторлар ұйымдастырылады. 13 жастағы жасөспірімдердегі соматикалық белгілер арасындағы өзара байланыстағы ортақ үрдіс олардың санының азаюында көрінеді. Егер алдыңғы жаста жүргізілген зерттеу нәтижелері белгілер арасындағы өзара байланыстың әлсіреуін көрсетсе, ал 14 жасар жас өспірімдерде бұл өзара тәуелділік барлық факторлар бойынша біршама өсті. Бұндай арту орташа өзара байланыс деңгейі көрсеткіштері бойынша ақпараттық мәнінде көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақпаев Т.А., Адамбеков М.І. Оқушылардың дене тәрбиесін қалыптастырудың ілімдік және әдістемелік негіздері. – Алматы: Туризм және спорт академиясы, 2008. – 140 б
2. Әбділлаев Ә.К., Оңалбек Ж.К. Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі. – Түркістан: Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті 2004. – 137б.
3. Қуанышов Т.Ш. Дене тәрбиесінің теориялық және әдістемелік негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 260б.

ШЕГЕНБАЕВ Н.Б., БАЙДОСОВА А.А., СЕРАЛИЕВА Ұ.О. ФИЗИЧЕСКИЕ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ КАЧЕСТВ

В статье рассматриваются особенности роста организма значительные различия между мальчиками и девочками, стадии роста тренировочных нагрузок, которые могут быть активны на регулярной основе, на какой стадии развития периодов, предусмотренных в той же стороне.

Ключевые слова: *рост, развитие, девочек, мальчиков и размеры длина, диаметр тела.*

SHEGENBAEV N.B., BAIDOSOVA A.A., SERALIEVA U.O. PHYSICAL PHYSIOLOGICAL BASIS FOR IMPROVING THE QUALITY

The article discusses the features of the organism growth are significant differences between boys and girls, training loads stage of growth, which may be active on a regular basis, at what stage of development of the periods provided for in the same side.

Key words: *growth, development, girls, boys and dimensions length, body diameter.*

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

УДК 369.041

**ОБ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫХ АСПЕКТАХ
РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ДЕТСКИХ ДОМОВ В
РОСТОВСКОЙ ОБЛАСТИ**

ЕРОХИНА Н.А.

В статье обозначаются основные аспекты реформирования системы детских домов для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, находящихся на содержании в организациях для детей-сирот в период их реструктуризации, в Российской Федерации и, в частности, в Ростовской области.

Ключевые слова: реформирование, дети-сироты, нормативная и правовая база, центр, учреждение, реструктуризация.

Детские дома в России долгое время были самым распространённым институтом содержания и воспитания детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. Однако незаменимым институтом развития и социализации ребёнка, формирования его личности, является семья. Приоритет семейного воспитания сегодня закреплён и в российском законодательстве.

Если раньше государственная политика строилась в основном на создании для детей-сирот достойных условий в учреждениях и организации их дальнейшего сопровождения, то отныне приоритетной задачей является сохранение для ребёнка кровной семьи, либо эффективная помощь по обретению новой замещающей семьи.

В настоящее время формируется новая законодательная база, основа которой была заложена Национальной стратегией действий в интересах детей на 2012–2017 годы, утверждённой Указом Президента Российской Федерации № 761 от 1 июня 2012 г. На региональном и муниципальном уровнях выстраиваются новые концептуально–программные, политико–управленческие отношения, появляются новые типы и виды учебных заведений, специализирующиеся на отдельных формах социально-педагогической помощи детям-сиротам и детям, оставшимся без попечения родителей.

В Ростовской области приняты законы и утверждены постановления, непосредственно касающиеся деятельности организаций для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей: областные законы № 165-ЗС от 22.10.2004 «О социальной поддержке детства в Ростовской области» (в ред.

от 18.12.2015 № 470-ЗС); 20.10.2005 «О мерах социальной поддержки детей–сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, в частности содержания в приемных семьях» (в ред. от 16.12.2015 № 460-ЗС); постановления правительства Ростовской области № 659 от 19.07.2012 «Об утверждении концепции развития системы образования Ростовской области на период до 2020 года»; № 726 от 03.08.2012 «О предоставлении мер социальной поддержки детям–сиротам и детям, оставшимся без попечения родителей, лицам из числа детей–сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, а также отдельным категориям обучающихся (воспитанников) государственных учреждений Ростовской области»; № 3 от 16.01.2015 «Об утверждении плана мероприятий по реструктуризации и реформированию организаций для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, в Ростовской области» и др. В основе обновлённой нормативной и правовой базы лежит основополагающее право каждого ребенка – жить и воспитываться в семье.

В рамках реализации полномочий по решению комплекса вопросов социальной поддержки и социального обслуживания детей, оставшихся без попечения родителей, в регионе осуществляются мероприятия, направленные на проведение реформирования деятельности организаций для детей-сирот.

Одним из основных направлений реформирования является деинституционализация (реструктуризация) учреждений интернатного типа, означающая создание условий для воспитания и проживания детей вне учреждения. Реализация политики деинституционализации предполагает организацию вывода детей из учреждений интернатного типа и передачу их на воспитание в семьи граждан.

Такой подход, безусловно, предполагает преобразование детских домов в учреждения иных типов, призванные обеспечить планомерный и безболезненный переход к новым семейным формам жизнеустройства детей–сирот.

Таким образом, детские дома, ранее являвшиеся основной формой государственной поддержки детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, в настоящее время претерпевают серьёзные изменения. Организационное обеспечение их реструктуризации предполагает:

- преобразование детских домов в центры помощи детям;
- ликвидацию организаций, не соответствующих современным требованиям, перевод детей из ликвидируемых организаций в другие организации для детей-сирот;
- обеспечение информационной открытости и прозрачности планируемых и реализуемых мер, формирование положительного

общественного мнения по вопросам реструктуризации и реформирования организаций для детей-сирот.

Следует в этой связи отметить, что в Ростовской области политика деинституционализации детских домов всегда строилась не только в соответствии с федеральной генеральной линией, но и находилась в тесной связи с региональными особенностями, а также приоритетами законных прав и интересов детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей.

В 2015 году детские дома Ростовской области реорганизованы в центры помощи детям, деятельность которых осуществляется в соответствии с «Положением о деятельности организаций для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, и об устройстве в них детей, оставшихся без попечения родителей», утверждённого Постановлением Правительства Российской Федерации № 481 от 24.05.2014.

Центры являются учреждениями нового типа, государственными казёнными учреждениями социального обслуживания, и оказывают всестороннюю помощь детям, оставшимся без попечения родителей, членам их семей, гражданам, имеющим желание составить замещающие семьи, в соответствии с политикой Российской Федерации и Ростовской области.

Сохраняя традиции и принимая инновации, центры помощи призваны реализовать государственные гарантии по соблюдению прав и законных интересов детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, обеспечивать их достойное содержание, уход и заботу, осуществлять воспитательные и психокоррекционные функции, оказывать необходимую помощь взрослым гражданам по установлению контактов с детьми.

Сегодня перед центрами помощи стоят следующие актуальные задачи:

- оптимизация процесса психолого–педагогической и медико-социальной поддержки детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей;

- создание условий для обеспечения повышения качества оказываемых услуг;

- расширение содержания деятельности, увеличение охвата различных категорий детей (детей с ОВЗ и детей-инвалидов, детей из приёмных, опекунских семей, из семей в социально опасном положении, детей, склонным к поведенческим рискам и др.);

- осуществление преемственности и сотрудничества между структурными подразделениями центра;

- разработка и применение инновационных подходов и технологий психолого–педагогического сопровождения детей и их ближайшего окружения, создание условий для внедрения инноваций в образовательную деятельность центра помощи;

- психологизация деятельности учреждения;
- совершенствование работы с родителями путём внедрения новых форм и методов работы;
- реализация системы мер, способствующих профессиональному и личностному росту педагогических кадров;
- организация взаимодействия с негосударственными организациями и гражданами, осуществляющими благотворительную, добровольческую деятельность в сфере социализации и защиты прав детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, включая организацию подготовки и обучения добровольцев;
- повышение эффективности использования учебно-материальной базы центра помощи;
- расширение номенклатуры реализуемых дополнительных общеобразовательных программ, создание условий для успешной социализации и эффективной самореализации личности воспитанников;
- укрепление материально-технической базы с использованием различных источников финансирования;
- создание необходимых материальных условий для проживания, воспитания и реабилитации детей, включая специальные условия для детей с ограниченными возможностями здоровья и детей-инвалидов, по семейному типу;
- формирование современной системы оценки качества работы центра помощи на основе принципов открытости, объективности, прозрачности, общественно-профессионального участия;
- совершенствование системы профессиональной переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров;
- стимулирование развития творческого и инновационного потенциала педагогических работников.

В связи с проводимой реструктуризацией особое внимание уделяется повышению компетентности специалистов, педагогов, воспитателей, которые работают с детьми-сиротами и детьми, оставшимися без попечения родителей; используются все имеющиеся в учреждениях ресурсы для того, чтобы развивать у детей самостоятельность, определённые навыки и умения.

Таким образом, в решении комплекса вопросов социальной поддержки и социального обслуживания детей, оставшихся без попечения родителей, в Ростовской области осуществляются мероприятия, направленные на проведение реформирования деятельности организаций для детей-сирот. В регионе согласно плану мероприятий проводят реструктуризацию учреждений интернатного типа, то есть создают условия для воспитания и проживания детей вне учреждения, детские дома реорганизуются в центры

помощи детям. Дети-сироты и дети, оставшиеся без попечения родителей, передаются на воспитание в семьи граждан, осуществляется право каждого ребенка – жить и воспитываться в семье.

ЛИТЕРАТУРА

1. Семья Г.В. Политика деинституционализации учреждений интернатного типа / Электронный ресурс. // Информационный сайт проблем сиротства «Бесприютные дети Украины». – Режим доступа: <http://detskidom.info>.

2. Семья Г.В., Шульга Т.И., Егорова А.В. Подготовка воспитанников образовательных учреждений для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей к семейной жизни (к передаче в замещающую семью) в условиях деинституционализации. Информационно–аналитический бюллетень по итогам проведения всероссийских семинаров для специалистов органов исполнительной власти субъектов Российской Федерации, осуществляющих управление в сфере образования. М.: АНО ЦРСП, ООО «Вариант», 2009.

3. Социальное сиротство. Электронный ресурс. // Профилактика социального сиротства в России // Информационный проект Национального фонда защиты детей от жестокого обращения. – Режим доступа <http://www.siroststvo.ru>. 283.

4. Эффективные региональные модели и лучшие практики профилактики социального сиротства, устройства в семьи детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, и их сопровождения. Сборник материалов Второй всероссийской видеоконференции 20 июня 2013 года. М.: АНО «Совет по вопросам управления и развития», ООО «Вариант», 2013. – 116 с.

ЕРОХИНА Н. А. РФ РОСТОВ ОБЛЫСЫНДАҒЫ БАЛАЛАР ҮЙЛЕРІ ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЛАУЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада Ресей Федерациясы, Ростов облысындағы жетім балалар ұйымдары қайта құрылымдау кезінде асырауында болатын жетім балалар мен қамқорлығысыз қалған балаларына арналған балалар үйлері жүйесін реформалауындағы неізгі аспектілері белгіленген.

Неізгі сөздер: *реформа, жетім балалар, нормативтік және құқықтық база, орталық, мекеме, қайта құрылымдау.*

EROKHINA N. A. ABOUT THE ORGANIZATION AND LEGAL ASPECTS OF THE REFORM OF CHILDREN'S HOMES IN ROSTOV REGION

The article indicated by the main aspects of the reform of the system of children's homes for orphans and children left without parental care, held on the content of organizations for orphans during their restructuring in the Russian Federation and, in particular, in the Rostov region.

Keywords: *reform, orphans, the normative and legal base, the center, the establishment of restructuring.*

ӘОЖ 331.108.26

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ САЛАСЫНДАҒЫ КАДРЛЫҚ САЯСАТТЫ БАСҚАРУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

КУДАЙБЕРГЕНОВА М. Г., АСАН Д. С.

Мақала мемлекеттік қызмет, мансап сатысымен бірізді және әділ ілгерілетуге тиімді және ашық тәртіпті қамтамасыз ететін шетелдік тәжірибесі мен қазіргі заманғы кадр технологияларын қолдану негізінде кәсіби мемлекеттік аппарат қалыптастыру қажеттігін көрсетеді. Негізгі мәселе мемлекеттік қызмет, менеджерлердің еңбекақысын қалыптастыру және резервтік қызметкерлерінің жүйелі жұмыс саласындағы білікті мамандардың жетіспеушілігі болып табылады. Ол мемлекеттік қызметшілердің мансаптық даму үшін жаңа шетелдік тетігін енгізу персоналды басқару жүйесін дамытуға бағытталған болуы тиіс екенін атап өткен жөн. Кадрлық саясаттың негізгі компоненті прогрессивті кадрлық технологияларды пайдалана отырып, оның мансаптық барлық кезеңдерінде әрбір мемлекеттік қызметшілермен күнделікті жеке жұмыс болуы тиіс.

***Кілт сөздер:** персонал, кадровая политика, стратегия, государственное управление, зарубежный стиль управления, реформа, интенсивная работа, пирамида Маслоу, японская педагогика.*

Қазақстандағы экономикалық реформалардың барысы, қоғамды демократия жолымен бастау, құқықтық мемлекетті құру, жалпы елдің тұрақтылығы мен дамуы мемлекеттік басқару құралы ретіндегі мемлекеттік басқару жүйесіндегі шенеуніктердің әлеуеті мен бастамшылдығына, елдің таңдап алған бағытына деген бейілділігіне байланысты екендігі бүгінгі күнде айқын болып отыр.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың «Нұрлы жол-болашаққа бастар жол» атты Жолдауында «Қазақстан-2050» стратегиясында жоспарланған ұзақ мерзімді мақсаттарды жүзеге асыруға бағытталған жаңа экономикалық саясатты қозғады. Осы аталған міндеттерді уақытылы және сапалы орындау үшін мемлекеттік кадр саясатын одан әрі жетілдіру жөніндегі негізгі басымдықтарды айқындап берген болатын. Олардың арасында мемлекеттік қызметке қабылдау тиімділігімен және транспаренттілікті қамтамасыз ету, мансап сатысымен сатылы және әділ ілгерілеуді қамтамасыз етуші заманауи кадрларды басқару құралдарын қолдану негізінде кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыру қажеттілігі айқын аталған болатын.

Мемлекеттік кадр саясатын қалыптастыру – күрделі, қайшылықта және көп қырлы үдеріс. Ол бірқатар талаптарды орындаған кезде нәтиже беруі

мүмкін әрі ол ғылыми-зерттеу, ұйымдық-басқарушылық және заңдық іс-қимылдардың жүйелі жүзеге асырылуын білдіреді. [1]

Әрбір ұйым кадрларды жоспарлауды дұрыс болса да немесе дұрыс болмаса да пайдаланады. Кейбір ұйымдар бұл орайда байыпты зерттеулер жүргізеді, екіншілері персоналды жоспарлауға үстірт қараумен шектеледі.

Қалай болғанда да, кез-келген ұйымның ұзақ уақыт бойы табысқа жетуі дұрыс тағайындалған лауазымдарда қажетті уақытта қажетті қызметкерлердің болуына байланысты. Осы мақсаттарға жетудің ұйымдық мақсаттары мен стратегиялары қажетті таланты мен білік дағдылары бар адамдар осы мақсатқа қол жеткізумен айналысқанда ғана маңызы болады.

Кадрларды жоспарлау қанша қызметкер бар, олардың біліктілік деңгейі қандай, персоналды жоспарлауда қашан және қай жерде қажет болады, қажетті персоналды қалай тартуға болады және артық персоналды қалай қысқартуға болады, әлеуметтік аспектілерді ескере отырып, штат қысқартуды немесе штатқа тартуды қалай пайдалануға болады (кадрларды пайдалануды жоспарлау), кадрлардың біліктілігін арттыруға қалайша мақсатты түрде жәрдемдесуге болады және олардың білімдерін өзгертіп отыратын талаптарға сәйкес (кадрларды дамытуды жоспарлау) бейімдеуге болады, жоспарланған кадрлық іс-шаралар қандай шығындарды талап етеді (персоналды ұстауға жұмсалатын шығындар) деген сияқты сұрақтарға жауап беруге тиіс. [2]

Шетелде адам ресурстарын басқару әртүрлі факторлар ықпалынан қалыптасады. Бір жағынан, бұл – жұмыс күрделілігіне, екінші жағынан, мемлекеттік қызметтің қалыптасуының тарихи ерекшеліктеріне байланысты болып келеді.

Бұл әрбір елдің мемлекетті басқару қызметін реттейтін заңнамаларындағы айырмашылықтарына тікелей қатысты, бірақ адам ресурстарының қажеттіліктеріне тәуелсіз, себебі бүкіл жерде адам факторы Маслоу пирамидасындағы қажеттіліктерді қанағаттандыру тәртібімен өмір сүреді. Алайда олардың белгілі бір комбинациясы адам ресурстарын тиімді басқарудың құрылымын қалыптастырады.

Сондықтан ірі құрылымдық құрылымға тән көптеген жалпы белгілері бар елдердің тәжірибесін бүгінгі таңда біз қарастыруымыз керек.

Мысалы, АҚШ-та: көптеген авторлар ХХІ ғасырдың басында американдық басқаруда елеулі өзгерістер болды деп санайды, басқарушылық шешімдерде, соның ішінде адам ресурстарына қатысты басымдықтарды қайта бөлу жаңа басқару құрылымдарына көшуге алып келді. Қазірдің өзінде АҚШ-тың ірі компанияларында ұзақ мерзімді мақсаттарға қол жеткізуге негізделген стратегиялық жоспарлау мәселелері алдыңғы орында тұр. Соған қарамастан, американдық фирмалардағы кадрлық саясат төменде көрсетілген қағидаларға негізделген:

- Мемлекеттік қызметкерлерді жұмысқа іріктеу. Қызметкерді жұмысқа қабылдаудың басты критерийлері: білімі, жұмыс тәжірибесі, психологиялық үйлесімділік, командамен жұмыс істей алу қабілеті және т.б. Жоғары қойылған талаптар мен жауапкершіліктің салдарынан, моральды және материалды стимулдардың жоқтығынан жұмыс көлемінің көпшілігін орындайтын төменгі шенді қызметкерлер жоқтығының қасы;

- Жұмыс жағдайы. Қызметтің және еңбек тәртібінің қатаң тізімдерін қызметкер үшін неғұрлым қолайлы, ауқымды әрі тиімді түріне ауыстыру; басшылық қызмет жұмыс жүктемесін азайту және әкімшілік аппаратты қысқарту; икемді еңбек сыйақысына көшу; мақсатты топтарды біріктіру және т.б.

Жапондық басқару стилі американдықтардан өте ерекшеленеді. Мысалы, Американдық басқаруда әр қызметкердің жауапкершілігі нақты анықталған және әрбір мемлекеттік қызметкер жеке тұлға болып табылады, ал жапондықтарда қызмет бабымен шешім қабылдау және оны орындау үшін ұжымдық жауапкершілік қарастырылған.

Жапонияда мемлекеттік қызмет саласындағы кадрларды басқаруды ұйымдастыру стилі мен басқару әдістерін жетілдіріп, дамытып отыруға үлкен мән береді. Топтық шешімдерді қабылдауға негізделген жапондық басқару стилінің тиімді жақтары келесідей:

- Орта топтағы басшылықтың шешімдер тек жоғарыдағы басшылармен ғана емес, сондай-ақ тиісті бөлімшелердің қызметкерлерімен талқылауы;

- шешімдер қабылдауда бірауыздылық принципін сақтау;

- Негізінде ұзақ мерзімді жалдауды қамтамасыз ететін нақты персоналды басқару жүйесін пайдалану, яғни қызметкерлердің ұзақ жылдар бойғы қызмет етуіне байланысты қосымша үстеме ақы төлеу және кәрілік және ауру жөніндегі әлеуметтік ақымен қамтамасыз ету;

- Адам ресурстарын басқару өнерін үнемі жетілдіріп отыру.

Жапонияда персоналды басқаруда келесідей ерекшеліктер бар:

- қызметкерлерді ұзақ мерзімге жұмысқа орналастыру немесе ұзақ мерзімге жұмысқа қабылдау;

- жоғары сапалы қызмет үшін жалақыны арттыру;

Жапон елінде бірінші кезекте олардың қызметкерлері тұрады. Жапондық қызмет басшыларын біріктіретін жалпыға ортақ белгілері бар. Біріншіден, бүкіл қызметкерлердің елде болып жатқан барлық оқиғалармен танысу болуы. Олардың қағидасы: «Сізде 100 адам бар болса, сіз олардың арасында болуыңыз керек. Сіз 1000 адамға жетекшілік етсеңіз, сіз ортасында орын ала аласыз, сіз 10000 адамды басқаратын болсаңыз, қашықтан басқарыңыз, бірақ көзден таса қалмасын». Жапон стилінің екінші ерекшелігі - қызметкерлерінің кәсіби дағдыларын жақсартуға ұмтылысы. Бұған дәлел

ретінде «Matsushita» фирмасының бас директорының тәжірибесін айтуымызға болады, ол өз қызметкерлерімен «қарапайым адамдардың көрнекті қабілеттерін дамыту» мақсатында араласып, қарым-қатынас құрып отыраты. Осы мақсатқа жету үшін ол Жапон халықтық педагогикасының «қарқынды әрі интенсивті жұмыс істеу әрқашан табысқа әкеледі» деген принципті басшылыққа алып отырды.

Жапония стилінің үшінші ерекшелігі – бұл белсенді ынталандыруды танудың

бастамасы. Жапондықтардың айтуынша, ешқандай инициатива болмаса, бүгінде ештеңеге қол жеткізу мүмкін емес еді. Олар дауды шешуде мүмкіндігінше ортақ қажеттіліктерді табуға ұмтылады. [2, 3]

Мемлекеттік қызмет функцияларының халықаралық тәжірибесінде:

1. континенталдық «мансаптық»;
2. англо-саксондық «позициялық»;
3. шығыс-азиялық «элиталық мемлекеттік қызмет»;
4. мемлекеттік қызметтің корпоративтік үлгілерін бөліп көрсетуге

болады. [4]

Континенталдық «мансаптық үлгі Франция, Германия және Жапония секілді елдерде жүзеге асырылады. Бұл үлгінің негізгі ерекшелігі мемлекеттік қызметшінің «жабық» мансаптық бағдары, заттық емес көмектер және мемлекеттік қызметтегі кепілдіктердің (мемлекеттік қызметшілердің әлеуметтік қорғалуы, зейнетақы кепілдігі, мәртебенің тұрақтылығы) болуы. Мұнда мемлекеттік қызметке кіру конкурстық негізде барлық үміткерлерге теңдік принципте емтихан тапсыру арқылы жүзеге асырылады және базалық білім мен арнайы дайындық оқулардың болуы міндетті шарт болып табылады.

Осылайша, мемлекеттік қызметке кірген адам, «мемлекеттік қызметке өзін арнап», өмір бойы қызметте қалады.

Англо-саксондық «позициялық» үлгі АҚШ, Ұлыбритания және Канада елдерінде Жаңа мемлекеттік менеджменттің (New public management) және жұмыс сапасыны бағалау мен нәтижелілігі (сапа аудиті жүйесі мен барлық рейтингтік бөліністер) концепциялық ерекшелікпен жүзеге асырылады. Мемлекеттік қызметке кіру жалпы типтегі жазбаша емтихан тапсыру арқылы жүргізіледі.

Англо-саксондық жүйедегі қызметтік өсу барлық кезеңдегі қаталдықпен ерекшеленеді, мұнда қызметтегі оқу мен қсу кәсіби басқарушы, кең профильді әкімшіні (джерналисті) қалыптастыруға бағытталған.

Еңбекақы жұмыс қорытындысы негізіндегі тарифтік торға сәйкес төленеді. Сонымен қатар, бонустар мен үстемақылар қаралған.

Шенеуніктердің қызметтік баспалдақ өсуі конкурстық емтиханда ең күшті үміткерлерді іріктеу мен жылдық қызметтік бағалауға сәйкес жүреді.

Шығыс-азиялық «элиталық мемлекеттік қызмет» Сингапур және Малайзияда персонал сапасының жоғары материалдық ынталандырылуына негізделген, сәйкесінше жоғары нәтижелілікке ие үлгі болып табылады. Осылайша, жоғары ынталандыру жоғары этикалық және антикоррупциялық жұмысты қамтамасыз етеді.

Шығыс-азиялық үлгі келесі негізгі сипаттармен ерекшеленеді:

- тиімді мемлекеттік аппаратымен қалыптасқан күшті мемлекет (атқарушы бюрократия);
- мемлекеттік қызмет - тұрғындар арасында жоғары сенімділікке ие, қоғамның үнемі бақылауында, тұрақты және жақсы төленетіндіктен құрметті және перспективалы;
- мемлекеттік қызметкердің білімі, жұмыс икемділігі және еңбек ынталылығы басқару қызметінің сапасы мен деңгейін анықтайтын шешуші фактор болып қаралады;
- мемлекеттік қызметшілер жеке жоспар негізінде жұмыс жасайды;
- базалық жалақы жыл сайын елдің экономикалық жағдайын ескере отырып, қайта қаралып бекітіледі.

Мемлекеттік қызмет сапасы жүйесінің тиімділігін арттыру және әкімшілік кедергілерден өту мақсатында мемлекеттік қызметтің «Жұмысты жақсы орындау мәдениеті», «Кәсіби этика Кодексі», «ISO 9000» концепцияларына аса мән береді.

Мемлекеттік қызметтің корпоративтік үлгі англо-саксондық үлгінің реформаланған түрі, Австралия және Жаңа Зеландияда жүзеге асырылады. «Корпоративтік» үлгінің ерекшелігі оның еңбек нарығына икемделуі, мемлекеттік қызметшілердің штаттық санының анық болмауы, корпоративтік басқару принциптерінің енуі болып табылады. Мемлекеттік қызметке кіру «бос орынға үлгілі адам» принципі бойынша бірнеше элементтерден қатаң конкурстық іріктеу нәтижесінде ғана бола алады. Ол элементтер:

- мүмкіндіктер тесті ((Public Service Aptitude Test - PSAT);
- эссе жазу;
- сұхбаттан өту.

Халықаралық практикада мемлекеттік қызметтің екі үлгілік моделін бөліп қарастыруға болады – баспалдақтық және позициялық. [5]

Мемлекеттік қызметке кіру мен оны атқару тәртібіне қатысты осы модельдердегі айырмашылықтарға қарамастан, оларға мемлекеттік қызмет тиімділігін қамтамасыз ететін бірқатар жалпы шарттар тән.

Біріншісі – мемлекеттік қызметшілерді саяси «тағайындалатындар» және кәсіби «орындаушылар» деп бөлу. Екіншісі – мемлекеттік қызметке

конкурстық негізде қабылдау, бұл мемлекеттік қызметке білікті әрі құзыретті мамандарды іріктеп алуға мүмкіндік береді және кадрларды іріктеу мен жоғарылатудың патронаждық жүйесі үшін мүмкіндіктерді азайтады.

Мемлекет басшысының заманауи мемлекеттік аппаратты қалыптастыру жөніндегі тапсырмасы институттық реформалар аясында жүзеге асырылып отырған Құқық қорғау органдарының кадр саясаты тұжырымдамасының ережелерімен толықтай сәйкес келеді.

Мемлекет басшысы 2015 жылғы 29 қазанда қол қойған құқық қорғау қызметін жетілдіру мәселесі туралы заңмен кәсіби кадрлар құрамын қалыптастыру жөніндегі міндеттерге қол жеткізуге бағытталған кадрлық процестерге бірқатар жаңа тетіктер енгізілді.[6]

Ең алдымен барлық кадрлық процестерді ғылымға негізделген әдістермен жоспарлау мен болжауды іске асыру көзделіп отыр. Жұмсалатын қаражат пен күштерді үнемдеу мақсатында, қызметке қабылданатын кандидаттарды іріктеу мен оларды алдын ала зерттеу конкурс жариялағанға дейін жүргізілетін болады.

Кадрларға деген қажеттілікті қанағаттандыру үшін амандықтардың тізбесіне қарай қызметкерлерге деген қажеттілік жоспарланатын болады.

Сонымен бірге резервте тұрғандар үшін ведомстволық мәліметтер қоры құрылады, бұл қорда бос тұрған басшы лауазымдар туралы және оған орналасу үшін кандидатқа қойылатын талаптар туралы нақты мәліметтер көрсетіледі.

Тағы да бір инновациялық жаңалықтардың бірі, ол бәсекеге қабілеттілік көрсеткішін енгізу болып табылады (меритократия қағидасы). Ендігі жерде бәсекеге қабілеттілік көрсеткіші жоғары қызметкерлер ғана қызмет бабында жоғарылайтын болады. Бұл көрсеткіш әрбір қызметкердің тиімді жұмыс жасап отырғанын көрсететін белгілі бір индикаторлар арқылы есептеп шығарылады.

Қолайлы моральдық-психологиялық ахуалды жасау мақсатында және жұмыстың сапасын арттыру үшін тұрақты түрде әлеуметтік мониторинг жүргізу институты енгізілді. Жеке құраммен жұмыс істеудегі мұндай көзқарас өзінің тиімділігін көрсетті.[7]

Бұл шаралардың барлығы екінші қадамды – құзыреттілік көзқарас негізінде іріктеу мен мапсаптық өсуді қамтамасыз етуге бағытталған.

Төртінші қадам – сынақ мерзімінің ұзақтығы. Бұл шешім неғұрлым даярлығы күшті, әртүрлі жағдада өз бетінше жұмыс істеуге қабілетті мамандарды қызметте қалдыру мәселесіне мұқият қарауға мүмкіндік береді.

Алғаш рет жұмыс стандарты енгізілетін болады, бұл стандарттар барлық жұмыстағы процестерді реттейді және қызметкердің жұмысының

нәтижелерін өлшеуге, нақтылауға мүмкіндік беретін болады, қол жеткізген жетістіктерден еңбек ақысы тәуелді болады.

Мемлекеттік қызметшілерді кәсіби біліктілігін көтеру үшін тұрақты түрде оқыту қарастырылған.

Президенті өзінің «Қазақстан – 2030» атты Қазақстанға Жолдауында «жаңа генерация шенеунігі – ол ұлттың қызметшісі, патриотты әрі әділ, өз ісіне адал кәсіпші», – деп атап өтті. Қазіргі мемлекеттік қызметтен қоғамның күтетіні де осы. [8]

«Біздің өз алдымызға қойған мақсатымызға жету қосымша жасақ күшін жиюды және көп жағдайда іске кездейсоқ қатынас пен биліктің барлық органдары мен институттары, іскери, ғылыми және сарапшы қоғамдастық тарапынан келуді талап етеді.

Ең бастысы: кешенді жетілдіру үдерісі еліміздің барлық тұрғындарының, қоғамның барлық қабаттары мен институттарының тікелей қатысуы мен мүддесі тұрғысынан қаралуы тиіс».

Қорыта айтқанда, аталған факторлардың жиынтығы кадрлармен жұмыс жасаудың сапасын жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді және мемлекет басшысының қызмет бойынша жоғарылату кезінде меритократия қағидасын іске асыру жөніндегі тапсырмасын орындауды қамтамасыз етеді.

«Қазақстан – 2050» стратегиясында мемлекеттік қызметші өзінің дағдыларын жетілдіре отырып және біліктілігін арттыру арқылы билік ету иерархиясында бір деңгейден екінші деңгейге сатылы түрде жылжи отырып, кезең-кезеңмен мансап сатысымен алға жылжу қажеттігі туралы атап өтілген болатын. Мемлекеттік қызмет саласындағы қызметшілердің мансаптық өсуінің жаңа тетігін енгізу негізінен персоналды басқару жүйесін дамытуға бағытталу қажет. Кадрлық саясаттың негізгі құраушысы прогрессивті кадрлық технологияларды қолдана отырып, оның мансаптық өсудің барлық кезеңдерінде әрбір мемлекеттік қызметкермен тұрақты жұмыс жасау саясаты болуы тиіс. Тек осы жағдайда ғана, президент алға қойған стратегиялық міндеттерді табысты іске асыруға, жоғары кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыруға және жалпы мемлекетті басқару тиімділігін арттыруға қол жеткізе аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Становление госслужбы в России и подготовка высшего административно-управленческого персонала. М., 2008, С.206.
2. Savelyeva T. O. Personnel Management in modern organizations // the Economist. 2004. No. 9. – P.20-21.
3. Polyakov V. A. HR Management. - SPb., 2004., / Volgin A. P. and others. personnel Management in the conditions of market economy. - M.: NORMA-M, 2004. – P. 254-255.
4. Шоманов А.Ж. Бельгибаев С.Т. Реформирование системы государственного управления: зарубежный опыт и Казахстан. Алматы, КИСИ при Президенте РК, 2009, С.276.

5. Эффективность системы государственного управления: Республика Казахстан и зарубежный опыт // Менеджер.2012, № 1 (43), С.39.

6. Сулемов В.А. Кадровый потенциал государственной службы: критерии оценки, состояние и пути развития. Москва, 2007, С.235

7. <http://kyzmet.gov.kz/kaz/baspasoz/akparaty/100-kadam-ult-zhosparyn-iske-asyru-ayasyndagy-kukyk-korgau-organdary-kadr>

8. Методика оценки эффективности управления персоналом: Приказ Председателя Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы от 16.01.2012 №02-01-02/9 // www.zakon.kz.

9. Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Кадр саясаты жөніндегі ұлттық комиссия және облыстардың, астананың, республикалық маңызы бар қаланың кадр комиссиялары туралы ҚР Президентінің 2013 жылғы 7 наурыздағы №520 Жарлығы

10. Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметі жаңа моделінің тұжырымдамасы туралы ҚР Президентінің 2011 жылғы 21 шілдедегі № 119 Жарлығы

КУДАЙБЕРГЕНОВА М.Г., АСАН Д.С. ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ.

В статье раскрывается необходимость формирования профессионального государственного аппарата на основе применения зарубежного опыта и современных кадровых технологий, обеспечивающих эффективный и прозрачный порядок поступления на государственную службу, последовательное и справедливое продвижение по карьерной лестнице. В качестве основной проблемы авторы рассматривают отсутствие квалифицированных специалистов в области государственной службы, формирование кадрового резерва управленцев и системная работа с кадрами резервного состава. Необходимо отметить, что внедрение нового зарубежного механизма карьерного роста государственных служащих должно быть нацелено на развития системы управление персоналом. Основным компонентом кадровой политики должна стать повседневная работа с каждым госслужащим на всех этапах его служебного продвижения с применением прогрессивных кадровых технологий.

Ключевые слова: персонал, кадровая политика, стратегия, государственное управление, зарубежный стиль управления, реформа, интенсивная работа, пирамида Маслоу, японская педагогика.

KUDAYBERGENOVA M. G., ASAN D. S. FOREIGN EXPERIENCE OF STATE POLICY IN THE FIELD OF PERSONNEL MANAGEMENT.

The article reveals the need for the formation of a professional state apparatus based on the application of foreign experience and modern personnel technologies that ensure an efficient and transparent order of admission to the civil service, consistent and fair promotion on the career ladder. The main problem is the lack of qualified specialists in the field of civil service, the formation of a pool of managers and systematic work of reserve staff. It should be noted that the introduction of a new foreign mechanism for career development of civil servants should be aimed at the development of the personnel management system. The main component of the personnel policy should be the daily work with every civil servant at all stages of his career promotion with the use of progressive personnel technology.

Keywords: personnel, personnel policy, strategy, public administration, foreign management style, reform, intensive work, the Maslow pyramid, Japanese pedagogy.

**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ
ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ**

УДК: 372.8(47)

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ В
ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ**

ИБАШОВА А.Б., АБРАМОВА М.Э.

В статье рассмотрены основные подходы к повышению эффективности процесса обучения математике учащихся начальной школы на основе межпредметных связей с другими предметами.

Ключевые слова: *межпредметная связь, обучение, математические понятия, умение, развитие, семантический смысл.*

Для нашего времени характерна интеграция наук, стремление получить как можно более точное представление об общей картине мира. Эти идеи находят отражение в концепции современного школьного образования. Но решить такую проблему невозможно в рамках одного учебного предмета.

Поэтому в теории и практике обучения наблюдается тенденция к интеграции учебных дисциплин (интегрированные курсы, интегрированные уроки), которая позволяет учащимся достигать межпредметных обобщений и приближаться к построению модели общей картины жизни. В современной науке все более усиливается тенденция к синтезу знаний, к осознанию и раскрытию общности объектов познания [1, С.3].

Потребность в синтезе научных знаний обусловлена все увеличивающимся количеством комплексных проблем, стоящих перед человечеством: проблем, решение которых возможно лишь с привлечением знаний из различных отраслей науки. Ставится вопрос о формировании нового, интегрированного способа мышления, характерного и необходимого для современного человека. Такой подход в обучении способствует выработке системы знаний, развивает способность к их переносу [2, С.67].

Интеграция вопросов из различных учебных дисциплин и объединение в одном задании знаний из разных областей является реализацией межпредметных связей в обучении. Именно они наиболее эффективно решают задачу уточнения и обогащения конкретных представлений учащихся об окружающей действительности, о человеке, о природе и обществе и на их основе – задачу формирования понятий, общих для разных учебных предметов, которые являются объектом изучения разных наук.

Усваивая их на одном уроке, ученик углубляет свои знания о признаках опорных понятий, обобщает их, устанавливает причинно-следственные связи. Приведем на примере межпредметную связь математики с другими предметами.

Взаимосвязь с уроками окружающего мира

Человек неотделим от природы. Он учится у природы. И приятно осознавать, что эта книга не имеет последней страницы. Вспоминаются замечательные строки писателя Леонида Леонова: «Человек, который понимает природу, благороднее, чище. Он не сделает дурного поступка, он прошел душевный университет».

Школа должна сделать всё необходимое, чтобы природа для ребят была открытой книгой и чтобы они умело пользовались ею. Поэтому нужно работать над внедрением экологических знаний не только на уроках природоведения. Решение задач на экологическую тему развивает у учащихся интерес к природе, воспитывает пытливых, любознательных людей, понимающих, что человек – это тоже часть природы и что от природы зависит здоровье человека. (Приведём пример: в сутки автомобиль способен выбросить в воздух примерно 20 кг выхлопных газов. Сколько выхлопных газов могут выбросить в воздух 8 автомобилей за 10 суток?).

Целенаправленное осуществление связи уроков математики и окружающего мира позволяет углубить знания по этим предметам и в то же время дает возможность повысить воспитательные и развивающие функции уроков математики.

Используя разные масштабы для составления чертежа к задаче, учащиеся не только приобретают навыки пользования масштабом, но и понимают практическое значение потребности выражать меньшие единицы измерений величин в большие и большие – в меньшие.

После ознакомления на уроке окружающего мира с темой «Формы земной поверхности» на уроках математики создаются условия для составления задач, содержание которых знакомит учащихся не только с названием гор, но и с их числовой характеристикой. После того, как учащиеся ознакомятся со следующими темами, на уроках математики можно составить серию задач углубляющих знание этих тем.

На уроке обучающиеся выполняют математические действия, используя различные способы задания и описания алгоритмов, чередуя эту работу с получением информации в форме беседы о животных, о событиях, о родном крае (Центр нашей области, ЮКО, удалён от Астаны на 1639 км. Скорость пассажирского поезда 80 км/ч. За какое время можно преодолеть это расстояние, если во время пути будет 8 остановок по 15 минут и две остановки по 35 минут. Скорость самолёта 2500 км/ч. Сколько времени

можно сэкономить, летя на самолёте от Астаны до Шымкента без пересадки?). Это дает возможность усилить воспитательный эффект, осуществить межпредметные связи, повысить познавательную активность детей.

Программой предусмотрено ознакомление учащихся с некоторыми величинами и их измерением. Без величин нельзя изучать природу, реальную действительность. Знания о величинах и их измерениях являются отражением объективных законов природы. Чтобы глубже их осознать, понять их материальные истоки, мы обращаемся к истории измерений некоторых величин. На уроках математики дети узнают, как в нелегком диалоге с природой человеку в далекие исторические времена приходилось постепенно постигать не только искусство счета, но и измерений. В связи с изготовлением простейших орудий труда, со строительством жилищ и добыванием пищи с незапамятных времен возникает необходимость измерять расстояние, а затем площади, емкости, массу, время. Подобно тому, как при счете человек пользовался вначале пальцами ног и рук, так и при измерении расстояний он прибегал к рукам и ногам. И о том, что самыми древними «часами», которые к тому же никогда не ломались и не останавливались, оказалось солнце, А ночью определяли время по звездам, люди заметили, что звезды медленно перемещаются, кроме одной звезды, она затем получила название Полярной.

Взаимосвязь уроков математики с филологией

Именно в начальной школе учащиеся впервые знакомятся с языком математики. Поэтому работе с его знаками следует уделять особое внимание.

Кроме того, в математике, как и в любом другом языке, существуют определенные правила синтаксиса и семантики. Синтаксис устанавливает правила использования математических знаков в выражениях, равенствах, неравенствах, других предложениях математического языка.

Семантика определяет смысловое значение каждого математического знака.

Основной акцент в начальном обучении математике должен быть поставлен на понимание младшими школьниками смысла математических понятий, на умение устанавливать семантические отношения между понятиями, терминами и символами. Большая часть математических знаков наглядно отражает смысл математических понятий. Анализ таких знаков помогает не только понять причины того или иного обозначения данного понятия, выявить основы образования математического знака, но и способствует более глубокому и прочному усвоению содержания математических понятий. Работа со значением математического знака непременно должна присутствовать при изучении каждого математического

понятия. Она может осуществляться в самых различных формах. Некоторые из них – написание математических сочинений, сказок и составление загадок[3, С.35]. Сочинения нацелены на раскрытие признаков, свойств того или иного математического объекта или явления, а также описание какого-либо акта математической деятельности. Сочинения могут быть основаны на наблюдениях учащихся, на их личных впечатлениях или на анализе справочной и научно-популярной литературы.

Сказки требуют глубокого анализа смысла математических понятий, вычисления из существенных свойств, прогнозирования возможных трансформаций математических объектов и т.д. Работа над математической сказкой начинается с выбора ее героев и сюжета. Герои математических сказок – различные математические объекты: геометрические фигуры, числа, цифры и др. Анализ свойств выбранных в качестве героев сказки математических объектов способствует оценке их возможных приключений.

Так, например, приключения Колобка могут быть связаны с изменением формы, названия, с процессом нахождения числовых значений, характеризующих его величину (площади, периметра и т.п.) А числами могут производиться какие-то сказочные арифметические действия, изменение их «внешнего вида» (цифрового обозначения) и др.

Целью загадок является такое описание математического объекта, его свойств, чтобы данный объект можно было узнать, указать его термин или символ. Для этого от учащихся требуется выделить существенные свойства описываемого понятия или математического объекта, затем дать им словесную характеристику, не называя объект. Например: *эту цифру можно поставить с «ног» на «голову», но значение числа не изменится.*

Рассмотренные формы работы предполагают обращение младшего школьника к своему опыту, отражение собственного понимания семантического смысла математических терминов и символов, что способствует более глубокому осознанию сущности математических понятий. Данные виды работы ориентированы на развитие творческих способностей, воображения, на формирование положительных эмоций и мотивационной сфере обучения математике.

Взаимосвязь уроков математики с технологией

Опыт показывает, что хорошие результаты дает включение учащихся в подготовку материалов (пособий) к предстоящему уроку. Эти материалы дети изготавливают на уроках технологии. Одна из важнейших задач, которых – формирование у школьников элементов конструкторских знаний, умений и способностей. Для их развития, успешности конструкторской деятельности необходимо хорошее знание форм предметов, умение расчленять сложные фигуры на простые и, наоборот, иметь представление о

применении этих форм в изделиях и устройствах различных видов – плоскостных и объемных.

Наиболее благоприятные условия для достижения поставленных целей могут быть созданы при органичном соединении обучения математике и работы с бумагой и картоном, которая позволяет осуществлять как плоскостное, так и объемное моделирование.

Экономическое воспитание особенно важно в современных условиях. Экономические сведения помогут лучше понять особенности труда в промышленности, сельском хозяйстве, в сфере торговых отношений и т.п., и, кроме того, осознать важность профессий[4, С.13].

Взаимосвязь уроков математики с информатикой

Как показывает практика, очевидный способ совместного проведения занятий не получает широкого распространения в начальной школе. На уроках информатики формируется системное восприятие мира, понимание единых информационных связей различных природных и социальных явлений, развивается системное мышление. Учебный процесс раскрывается как процесс получения и обработки информации. В связи с этим на уроках информатики широко используются разнообразные формы урока, игровые и наглядные методы обучения и контроля знаний, связи с повседневной жизнью, а также материал таких школьных дисциплин, как математика, природоведение, английский язык и т.д., т.е. предоставляются широкие возможности для реализации межпредметных связей.

Включение межпредметных связей в учебный процесс придаёт качественную специфику всем компонентам учебно-познавательной деятельности ученика; способствует систематизации, углублению знаний учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Концепция развития образования Республики Казахстан. Газета «Казахстанская правда» от 26 декабря 2004 года.
2. Адаменко А.С. Творческая техническая деятельность детей и подростков М., 2003. – 324 с.
3. Алексеев В.Е. Организация технического творчества учащихся М. 2004. – 278 с.
4. Бабанский Ю.К. Педагогика М, Просвещение, 2004. – 337 с.

ИБАШОВА А.Б., АБРАМОВА М.Э. БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКАДАН ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ПАЙДАЛАҢУ

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының математика пәнінен пәнаралық байланыстар негізінде оқыту процесінің тиімділігін арттыру қарастырылған.

Кілт сөздер: пәнаралық байланыс, оқыту, математикалық түсініктер, дағдылар, даму, семантикалық мағына.

IBASHOVA A.B., ABRAMOVA M.E. USE OF INTERSUBJECT TIES IN THE COURSE OF TRAINING IN MATHEMATICS AT ELEMENTARY SCHOOL

The article considers the main approaches to increasing the effectiveness of the process of teaching math to students in primary schools on the basis of intersubject ties with other subjects.

Keywords: *Interdisciplinary ties, learning, mathematical experience, development, development, semantic sense.*

ӘОЖ 51:167/170

ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТІЛІН ДАМУЫ

РАХЫМБЕК Д., АЙТБАЕВА Н., АЛИМКУЛОВА Б.Т.

Мақалада математиканы оқыту үдерісінде оқушылардың математикалық тілін дамыту мәселесі қарастырылады. Математикалық білімдерді игерудегі математикалық тілдің орыны мен маңызы, қажеттілігі мен ерекшеліктері негізделеді. Математикалық тіл және оның құрылымы оның математикалық білімдермен байланысы. Математикалық тілге үйрету тәжірибесі. Жаңғыртылған білім стандарттары мен бастауыш мектеп бағдарламаларындағы математикалық тілге байланысты кейбір оқулықтар көрсетіледі.

Кілт сөздер: *математиканы оқыту, математикалық білім, математикалық тіл, математикалық сөйлеу математика әдістемесі.*

Математиканы оқытудың мақсаты – оқушылардың математикалық білімдерді тиянақты меңгеруін қамтамасыз ету. Математиканы оқыту үдерісінде оқушылардың білім алуымен бір мезгілде оларды тәрбиелеу, логикалық, кеңістіктік ойлауы мен тілін дамыту мәселесі де қойылады. Біз бұл мақалада оқушылардың математика пәнін оқыту үдерісінде математикалық тілін дамыту мәселесіне тоқталамыз.

Жас ұрпақтың тіл мәдениетін дамыту жалпы білім беретін мектептердің басты міндеттерінің бірі болып саналады. Оқушылардың математикалық білімдерді игеруінің негізгі көрсеткішіне олардың математикалық іс-әрекеттерді орындай алуымен бір мезгілде қалай орындалып жатқанын математикалық тілде ауызша немесе жазбаша негіздеп айта білуі жатады. Осыдан келіп оқушылардың математикалық тілін дамытудың қажеттілігі туындайды.

Математикалық тіл дегеніміз не және оның қандай ерекшеліктері бар деген сұрақтарға тоқталайық. Жалпы алғанда математикалық тіл дегеніміз – математикалық ойды білдіретін барлық негізгі амалдардың жиынтығы түсініледі. Яғни математикалық терминдер жүйесі, символдар мен геометриялық фигуралар тілі, графиктер, диаграммалар т.б табиғи тіл элементтерімен бірігіп математикалық тілді құрайды. Өз кезегінде математикалық тілде сөйлеу: айқын, тартымды, ойды дәл, толық жеткізу, сауаттылық және т.б сияқты қасиеттермен сипатталады. Математикалық тіл түр жағынан әрі қысқа, әрі нұсқа, ұғымды, ойды айқын жеткізетін, өзара байланысты, және т.б болуы тиіс.

Оқушылардың математикалық тілін дамыту жұмыстары бірінші кезекте математикалық терминдер мен символдарды т.б дұрыс қолдану мәселесінен туындап отыратыны белгілі. Осы аталған жағдайдан келіп математикалық сауаттылық ұғымы пайда болады. Математикалық сауаттылық дегеніміз – математикалық терминдерді, символдарды дұрыс айтып, жаза алу, математикалық өрнектерді қатесіз түрлендіру мен геометриялық сызбаларды, графиктерді дұрыс салу және оны оқай алу.

Математика ғылымдары, әдіскерлер мен мұғалімдер оқушылардың математикалық тілін дамыту мәселесін назардан тыс қалдырған емес. Оқушылардың математикалық тілі мен сөйлеуін жетілдіруге арналған біршама тәжірибелер де жинақталған. Дегенмен ол тәжірибелер ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негізделіп мұғалімдердің күнделікті жұмысында қолдана алатындай дәрежеге жетізу шаралары жеткіліксіз болып тұр.

Бұл мақалада оқушылардың математикалық тілін дамытуға байланысты ғылыми-әдістемелік ебектерді басшылыққа ала отырып, жалпыланған және бір жүйеге келтірілген тәжірибемізбен бөлісуді мақсат етіп отырмыз.

Психология-педагогика ғылымында (Пиаже [1], Л.С.Выготский [2], С.Л.Рубинштейн [3], М.М.Мұқанов [4], Қ. Жарықбаев [5] т.б. оқушылардың ойлауы мен тілін дамытуға ерекше мән берген. Олардың ойлары бойынша тілді дамыту оқушылардың ойлау іс-әрекетімен тікелей байланысты, сөйлеу өзара қарым-қатынас кезінде жетіледі, сөйлеу дағдылары іштей және дауыс шығара, ауызша және жазбаша сөйлеу кезінде дамиды. Барлық психикалық үдерістер сияқты сөйлеу де іс-әрекеттер кезінде дамып отырады.

Адамның сыртқы дүниені танып-білуі түйсіну, қабылдау мен елестетуден басталады. Бірақ болмысты толық тану мен білу ойлау үдерісінен жүзеге аспайды. Адам ойын сөйлеу, сөйлесу арқылы білдіреді. Бірақ ойлау мен сөйлеудің арасына теңдік белгісі де қойылмайды. Ой - сыртқы дүниені бейнелеудің ең жоғары формасы, тіл – ойды басқаға жеткізетін құрал. Қ. Жарықбаев [5,395 б.] ойлауды сыртқы дүние заттары мен

құбылыстарының байланыс қатынастарының миымызда жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленуі деп көрсетеді.

Кез келген ғылым өзінің ұғымдар жүйесінен және олардың арасындағы байланыстан тұратындығы белгілі. Ұғымдар сөйлеу тілінде ұғымның аты – терминмен (сөз, сөз тіркестері) немесе сәйкес символ арқылы белгіленіп, өрнектеледі. Ұғымның қасиеттері мен белгілері, ұғымдар арасындағы өзара байланыстар пайымдар арқылы сипатталады. Пайымдардың тілдік өрнектелуі – сөйлем. Математикада олар аксиома, анықтама, теорема (кейде тұжырымдама) түрінде көрініс табады. Пәндік білімдерді тілден бөлек алып және керісінше қарастыруға болмайды. Орыстың белгілі психологы Л.С.Выготский «Сөйлеу ұғымнан ажырамайды. Бұл сөйлеу мен ұғымның ажырамастығы әлеуметтік қолданыста, қатынас құралы ретінде және жеке қолдану құралы ретінде пайдаланылады» [2, 224 б.] деген болатын.

Математиканы оқытуға байланысты математика және әдіскер ғылымдар (А.Я. Хинчин [6], З. Крыговская [7], С.Елубаев [8], Дж. Икрамов [9], т.б.) оқушылардың математикалық тілдің құрылымы мен мағынасын дұрыс білуді қажет ететін күрделі құбылыс деп көрсеткен.

Математикалық білімнің ерекшелігінің өзі де сонда, ол математикалық тілден бөлінбейді. Осыдан 400 жылдан аса бұрын Галилео Галилей математиканы «ғылым тілі» деп те атаған болатын.

Математиканы оқыту әдістемесі ғылымы, математикалық білімдерді меңгерудің өзін тілді, сөйлеуді дамыту проблемасымен, ал ол өз кезегінде ойлаумен тікелей байланыста болады деген қағиданы басшылыққа алады [10,38 б.]. Сондықтан ауызша және жазбаша математикалық тілге үйрету, математиканы оқытудың ажырамас құрамды бөлігі болып саналады. Оқушыны математикаға үйрете отырып, онымен бір мезгілде олардың математикалық тілін жетілдіреміз және керісінше.

Бір кездері психологтар оқушыларды математикалық тілге үйрету мен шет тіліне үйретудің арасында ұқсастық бар екендігін көрсеткен де болатын [11]. Математикалық пікірді (сөйлемді) логика-математикалық символ тілінде жазу және керісінше аудару жұмыстарын жүргізу математикалық білімді де, математикалық тілді де игерудің тиімді жолы. Ондай жұмыс әрбір сабақта болып жатуы тиіс.

Жалпы білім беретін мектепте оқу пәні ретінде математиканың өз орны бар. Математикалық тіл ақиқатты танып-білудің ең маңызды әмбебап құралдарының бірі бола отырып, адамның алуан түрлі коммуникативтік жағдайларға еркін араласуына кеңінен жол ашатын, дамытушылық мүмкіндігі мол. Математика пәнін оқытуда оқушылардың табиғи (ана тілі) және жасанды (математика) тілдер туралы қажетті білім алуына, ауызекі сөйлеуін дамытуға, ойын жазбаша сауатты жеткізу біліктерін

қалыптастыруға, дүниені көркем сөз немесе математикалық өрнектер арқылы бейнелей алуға кеңінен жол ашады. Ол бірнеше кезеңдерден тұрады

Бірінші кезең оқушылар математикалық тілдің мағынасын дұрыс түсіне білу. Ол математикалық ұғымның мағынасын меңгерумен байланысты. Математикалық ұғымның мағынасын анықтауда тарихи-генетикалық жолдың маңызы зор. Тарихи-генетикалық жол нақты математикалық ұғымның және математикалық ұғымдардың арасындағы байланысты көрсетеді, яғни оның алғашқы кездегі мағынасы мен тарихи даму кезіндегі өзгерген жақтарын көрсете білу. Нәтижесінде оқушылар ұғымдарды меңгеру арқылы және күнделікті шынайылыққа сүйене отырып, ғылыми ұғымдармен алғашқы таныстыру жүзеге асырылады, осы арқылы математикалық білімнің дамуының алғашқы көріністері көрінеді. Математикалық символдар туралы да осылай айтуға болады.

Екінші кезеңде математиканың тілдік құрылымы қарастырылады. Бұл кезеңдегі негізгі міндет математикалық ұғымдарды логикалық түрде дамыту және математикалық шынайы пікірлерді қалыптастыру болып табылады. Толығырақ айтқанда, бұл математикалық аксиомаларды, теоремаларды, ережелерді және дәлелдеулерді оқыту кезеңі. Математикалық тілдің негізгі құрылымын логикалық ойлау процесстері құрайды. Бұл кезеңде математикалық тіл мен математикалық ойлаудың бір-біріне ұқсастықтары қарастырылады, яғни оқушылардың математикалық тілін дамыту бұл жерде олардың математикалық ойлауын дамытуға алып келеді.

Үшінші кезеңде оқушылардың математикалық ойлауын дамыту жолдары қарастырылады. Бұл кезеңдегі математикалық ойлау мен математикалық тілдің айырмашылығы олардың талдауында ғана. Математикалық пікірлерді әртүрлі жолдармен қалыптастырудың дағдылары көрсетіледі, жекелей жағдайлардан – жалпы жағдайларға өте білу және керісінше болуы. Бұл жағдайда маңызды методикалық әдіске жалпылау оқытулары жатады.

Көрсетілген барлық кезеңдерде оқушылардың математикалық тілін дамытуда олардың логикалық ойлауын қалыптастырудың маңызы зор екені белгілі. Оқушылардың математикалық ойлауын қалыптастыру олардың математикалық тілін ғана қалыптастырып қоймай олардың ғылымға деген қызығушылығында дамытады.

Қандай болмасын білімді игеру ұстаздың көмегімен болатыны белгілі, сол себепті оқушылардың математикалық тілін дамытуда да мұғалімнің алатын орны ерекше. Әрине мұғалім тарапынан айтылған әрбір сөз оқушыға әсер ететіні белгілі. Математикалық терминдердің мұғалім тарапынан дұрыс айтылуы немесе дұрыс оқылуы оқушылардың математикалық тілін дамыту

процессін жеделдетеді. Осының бәріне оқушыны үйрету үшін, мұғалімнің өзі сөзді дұрыс пайдалануы керек.

Мұғалім өзінің сөзін жетілдіру үшін, оның сөзінің әсері үлкен болғандықтан, ол қарапайым, түсінікті және айқын асықпай сөйлеуі керек. Мұғалім шыдамды, ұстамды болады. Ең бастысы, мұғалім өзінің пәнін сүйюі керек, сонда ғана оның сөзінде өзінен өзі мәнерлілік және мейірбандылық пайда болады. Сонымен бірге мұғалім әрқашанда оқушыларды өзіне тарта білсе, ол сабақтың ойдағыдай табысты өтуіне үлкен әсерін тигізеді.

Көріп отырғанымыздай сөз саналы оқытуда үлкен роль атқарады. Математиканы оқытуда тек қана табиғи тіл ғана қолданылмайды, яғни ойды жеткізетін және адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы болып табылатын, сонымен бірге сөйлеу арасындағы әртүрлі қатынасты білдіретін символдар тілі қолданылады. Бұл тіл математикалық тілдің негізгісі болып табылады, ол білімді беру құралы ретінде ғана қызмет етпейді, сонымен бірге математикалық сөйлеуді дамыту құралы болып табылады.

Қазіргі кезде математиканы оқытудың әдістемелік-тәжірибелік мәселелері жеткілікті жинақталған. Оның ішінде оқушылардың математикалық тілін дамытуға байланысты тәжірибе де бар. Қазақстанда оқушылардың математикалық тілін дамытуға байланысты «Қазақстан мектебі», «Бастауыш мектеп» журналдарында біршама мақалалар жарияланып мектеп математика мұғалімдерінің игілігіне жараған да болатын. С. Елубаевтың [8] кітабында Қазақстанда математикалық білімнің дамуы мен математикалық тілдің қалыптасуы туралы құнды материалдар берілген. Кітапта баяндалған математикалық терминдер мен символдармен жүргізілетін жұмыстардың әдістемесін оқыту үдерісінде мұғалімдер пайдаланып та жүр. Бір өкініштісі мұндай құралдар қазіргі кезде жас мұғалімдердің қолына түсе бермейді.

Сондықтан да болса керек Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы «25» сәуіріндегі №327 қаулысы бойынша «Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартының» «2. Білім алушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптар» бөліміндегі 14-бапта бастауышты бітіретін оқушылардың «Математика және информатика» білім беру саласы бойынша оқудың күтілетін нәтижелерінде «өрнектер жазу үшін, санды өрнектерді түрлендіру үшін, есептер шығару үшін математикалық символдарды, арифметикалық амалдар мен қасиеттерді қолданады» [12] делінеді. Авторлар «өрнектер», «санды өрнектер» математикалық символ екенін ескермеген болар шамасы. Стандарт пен бағдарлама авторлары математикалық білім мен математикалық тілді, математикалық модель ұғымдырын бір бірімен байланысын есепке алмаған болса керек. Сондықтан бастауыш мектепті бітірушінің математикалық білімін тексеру мақсатымен,

стандартта айтылғандай «есеп шартын жазуда математикалық тілді немесе математикалық моделді қолданады» деп талап ету тіптен қолайсыз-ақ.

2015 жылдың 30 наурыз күні ҚР Білім және ғылым министрі А. Сәрінжіпов бекіткен жаңартылған оқу бағдарламасында бағдарламадағы [13] «5 Математика» пәнін оқытуда қолданылатын педагогикалық әдіс-тәсілдер» бөлімінің «Үштілділік саясатына сәйкес оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуды қолдау» тақырыпшасында «Пән мазмұнын оқытуды қолдау үшін пән мұғалімдері, пәнге қатысты оқушылардың ғылыми тілді меңгеруіне назар аударды.» (8-бет) дейді. Пән мазмұнын оқытуды қолдау үшін ғана ғылыми тіл меңгерілмейтіндігі де айқын екендігі белгілі.

Математикалық білімдерді меңгеру математикалық тілді білуден бөлек бола алмайтынын жоғарыда айтылған болатын. Сондықтан бағдарламада айтылғандай «Мұғалім әр сабаққа арналған тілдік мақсаттарды анықтайды» дегені мұғалімдер үшін басы артық жүктеме. «Пән мұғалімдері оқушылардың ғылыми тілді пайдалануына назар аударуы және олардың тілдік жетістіктерін бағалауына қолдау көрсетуі тиіс» делінеді. Математика мұғалімі оқушылардың ғылым тілінде - математикалық тілде дұрыс сөйлеп, жаза білуін үнемі назарда ұстауы керек. Бірақ оқушының тілдік жетістігін, әдейі арнап математикалық білімді бағалаудан бөлек қолдау көрсету деген жоқтан бар жасау. Ал «Оқушылардың пән мазмұны мен тілді қолдануын дамыту мақсатында оларды жүйелі және ұйымдастырылған түрде диалог пен жазылымға қажетті сөз тіркестерімен қамтамасыз ету керек» дегені тіптен келіспейді. Математикалық білімдерден бөлек, әдейі арнап «қажетті сөз тіркестерімен қамтамасыз ету керек» деген математиканы оқытып көрмеген адамның «шығармашылық» жемісі. Математиканы оқыту барысында міне біз математикалық білім алдық, енді математикалық тілге үйренейік немесе оны қолданамыз деген болмайды.

Бағдарламаның «8 Оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыту» бөлімінде «Математика» пәнінің ғылыми тілін сауатты қолданады» дейді. Сауатты қолданудың не екендігі туралы мағлұмат жоқ. Оқушы математиканың ғылым тілі – математикалық тілді сауатты қолдануға төселуі үшін мақсатты түрде, күнделікті, ерінбей, жалықпай, ыждағаттылықпен үйренуге тура келеді. Мұғалім оған үйретудің әдіс-тәсілдерін білуі керек.

Егер «тыңдалым» түсініктемесінен (10-бет), ол іс-әрекетке қалай үйретуге болатынын және оның дамуына ықпал ететін ешбір математикалық жұмыс үлгісін көре алмайсың. Ал «айтылымда» мәтіндік есеп мзмұнын айтып бере алу, ережелер мен заңдылықтарды дұрыс тұжырымдай білу, өрнектерді оқу т.с.с. математикалық іс-әрекеттер туралы сөз жоқ.

Математиканы оқыту үрдісінде оқушыларда жазылым дағдыларын дамытуға ықпал ететін жұмыс үлгілерінің ішінде де математикалық сөйлеу тіліне байланысты, «математикалық есептерді ауызша және жазбаша шешу тәсілдерін сипаттау және түсіндіру» дегенен басқа ешнәрсе таппайсың. Оның өзінде ол күмәнді тұжырым болып тұр.

Қазіргі кезде Зияткерлік мектептердің үздік практик мұғалімдері мен олардың стратегиялық әріптесі – Кембридждің Халықаралық емтихандық кеңесінің кеңесшілері әзірлеген «Кіріктірілген білім бағдарламасының» [14] негізінде жасалынған «Кіріктірілген білім беру бағдарламасы «Математика» пәні бойынша оқу жоспары 9-сынып. Нұсқа:3, тамыз, 2014» оқу жоспарында «Тілдік мақсаттар туралы» деген арнайы бөлім бар. Алайда ол «Математика» пәнінің оқу жоспары болағанымен, оқушыларды математикалық тілге үйрету әдістемесі көрсетілмеген. Және ол бөлімде «математикалық тіл» деген сөзді де кездестірмейсіз.

Математика пәні бойынша жасалынған «Орта мерзімді» (бізше тақырыптық) жоспар үлгілерінде «тілдік мақсатты» жүзеге асыру жоспарланған. Жоспарда «Төменде оқушыларға қажетті ғылыми тіл қамтылған тілдік мақсат үлгісі берілген» делінеді. Ол төрт бөлімнен тұрады. Төрт бөлімнің ішінде біреуі «пәндік мақсат», қалған үшеуі: «Тілдік мақсат», «Пәнге қатысты лексика мен терминология», «Диалогқа/жазылымға қажетті тіркестер»

Жоспардағы берілген «ғылыми тіл қамтылған тілдік мақсат үлгісі» шын мәнінде үлгі бола алмайды. Мысалы «Оқушылар: иррационал сандар қасиеттері түсінігіне негізделген сандар туралы тұжырымдай білуі керек», «Оқушылар: Бөлшек өрнектердің құрамды бөліктерін ауызша түсіндіре алады», «Оқушылар: көпбұрыштардың элементтерін сәйкес терминдерді қолданып, формасын атамай ауызша сипаттай алады» т. б. дегендер ешқандай тілдік мақсат бола алмайды.

Ал «диалогқа/жазылымға қажетті тіркестерде» - «Түбір таңбасы астындағы сандар иррационал сандар болып табылады», « X/Y иррационал сан ба? X иррационал болуы керек, себебі Y иррационал бола алмайды, себебі», «Бөлшек дегеніміз бір санды екіншісіне бөлуі», «Бөлшек өрнек бұл

көпмүшенің көпмүшеге бөлінуі түрінде жазылған өрнек. Мысал:
$$\frac{x-4}{2 \times 2 - 3 \times 1}$$

X пен 4 -тің айырмасын 2 мен 2 -нің көбейтіндісі мен 3 пен 1 -дің көбейтіндісінің айырмасына бөлу, x азайту 4 бөлінген 2 көбейту 2 азайту 3 көбейту 1 », «Көпбұрыш түзу сынықтардан жасалған жазықтықтағы тұйықталған пішін», «Бұл пішіннің x жақтары /бұрыштары /төбелері бар. Онда x сыртқы /ішкі бұрыштар бар. Сыртқы бұрыштарды бір төбесінен сағат

тіліне бағытас бағытта белгілейді.», Бұл пішін дөңес емес /дөңес/дұрыс/дұрыс емес көпбұрыштар.» т.б. Мұндай сөз тіркестерінің оқушылардың математикалық тілін дамытуға да, білім алуына да пайдасынан зияны көп болары сөзсіз.

Тұжырымдағанда математикалық тіл ойлау іс-әрекеттерімен, білімдерді игерумен тығыз байланысты. Математикалық сөйлеу тілін дамыта отырып оқушылардың ойлауға үйретеміз. Математикалық білімдерді игеру мен ойлау біте қайнасып жатады. Математикалық тілін дамыту жұмыстарын жүргізу нәтижесінде білім беруді де саналы игеру жүзеге асырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Пиаже Ж. Генетический аспект языка и мышления // Психоллингвистика. – М., 1984. – С. 334–335.
2. Выготский Л.С. Жасөспірім педологиясы // Психология: Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық. 1-том. Л.С. Выготский Мәдени-тарихи тұжырымдама /Жетекшісі – акад. Ә.Н.Нысанбаев. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2005. – 464 б.
3. Рубинштейн С.Л. Жалпы психология негіздері. // Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық: Психология ғылымындағы іс-әрекет теориясы. 2-том /Жетекшісі – акад. Ә.Н.Нысанбаев. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2005. – 480 б.
4. Мұқанов М.М. Ақыл-ой өрісі. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 172 бет.
5. Жарықбаев Қ. Б. Жантану оқулығы. - Алматы: «Эверо», 2010 – 696 бет.
6. Хинчин А.Я. Педагогические статьи. – М.: Из-дво АПН СССР, 1963.
7. Крыговская З. «Язык математики» в преподавании (ХУ конференция СІЕАЕМ) // На путях обновления школьного курса математики. Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1978. – С.167-182.
8. Елубаев С. Орта мектепте математиканы оқыту процесінде терминдер мен символдарды пайдалану. Мектеп мұғалімдеріне арналған көмекші құрал. – Алматы: Мектеп, 1984. – 96 б.
9. Икромов Ж. Мактаб математика тили. – Т.: Укитувчи, 1977. -196 б.
10. Теоретические основы обучения математике в средней школе: Учебное пособие / Т.А. Иванова, Е.Н. Перевощикова. Т.П. Григорьева, Л.И. Кузнецова; Под ред. Проф. Т.А. Ивоновой. – Н.Новгород: НГПУ, 2003. – 320 с.
11. Шеншев Л.В. Общие моменты мышления в процессах усвоения математики и иностранного языка. // Вопросы психологии, 1960, № 4. – С. 9-23.
12. «Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты»
13. («Математика. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш мектепке (1-4 сыныптар) арналған оқу бағдарламасы (30 пилоттық мектептерде сынақтан өткізу үшін байқау нұсқасы). – Астана, 2015. – 36 б.»).
14. «Кіріктірілген білім бағдарламасының» (Астана, 2013 сәуір)
(<http://nis.edu.kz/kz/programs/integ-edu-program/>)

РАХЫМБЕК Д., АЙТБАЕВА Н., АЛИМКУЛОВА Б. РАЗВИТИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО ЯЗЫКА УЧАЩИХСЯ

В статье рассмотрена проблема развития математического языка учащихся в процессе обучения математике. Проанализированы роль и значение, необходимость и особенности математического языка в усвоении знаний, взаимосвязь компонентов математического языка с усвоением знаний, опыт работы над компонентами математического языка. Указаны некоторые погрешности, связанные с развитием математического языка в модернизированном стандарте образования и программе по математике для начальной школы.

Ключевые слова: обучение математике, математические знания, математический язык, математическая речь, методика преподавания математики.

RAKHUMBЕК D., AYTBAEVA N., ALIMKULOVA B. DEVELOPMENT OF MATHEMATICAL LANGUAGE OF STUDENTS

The article deals with the problem of the development of the mathematical language of students in the process of teaching mathematics. The role and significance, the necessity and peculiarities of the mathematical language in mastering knowledge, the interrelation of the components of the mathematical language with the assimilation of knowledge, and the experience of working on the components of the mathematical language are analyzed. Some errors related to the development of the mathematical language in the modernized standard of education and the mathematics program for primary school are indicated.

Keywords: teaching mathematics, mathematical knowledge, mathematical language, mathematical speech, methodology of teaching mathematics.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Алметов Н.Ш. – М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті «Жалпы педагогика және этнопедагогика» кафедрасының профессоры, п.ғ.д.

Әмірбекұлы А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Информатика» кафедрасының доценті, п.ғ.к., ҚР халық ағарту ісінің озық қызметкері, Б.Алтынсарин төсбелгісінің иегері;

Мырзахметова Б. Ш. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Информатика» кафедрасының аға оқытушы, т.ғ.к.;

Бәймішева А.Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Информатика» кафедрасының магистр-оқытушы.

Каражігітова К.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Жалпы педагогика және психология» кафедрасының доценті, п.ғ.к.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

Адылбекова Э.Т. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Информатика» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.;

Лесбаев А.Ө. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Информатика» кафедрасының аға оқытушысы;

Орал Ә.Б. – «Сырдария» университетінің магистранты.

Иманбаев Н.С. – ф.-м.ғ.к., Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының физика-математика кафедрасының профессоры.

Мәдібекова Ф.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының профессоры м.а, х.ғ.к.;

Муталиева Б.Ж. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, х.ғ.к.;

Айдарова С.Б.– Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің профессоры, х.ғ.д.;

Миллер Р. – профессор, Коллоидтар және беттік құбылыстар Макс Планк институты, Потсдам-Гольм, Германия.

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

Алдаберген М.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер» кафедрасының доценті, т.ғ.к. ҚР тарих және қоғамдық ғылымдар Академиясының академигі.

Арынгазиева Б.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер» кафедрасының доценті, филос.ғ.к.

Подушкин А.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер» кафедрасының профессоры, т.ғ.д.

Сугирбаева Г.Д. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер» кафедрасының доценті, т.ғ.к.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

Ә.Е. Азманова – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры ф.ғ.д.

Дмитрюк Н.В. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Орыс тіл мен әдебиеті» кафедрасының профессоры ф.ғ.д.;

Мезенцева Е.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Орыс тіл мен әдебиеті» кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Омар Б.Қ. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қазақ тіл мен әдебиеті» кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Кучукова З.А. – Қабарты-Балқар мемлекеттік университетінің «Орыс және шетел әдебиеті» кафедрасының профессоры. ф.ғ.д.

Нарожная В.Д. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Орыс тіл мен әдебиеті» кафедрасының доценті, ф.ғ.д.

Салқынбай А.Б. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф.ғ.д.

Сүлейменова Э.Д. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Жалпы тіл білімі» кафедрасының профессоры, ф.ғ.д., ЖМ ХҒА академигі, Қазақстандағы орыс тілі мен әдебиеті оқытушылары ассоциациясының президенті.

Шаймерденова Н.Ж. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің (ЕҰУ) профессоры, Қазақстан білім беру ісінің құрметті қызметкері,

Қазақстандық гуманитарлық көпсалалы «Парасат» институтының зерттеулер орталығының директоры, ф.ғ.д.

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

Пошаев Д.Қ. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасының профессоры м.а., п.ғ.к.;

Ахтанова С.К. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің (ЕҰУ) «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» кафедрасының доценті, п.ғ.к.

Шегенбаев Н.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Дене тәрбиесі мен бастапқы әскери дайындық» кафедрасының аға оқытушы, п.ғ.к.;

Байдосова А.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Дене тәрбиесі мен бастапқы әскери дайындық» кафедрасының магистр-аға оқытушы;

Сералиева Ұ.О. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Дене тәрбиесі мен бастапқы әскери дайындық» кафедрасының магистр-аға оқытушы.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

Ерохина Н.А. – Ростов мемлекеттік университеті құқықтану мамандығының магистранты, Ростов облысының Жалпы және кәсіби білім министрлігінің бас маманы.

Құдайбергенова М.Ф. – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты.

Асан Д.С. – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, э.ғ.к.

ОРТА МЕКТЕПТЕГІ ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕСІ

Ибашова А.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, «Физика-математика» факультетінің деканы, п.ғ.к.;

Абрамова М.Э. – Әлия Молдағұлова атындағы №29 жалпы орта мектебінің бастауыш сынып мұғалімі, Шымкент қаласы.

Рахымбек Д. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының «Физика-математика» кафедрасының профессоры, п.ғ.д.;

Айтбаева Н. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің магистр-оқытушысы;

Алимқұлова Б.Т. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының «Физика-математика» кафедрасының магистр-аға оқытушысы.

НАШИ АВТОРЫ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Алметов Н.Ш. – профессор кафедры «Общая педагогика и этнопедагогика» Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауезова, д.п.н.

Амирбекулы А. – доцент кафедры «Информатика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.

Мырзахметова Б. Ш. – старший преподаватель кафедры «Информатика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.т.н.;

Бэймішева А.Ж. – магистр – старший преподаватель кафедры «Информатика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института

Каражигитова К.Н. – к.п.н., доцент кафедры «Педагогика и психология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

ЕСТЕСТВОНАУЧНЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ И МАТЕМАТИКА

Адылбекова Э.Т. – старший преподаватель кафедры «Информатика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.

Лесбаев А.О. – старший преподаватель кафедры «Информатика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института

Орал Ә.Б. – магистрант университета «Сырдария»

Иманбаев Н.С. – к.ф.-м.н., профессор кафедры «Физика-математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института

Мадыебекова Г.М. – к.х.н., и.о. профессора кафедры «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института

Муталиева Б.Ж. – к.х.н., доцент кафедры «Биотехнология» Южно-Казахстанского государственного университета им. М.О.Ауезова

Айдарова С.Б. – д.х.н., профессор Казахского Национального исследовательского технического университета имени К.И.Сатпаева

Миллер Р. – профессор, Институт Макса Планка коллоидов и поверхностных явлений, Потсдам-Гольм, Германия

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ. ПРАВО И ЭКОНОМИКА

Алдаберген М.Н. – доцент кафедры «История Казахстана и общественные дисциплины» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.и.н., академик Академии истории и общественных наук РК

Арынгазиева Б.Б. – доцент кафедры «История Казахстана и общественные дисциплины» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.филос.н.

Подушкин А.Н. – профессор кафедры «История Казахстана и общественные дисциплины» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.и.н.

Сугирбаева Г.Д. – доцент кафедры «История Казахстана и общественные дисциплины» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.и.н.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Агманова А.Е. – профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, д.ф.н.

Дмитрюк Н.В. – профессор кафедры «Русский язык и литература» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.ф.н.

Мезенцева Е.С. – старший преподаватель кафедры «Русский язык и литература» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.

Омар Б.Қ. – доцент кафедры «Казахский язык и литература» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.

Кучукова З.А. – профессор кафедры «Русская и зарубежная литература» Кабардино-Балкарского государственного университета, д.ф.н.

Нарожная В.Д. – доцент кафедры «Русский язык и литература» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.ф.н.

Салкынбай А.Б. – профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, д.ф.н.

Сулейменова Э.Д. – профессор кафедры «Общее языкознание» КазНУ им. аль-Фараби, академик МАН ВШ, Президент Казахстанской ассоциации преподавателей русского языка и литературы, д.ф.н.

Шаймерденова Н. Ж. – профессор Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, почётный работник образования Республики Казахстан, директор Центра гуманитарных исследований Казахстанского многопрофильного института «Парасат», д.ф.н.

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО. КУЛЬТУРА И СПОРТ

Пошаев Д.Қ. – профессор кафедры «Профессиональное обучение и изобразительное искусство» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.п.н.

Ахтанова С.К. – Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева (ЕНУ)

Шегенбаев Н.Б. – старший преподаватель кафедры «Физической культуры и начальной военной подготовки» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.;

Байдосова А.А. – магистр-старший преподаватель кафедры «Физической культуры и начальной военной подготовки» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Сералиева У.О. – магистр-старший преподаватель кафедры «Физической культуры и начальной военной подготовки» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

ПОИСКИ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ

Ерохина Н. А. – магистрант юриспруденции Ростовского государственного университета, главный специалист Министерства общего и профессионального образования Ростовской области.

Кудайбергенова М.Г. – магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави.

Асан Д.С. – доцент Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави, к.э.н.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ

Ибашова А.Б. – декан физико-математических факультета Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.;

Абрамова М.Э. – учитель начальных классов общей средней школы №29 имени Алии Молдагуловой, г.Шымкент.

Рахымбек Д. – профессор кафедры «Физика-математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.п.н.

Айтбаева Н. – магистр-преподаватель Южно-Казахстанского государственного университета им. М. Ауезова

Алимкулова Б.Т. – магистр-старший преподаватель кафедры «Физика-математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

<i>Алметов Н.Ш.</i> Педагог с высоким профессиональным кредо	3
<i>Әмірбекұлы А., Мырзахметова Б.Ш., Бәймішева А.Ж.</i> Қ.Б.Бектаев – педагог, математик және филолог ғалым.....	8
<i>Каражигитова К.Н.</i> Гуманизация школьного образования в контексте подготовки будущего учителя.....	15

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

<i>Адылбекова Э.Т., Лесбаев А.У, Орал Ә.Б.</i> Автоматтандырылған ақпараттық жүйенің мәліметтерін өзара байланыстыруда қолданылатын бағдарламалық жабдықтар.....	24
<i>Иманбаев Н.</i> О базисности корневых векторов оператора штурмалиувилля при интегральном возмущении второго краевого условия в неусиленно регулярных задачах типа.....	33
<i>Madybekova G., Mutaliyeva B., Aidarova S., Miller R.</i> Research of microencapsulation of biologically-active ingredients using w/o/w double emulsion method.....	44

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

<i>Алдаберген М. Н.</i> «Мәңгілік ел» идеясының қалыптасуының саяси алғы шарттары.....	49
<i>Арынгазиева Б.Б</i> Қазақстанда философия пәнінің қалыптасуына Қ.Ш.Бейсеновтің қосқан үлесі.....	73
<i>Подушкин А.Н., Сугирбаева Г.Д.</i> Николай Павлович Подушкин – педагог, учёный, человек.....	81

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Агманова А.Е.</i> Научные изыскания ученых-лингвистов Е.А. Агманова и Ф.Е. Агмановой в области истории и теории языка.....	90
<i>Дмитрюк Н.В., Мезенцева Е.С.</i> Ассоциативные сопоставительные исследования в Казахстане: базовые ценности	98
<i>Омар Б.Қ.</i> Ә.Ермеков зерттеулеріндегі сөз теориясы мен тарихы.....	105
<i>Кучукова З. А.</i> Этнография и семиотика Кавказского «Дома».....	111
<i>Нарожная В.Д.</i> Педагог, ученый, флагман казахстанской лингвистики....	117
<i>Салқынбай А.Б.</i> «Киіз үй» ұғымына қатысты атауларға этимологиялық талдау.....	123
<i>Сүлейменова Э.Д.</i> Краткий синопсис Казахстанской лингвистики.....	130

Шаймерденова Н.Ж. Ономастическое пространство Казахстана в архивах и лицах: Профессор ЮКГПИ В.Н. Попова 142

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

Пошаев Д.Қ., Ахтанова С.К. Оқыту мазмұнын мәдениет контекстінде қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері..... 149

Шегенбаев Н.Б., Байдосова А.А., Сералиева Ұ.О. Дене сапаларын жетілдірудің физиологиялық негіздері..... 159

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

Ерохина Н.А. Об организационно-правовых аспектах реформирования системы детских домов в ростовской области..... 166

Кудайбергенова М. Г., Асан Д. С. Мемлекеттік қызмет саласындағы кадрлық саясатты басқарудың шетелдік тәжірибесі..... 171

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

Ибаишова А.Б., Абрамова М.Э. Использование межпредметной связи в процессе обучения математике в начальной школе..... 179

Рахымбек Д., Айтбаева Н., Алимкулова Б.Т. Оқушылардың математикалық тілін дамыту 184

БІЗДІҢ АВТОРЛАР..... 193

НАШИ АВТОРЫ 196

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

№3 (13)

Басуға 30.10.2017 жылы қол қойылды. Қаріп түрі «Times New Roman»
Көлемі 12,56 шартты баспа табақ. Таралымы 300 дана. Оңтүстік
Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының шағын баспаханасында
басылды.

Тапсырыс №180 Шымкент қаласы, Ғ.Іляев көшесі, 16